

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 17 (2015)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een *peer reviewed* tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van *double blind peer review*.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gereciperde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 e-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof.dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof.dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); dr. mr. J.M. Milo (Universiteit Utrecht); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof. dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR – website: promemorie.verloren.nl

Foto omslag: Huis Doorn, het asielverblijf van ex-keizer Wilhelm II van 1919 tot 1941, gefotografeerd in 2015. Fotograaf: Willem de Graaf, Den Haag, Nationaal Archief, Collectie Spaarnestad.

Jaarcontributie gewone leden in Nederland €39,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

De redactieleden van *Pro Memorie* namen met droefenis en veel te vroeg afscheid van collega Chris Coppens. Hij was als ‘Vlaams Nederlander’ en redactiesecretaris, samen met initiatiefnemer Theo Veen, dé drijvende kracht achter de eerste jaargangen van dit tijdschrift. Aan zijn echtgenote Annie en zijn familie bieden we onze oprechte blijken van medeleven in hun verdriet aan. We zullen zijn immer vriendelijke glimlach, zijn accurate commentaren, zijn stille werkkraft, zijn canoniëkrechtelijke expertise en zijn vriendschap missen. Chris schreef verschillende bijdragen voor ons tijdschrift en interviewde in de reeks ‘rechtshistorici uit de Lage Landen’ onder meer Paul Nève (*PM* 2008.1). Laatstgenoemde herdenkt collega en vriend Chris in de volgende bladzijden.

Daarna volgen zes bijdragen, deze keer in omgekeerd chronologische volgorde. Maarten Van Boven en Harrie-Jan Metselaars belichten de vervolging van seksueel misbruik van jongeren door leden van de rooms-katholieke clerus in naoorlogs Nederland. Het is een samenvattend overzicht van rapporten die geschreven werden in opdracht van de overheid. Ook het artikel van Paul Brood is het relaas van een opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Hij behandelt de vraag naar de eigendomskwestie van huis Doorn, woonplek van de verbannen Duitse keizer Wilhelm II, afgebeeld op de cover van deze aflevering.

Twee auteurs zorgen voor biografische bijdragen. Jan Lokin schetst het levensverhaal van de Groningse hoogleraar Seerp Gratama (1757-1837). Benoît Lagasse gaat wat verder in de tijd terug en commentarieert de vele functies die Charles de Méan (1604-1674), Luiks grootste rechtsgeleerde van het Ancien Régime, uitoefende.

Dave De ruysscher doet in deze aflevering verslag van zijn onderzoek naar de vennootschapsvormen in Antwerpen in de eerste twintig jaren van de Belgische onafhankelijkheid. Tweehonderd jaar na de afkondiging ervan gaat Peter van den Berg ten slotte in op de Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het is een passende ‘verjaardagsbijdrage’ bij de jaarwisseling van 2015 naar 2016.

Louis Berkvens, Georges Martyn en Paul Brood

IN MEMORIAM CHRIS COPPENS (1947-2015)

Op 27 augustus 2015 overleed, na een langdurig en smartelijk ziekbed, in zijn woonplaats Nederasselt dr. Emile Christian Coppens, emeritus hoogleraar Geschiedenis van het canoniek recht aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Chris – zo noemde men hem in en buiten de familiekring – is niet oud geworden. Zijn emeritaat was op 1 augustus 2012 ingegaan. Het vriendenboek waarmee enige collega's hem bij zijn afscheid als hoogleraar eerden, is hem niet lang geleden aangeboden.¹ Met een gerust hart verwijs ik de lezer van deze regels voor een uitvoerig curriculum vitae en de bibliografie van de thans herdachte naar deze recente uitgave.

Toen Chris in november 1979 zijn entrée maakte in de faculteit Rechtsgeleerdheid van de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen om daar 'de geschiedenis van het middeleeuwse canoniek recht te onderzoeken, meer speciaal door het voorbereiden van de uitgave van het Decretum-commentaar *Animal est substantia*', kwam hij niet met lege handen binnen. Aan de Gentse universiteit had hij eerst *summa cum laude* een licentiaat in de geschiedenis behaald en daarna, als 'werkstudent', in de avonduren de rechtenstudie voltooid (1972-1977). In de collegebanken had hij tevens zijn aanstaande echtgenote ontmoet, Annie Baeten, met wie hij in 1973 huwde. De nieuwkomer in Nijmegen had een proefschrift-in-wording in zijn bagage over de secularisering van het huwelijksrecht, toegespitst op de situatie in Gent (1796-1857). De promotie zou volgen te Gent in 1984. Hij was dus wetenschappelijk terdege voorbereid op de nieuwe job en kon het – een gelukkige omstandigheid! – daarbij ook nog goed vinden met zijn academische chef, de canonist dr. Antonius Johannes (Toon) de Groot. Chris stond zijn patroon, een briljant, mededeelzaam maar soms grillig geleerde, bij tijdens het werk aan de publicatie van de *Distinctiones 'Si mulier eadem hora' seu Monacenses* en bij andere projecten, maar de grote constante in hun beider activiteiten was en bleef het verzorgen van een teksteditie van *Animal est substantia*. Toon de Groot werd de eerste bekleeder van de nieuwe leerstoel Geschiedenis van het canoniek recht (1978), maar dit veranderde niets aan beider fascinatie door het *Animal*. Na De Groot kwam professor Gero Dolezalek op de leerstoel (1985-1989) en daarna Chris zelf. Hij zette het onderwijs van zijn voorgangers voort en er vloeiden geregeld canoniekrechtshistorische publicaties uit zijn pen. De tekstuitgave van het *Animal* bleef echter het voornaamste onderzoeksthema.

Wat in de loop des tijds wel veranderde, was de plaats die andere taken in Chris' agen-

¹ L. Berkvens et al. (red.), *Recto ordine procedit magister. Liber amicorum E.C. Coppens*. Iuris Scripta Historica, dl. 28, Brussel, 2012. De officiële aanbidding aan Chris Coppens vond op vrijdag 26 april 2013 plaats.

da gingen innemen. Met grote inzet maakte hij van de rudimentaire *Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut* een ongekend succes. Tussen 1979 en 2010 verzorgde hij de uitgave van 51 proefschriften, congresbundels – waarvan hijzelf al of niet in de redactie zat – en *libri amicorum*. Met zijn trefzeker taalgebruik en redactionele begaafdheid, zijn vertrouwdheid met de mogelijkheden van *desktop publishing* en zijn contacten in de uitgeverwereld was Chris veel meer dan een doorgeefluik tussen auteur en drukker. Zijn bijdrage ging soms zo ver dat hij van verschillende boeken zowat een co-auteur of co-redacteur was. Daarnaast ver-

leende hij zijn medewerking aan de overwegend rechtssociologische *Reeks Recht en Samenleving* van de Nijmeegse rechtenfaculteit. Hierin verschenen tussen 1990 en 2010 twintig delen. En dan waren er nog talrijke incidentele gevallen van assistentie bij de totstandkoming van proefschriften en gelegenheidsbundels. Duidelijk zal zijn dat de geliefde *Animal est substantia* veel concurrentie moest ondergaan van het in de openbaarheid brengen van andermans geesteskinders en pennenvruchten. Terecht wees de toenmalige decaan van de faculteit, rechtshistoricus Corjo Jansen, Chris Coppens in 2004-2005 op de noodzaak van een accentverlegging in zijn activiteiten. Toch heeft Chris na de dood van de Amsterdamse hoogleraar Theo Veen (2005) samen met Sjoerd Faber en Gretha Donker nog enkele jaren de kernredactie gevormd van ons tijdschrift *Pro Memorie* (2005-2009).

In het eind van het jaar 2009 openbaarden zich bij Chris Coppens onverwacht symptomen van een zeer ernstige ziekte, een ziekte waaraan hij ruim vijf jaar later overleden is. Natuurlijk sloeg het onheilsnieuws in als een bom, in het hechte gezin en de verdere familie van de patiënt, in de faculteit en in de kringen van nationale en internationale vakgenoten en collega's. Wat deze laatsten betreft noem ik met name de *Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Pays flamands, picards et wallons*, waarvan Chris sinds 2000 bestuurslid en van 2009 tot 2011 voorzitter was, en de wereld van de historici van het canoniek recht, bakermat van de bevriende auteurs die het vriendenboek gevuld hadden met bijdragen in zes verschillende talen.

'Nu ga ik weer aan het werk, *Animal est Substantia* wacht ...', schreef hij mij hoopvol op 2 mei 2013 na de vermoeiende week van de aanbieding van het boek. Het is er nauwelijks meer van gekomen. Bij zijn overlijden stonden de varianten van het commentaar op al de (101) *distinctiones* van *Pars I* van het *Decretum* op internet ter beschikking van belangstellenden, maar dit was slechts bij negen *causae* van *Pars II* het geval.² Chris' leven was te kort geweest om al zijn plannen te kunnen verwezenlijken. *Ars longa, vita brevis* ...

Paul Nève

2 http://www.medcanonlaw.nl/Animal_est_substantia/Introduction.html.

DE STRAFRECHTELIJKE VERVOLGING VAN SEKSUEEL MISBRUIK VAN MINDERJARIGEN DOOR ROOMS-KATHOLIEKE GEESTELIJKEN (1945-1980)

1 Inleiding

In 2010 ontstond er ook in Nederland, in navolging van enkele andere landen, in de media grote aandacht voor seksueel misbruik van minderjarigen door functionarissen van de rooms-katholieke kerk, dat zich in het verleden op grote schaal zou hebben voorgedaan. Dit heeft ertoe geleid dat in opdracht van de rooms-katholieke bisschoppen en kloosteroversten een onafhankelijk onderzoek is gedaan naar de gang van zaken in de periode 1945-1980. In die tijd hadden geestelijken¹ veel vaker functionele contacten met kinderen, dan in de periode daarna, met name in het parochiewerk, het katholiek onderwijs en het internaatswezen. Voor dit onderzoek werd vrije toegang verleend tot alle kerkelijke archieven. Het rapport van de Commissie Deetman werd in december 2011 uitgebracht.²

Toen naar aanleiding van het verschijnen van het rapport in de pers en in de Tweede Kamer vragen rezen over het handelen van het Openbaar Ministerie, werd daarnaar in opdracht van de minister van Veiligheid en Justitie een onderzoek gedaan. Het rapport hierover verscheen in augustus 2013. De conclusie ervan was dat het Openbaar Ministerie in veel gevallen geestelijken milder heeft behandeld dan niet-geestelijken en dat een nauw contact tussen het Openbaar Ministerie en de kerkelijke leiding aan het begin van de strafrechtelijke procedure daarbij een belangrijke factor is geweest.

Als vervolg hierop werd, opnieuw in opdracht van de minister van Veiligheid en Justitie, onderzocht of een soortgelijk onderzoek ook mogelijk was naar het handelen van de politie. Daarover werd in de zomer van 2014 gerapporteerd.³ De conclusie was dat een soortgelijk onderzoek nauwelijks haalbaar was en weinig vruchtbaar zou zijn.

De auteurs van dit artikel waren bij alle drie de genoemde onderzoeken nauw betrokken. In dit artikel willen zij enkele aspecten die in de verschillende rapporten aan de orde

1 In dit artikel worden met geestelijken zowel priesters bedoeld als laïcale religieuzen (broeders, fraters) die geen prierwijding hadden ontvangen.

2 W. Deetman et al., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke Kerk*, 3 dln., Amsterdam, 2011, verder aangeduid als *Rapport-Deetman*, met nummer van het deel.

3 Beide rapporten staan op internet: het rapport over het Openbaar Ministerie op <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2013/09/11/eindrapport-de-handelwijze-van-het-openbaar-ministerie-bij-seksueel-misbruik-van-minderjarigen-in-de-rooms-katholieke-kerk> en dat over de politie op <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmjrey0/vjm5h8l5ufzc>. In het vervolg van dit artikel worden de rapporten over de handelwijze van het Openbaar Ministerie en de politie verder aangeduid als *Rapport Openbaar Ministerie* en *Rapport Politie*.

zijn gekomen nader belichten.⁴ Daarbij maken ze soms zijsprongen naar onderwerpen die niet alleen seksueel misbruik door katholieke geestelijken betreffen, maar waarbij de omgang met seksueel misbruik in een breder verband wordt gezien. De auteurs doen dit aan de hand van gegevens die in het kader van de bovengenoemde onderzoeken zijn verzameld. Er waren uiteindelijk gegevens beschikbaar over 110 strafzaken tegen geestelijken uit de periode 1945-1980. Daarom wordt eerst kort beschreven aan welke bronnen die gegevens zijn ontleend en hoe ze daar werden gevonden.

2 Bronnen

2.1 Rechterlijke archieven

Het onderzoek naar de handelwijze van het Openbaar Ministerie moest duidelijk maken in welke mate het Openbaar Ministerie in zaken tegen geestelijken anders handelde dan in die tegen niet-geestelijken. Daarom moesten er gegevens worden verzameld over beide soorten zaken.

⁴ Hoofdstuk 3 is van de hand van Maarten van Boven, de overige hoofdstukken werden geschreven door Harrie-Jan Metselaars. Beiden zijn verantwoordelijk voor het geheel.

Om alle zaken betreffende seksueel misbruik van minderjarigen waarmee het Openbaar Ministerie in de periode 1945-1980 bemoeienis heeft gehad, te achterhalen, zou men systematisch de parketregisters van alle arrondissementen in Nederland uit die periode moeten doornemen. Die registers zijn namelijk niet op soort misdrijf geordend, maar op naam in chronologische volgorde. Een dergelijk systematisch onderzoek was vanwege het grote aantal praktisch onmogelijk. Daarom is er gekozen voor een steekproef van de toenmalige arrondissementen waar de rooms-katholieke kerk sterk aanwezig was, namelijk Almelo, Arnhem, Breda, Den Bosch, Maastricht, Roermond en Zutphen. Dit is het gebied van de provincies Noord-Brabant en Limburg en het oostelijk deel van de provincies Gelderland en Overijssel. Binnen die arrondissementen zijn niet alle jaren in die periode doorgenomen, maar om de vijf jaar (1948, 1953, 1958, 1963, 1968, 1973 en 1978). Deze aanpak heeft in totaal 5170 zedenzaken opgeleverd, waarvan 40 betreffende geestelijken.

De parketregisters geven geen volledige informatie. Men kan er de personalia van de verdachte, diens beroep, het strafbare feit, de data van de verschillende fases van het vooronderzoek, de data van de voorlopige hechtenis, de datum van het vonnis en de opgelegde straf, de latere rechtsmiddelen en de data van de uitvoering vinden. Wat men er niet in kan vinden, is de motivering van de beslissingen van het Openbaar Ministerie en de rechter. Daarvoor is men aangewezen op de strafdossiers en de vonnissen. In veel vonnissen uit de betreffende periode ontbreken echter inhoudelijke overwegingen.

Strafdossiers van geseponeerde zaken worden na verloop van tijd vernietigd, evenals die van zaken waarin een straf van minder dan een jaar onvoorwaardelijk is opgelegd. Dat geldt bij zaken van seksueel misbruik van minderjarigen in de meeste gevallen. Van die zaken zijn wel de vonnissen bewaard. In strafdossiers die wel bewaard zijn, vindt men over het algemeen de door de politie opgemaakte processen-verbaal, de rapporten van de reclasseringsdeskundigen en de forensische psychiaters, verklaringen van eventuele andere deskundigen en getuigen, het proces-verbaal van de terechtzitting en de vonnissen, maar vrijwel nooit de eisen van de officier van justitie en de pleidooien van de raadslieden. Er is ook weinig correspondentie binnen het Openbaar Ministerie over hoe bepaalde beslissingen ten aanzien van het vervolgingsbeleid in een zaak tot stand zijn gekomen.⁵

2.2 *Bossche correspondentie*

Dergelijke correspondentie was wel te vinden in enkele archiefbronnen die bij toeval aan vernietiging waren ontsnapt, waaronder in de eerste plaats de Bossche correspondentie. Die bestaat uit een bundel met het opschrift 'R.C. Geestelijken', met 52 omslagen met correspondentie tussen de procureur-generaal in het ressort Den Bosch en officieren van justitie in dat ressort (arrondissementen Breda, Den Bosch, Roermond en Maastricht)

⁵ Rapport Openbaar Ministerie geeft op bladzijden 34 en 35 een exacte opsomming van wat men in de parketregisters kan vinden.

deze correspondentie zo interessant maakt, is dat ze in veel gevallen inzicht geeft hoe besluiten over het vervolgingsbeleid in een concrete zaak tot stand kwamen en welke overwegingen daarbij een rol speelden. Duidelijk is gebleken dat de opstelling van de kerkelijke overheid daarbij van grote betekenis was.

2.3 *Harreveld*

Soortgelijke correspondentie over het handelen van het Openbaar Ministerie inzake seksueel misbruik van minderjarigen in het opvoedings- en vakinternaat Harreveld in Lichtenvoorde in de periode 1950-1962 werd aangetroffen in het archief van de procureur-generaal te Arnhem. In die periode werd door de rijksrecherche in opdracht van het Openbaar Ministerie vier maal een onderzoek gedaan naar seksueel misbruik van minderjarigen door broeders die werkzaam waren in dit jongenstehuis, in 1953, 1956, 1958, 1960. Telkens ging het grotendeels om feiten die in het verleden waren voorgevallen. Als gevolg hiervan werden negentien broeders ingeschreven in de parketregisters van het arrondissement Zutphen. Van geen van deze zaken kwamen de strafdossiers voor bewaring in aanmerking. Verspreid in het archief van de procureur-generaal Arnhem bleek zich wel correspondentie over de bemoeienis van het Openbaar Ministerie met Harreveld te bevinden. Die is in één inventarisnummer bijeen gebracht.⁸ Samen met de stukken die hierover in het kader van het Onderzoek-Deetman waren aangetroffen in de archieven van de congregatie die in Harreveld werkzaam was en van het bisdom Haarlem, waaronder deze congregatie kerkrechtelijk viel, kon aan de hand van de stukken in het archief van de procureur-generaal de gang van zaken rond de vervolging van deze negentien verdachten worden gereconstrueerd.⁹

2.4 *Deetman*

Ook op nog ander materiaal dat voor het *Rapport-Deetman* had gediend kon bij het Onderzoek-Openbaar Ministerie worden teruggegrepen. Daarbij gaat het vooral om kerkelijke archieven, met name die van de besturen van de bisdommen en de ordes en congregaties. Deze archieven waren ten behoeve van het Onderzoek-Deetman opengesteld.¹⁰ De kerkelijke archieven hebben voor het *Rapport-Deetman* veel meer opgeleverd dan men vooraf had verwacht, maar het onderzoek erin was wel zeer tijdrovend. Deze archieven kennen natuurlijk niet zoiets als een rubriek 'seksueel misbruik'. Stukken daarover of die ernaar verwijzen moesten op meerdere plekken in de correspondentie worden gezocht. Daarbij ging het ook om stukken die inzicht konden geven in hoe de omgang met seksueel mis-

⁸ Archief procureur-generaal gerechtshof Arnhem, 1945-1979, inv.nr. 2774a. Dit archief is nog niet overgebracht naar het Gelders Archief en berust nog bij het parket in Arnhem.

⁹ *Rapport Openbaar Ministerie*, 81-94.

¹⁰ *Rapport-Deetman*, dl. 1, 591-644, bevat verslagen over het verloop van de onderzoeken bij de afzonderlijke instanties. Daarin ook gegevens over de toegankelijkheid en wat er geconstateerd kon worden over vernietiging.

Internaat Harreveld in Lichtenvoorde, Gelderland, 1936. Links de kapel van het voormalige rooms-katholieke klooster, dat in 1911 door de Vincentiusvereniging werd overgenomen om als jeugdinstelling voor de verwaarloosde jeugd gebruikt te worden. Het opvoedingsgesticht voor jongens werd bestierd door de Broeders van Amsterdam. In de periode 1955 tot 1961 kwam Harreveld regelmatig in opspraak vanwege seksueel misbruik van pupillen door broeders, hetgeen leidde tot grootscheepse onderzoeken door de rijksrecherche. Den Haag, Nationaal Archief, collectie Spaarnestad.

bruik van minderjarigen te verklaren is uit de kerkelijke regelgeving en de binnen de kerkelijke instellingen bestaande cultuur. Onderzoek erin was, ook als er een behoorlijke inventaris van het archief bestaat, wat niet altijd het geval is, behoorlijk omslachtig.

Voor de archieven van bisdommen geldt dat minder dan voor die van ordes en congregaties. De bisdomarchieven hebben meestal een afdeling waarin zaken bijeen zijn gebracht die om een grote mate van discretie vroegen, zoals seksueel misbruik van minderjarigen door geestelijken die tot het bisdom behoorden en de in verband hiermee te nemen maatregelen. Als het ging om seksueel misbruik van minderjarigen dat ter kennis van de overheid was gekomen, met name het Openbaar Ministerie, was er veelal nauw overleg tussen de leiding van het bisdom en de procureur-generaal of officier van justitie. Dit leidde voor een deel tot een schriftelijke neerslag van dat contact in het geheime gedeelte van het bisdomarchief.

Bij ordes en congregaties lag dat moeilijker. Daar was, zo bleek, de relatie tussen kloos-

terleiding en Openbaar Ministerie vaak minder intens en bovendien was er een interne discretie, die ertoe leidde dat stukken over strafvervolgning meestal vernietigd werden na afdoening van de strafzaak, opdat de medebroeders van de delinquent er niet van op de hoogte zouden geraken. Zelfs indirecte verwijzingen naar strafvervolgning of ondergane gevangenisstraffen werden sporadisch aangetroffen. Over strafzaken, waarvan zich stukken in andere archieven bleken te bevinden, werd in de archieven van de orde of congregatie waartoe de dader behoorde veelal niets aangetroffen, ook niet in de persoonsdossiers. Soms leidden toevalstreffers naar stukken over strafzaken. Zo werd de zaak waarin van alle gevonden strafzaken de hoogste straf werd opgelegd bij toeval gevonden. In het archief van een broedercongregatie werd in een map met correspondentie over verschillende onderwerpen een brief aangetroffen waarin sprake is van bemoeienis van 'Provinciale Staten' met de briefschrijver. Dit deed vermoeden dat het ging om de ontneming van de onderwijsbevoegdheid door Gedeputeerde Staten, als gevolg van strafrechtelijke vervolging. Bij navraag bij de archiefdienst waar de rechterlijke archieven van dat gebied zich bevinden, bleek dit inderdaad het geval te zijn. Het strafdossier uit 1966 werd gevonden. Daaruit bleek dat deze broeder ook al in 1952 voor het zelfde soort handelingen, maar dan op veel kleinere schaal, was veroordeeld. Stukken uit het strafdossier van 1952 waren bij dat van 1965 gevoegd. In 1966 werd hij tot 18 maanden onvoorwaardelijk veroordeeld.

2.5 Onderzoek Kempe

In het kader van het Onderzoek-Deetman werd een aantal strafzaken van religieuzen die in het (lager) onderwijs werkzaam waren, gevonden in een archief dat door de Utrechtse criminoloog G.Th. Kempe circa 1960 was gevormd ten behoeve van een specifiek onderzoek. Dat betrof de wijze waarop Gedeputeerde Staten een taak die deze colleges sinds 1921 hadden uitoefenden, namelijk het ontnemen van de onderwijsbevoegdheid aan onderwijzers die strafrechtelijk vervolgd waren wegens zedendelicten.¹¹ Over de wijze waarop de Gedeputeerde Staten dat deden bestond in 1956 grote bezorgdheid bij het departement van Onderwijs. Men zag een groeiend aantal ontnemingen van de onderwijsbevoegdheid. Blijkens de bewaarde lijsten waren er dat in de periode 1951-1956 gemiddeld vijftien per jaar, met een piek van 27 in 1956. Advies werd gevraagd aan de hoogleraren P.A.H. Baan, F.J.J. Buytendijk en W.P.J. Pompe. Ze raadden een onderzoek aan naar de vraag in hoeverre recidive kon worden voorkomen, wanneer de ontneming van de onderwijsbevoegdheid niet meer definitief was en reclassering van de daders mogelijk werd gemaakt. Daarbij moest wel het belang van de kinderen en hun ouders voorop worden gesteld. Een dergelijk onderzoek moest plaats vinden op basis van de strafdossiers uit de periode 1947-1956 en de door de Gedeputeerde Staten genomen beslissingen. Het onderzoek zou grotendeels door G.Th. Kempe van het Utrechts criminologisch in-

¹¹ C.W. Noorlander en P.J.J. Zoontjens, 'Handhaving van de zedelijkheid van de leraar in de recente rechtshistorie', in: *Rapport-Deetman*, dl. 2, 175-191.

stituut worden uitgevoerd. Door allerlei praktische problemen, onder andere het verzamelen van de strafdossiers, kwam het rapport pas in 1963 gereed. Geadviseerd werd voor het ontnemen van de onderwijsbevoegdheid een andere vorm te kiezen en deze taak bij de Gedeputeerde Staten weg te halen. Dat gebeurde uiteindelijk pas in 1974.

In dit archief bevinden zich dossiers die door Kempe zijn gevormd op basis van 135 strafdossiers uit de jaren 1947-1956, die hem voor dat onderzoek ter beschikking stonden, waaronder elf betreffende geestelijken. Daarin zijn naast uittreksels uit de reclaserings- en psychiatrische rapporten, gegevens opgenomen over de godsdienstige gezindte, burgerlijke staat, inclusief lidmaatschap van een religieuze congregatie, delict, wijze van aangifte, verloop voorarrest, datum vonnis c.q. arrest, vonnis en soms nazorg. Aan de hand van dit materiaal deed Kempe een aantal waarnemingen en analyses over de rechtspleging in dit soort zaken, zoals die op dat moment in Nederland plaats vond. Bij enkele onderwerpen verderop in dit artikel zullen die aan de orde komen. De waarnemingen die Kempe deed, zijn vervat in interim-rapporten. Het uiteindelijk rapport, dat aan de minister van Onderwijs in 1963 is aangeboden, bevindt zich niet in het archief. Het is, ondanks intensieve naspeuringen tijdens het Onderzoek-Deetman, ook elders niet aangetroffen.¹²

2.6 Politiearchieven

Ten slotte zijn er de politiearchieven. Theoretisch zou alles wat de politie deed bij de opsporing van seksueel misbruik van minderjarigen moeten terug te vinden zijn in de dagrapporten van de betreffende gemeente- of Rijkspolitie. De ambtenaar die een aangifte opnam maakte hiervan een aantekening. Dit wordt een 'mutatie' genoemd. De belangrijkste mutaties werden opgenomen in het dag- en nachtrapport. Naar zeggen van in het kader van het haalbaarheidsonderzoek geïnterviewde oud-politiefunctionarissen was dat bij seksueel misbruik van minderjarigen altijd het geval. Van opgemaakte processen-verbaal werd een kopie bewaard. Vaak bestonden daarvan registers op naam.¹³ Zowel de dagrapporten als de processen-verbaal mogen na verloop van tijd vernietigd worden. Dat is in lang niet alle gemeenten gebeurd. Bij het haalbaarheidsonderzoek is in enkele gemeenten waar ze wel zijn bewaard naar de registratie van een vijftiental zaken gezocht waarvan zeker is dat ze ter kennis zijn gebracht van het Openbaar Ministerie en waarmee de politie dus iets moet hebben gedaan. Niet in al die gevallen is enigerlei vorm van registratie aangetroffen. De oorzaak daarvan is niet duidelijk.¹⁴ Dit gegeven maakt de politie-

¹² Archieven van het Criminologisch Instituut, sedert 1974 het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtwetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht (1908) 1934-1983. De dossiers met strafzaken zitten in inv.nr. 292, de interim-rapporten in inv.nrs. 285-292. Het archief is nog niet overgebracht naar het Utrechts Archief, maar bevindt zich in het bestuursgebouw van de Universiteit Utrecht. Over dit onderzoek bevinden zich ook stukken in: Den Haag, Nationaal Archief, Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1935-1975, inv.nr. 122.

¹³ Rapport Politie, 25-28.

¹⁴ *Ibidem*, 40.

archieven tot een ongeschikte bron voor een systematische aanpak, zoals die is toegepast bij het steekproefonderzoek naar het handelen van het Openbaar Ministerie.

3 De organisatie van het Openbaar Ministerie en het sepot- en vervolgingsbeleid, in het bijzonder in de ressorten Arnhem en Den Bosch (1945-1980)

3.1 De organisatie van het Openbaar Ministerie

In de Wet op de Rechterlijke Organisatie van 1827, voor zover die gold voor de periode 1945-1980, stond de taak van het Openbaar Ministerie kort en bondig beschreven: 'Het Openbaar Ministerie is bijzonderlijk belast met de handhaving der wetten, met de vervolging van alle strafbare feiten en het doen uitvoeren van alle strafvonnissen'. Het Openbaar Ministerie werd volgens dezelfde wet uitgeoefend door onder meer de procureurs-generaal bij de gerechtshoven en voor zover het de lagere gerechten betreft, door de officieren van justitie. De status van het Openbaar Ministerie was overigens wat hybride. De leden van het Openbaar Ministerie maakten deel uit van de rechterlijke macht, maar waren in tegenstelling tot de rechters niet onafhankelijk. Ze opereerden onder het gezag van de minister van Justitie, die voor het handelen van het Openbaar Ministerie de politieke verantwoordelijkheid draagt.¹⁵

De organisatie van het Openbaar Ministerie kent een hiërarchische opbouw. In onze onderzoeksperiode waren de procureurs-generaal bij de vijf gerechtshoven de hoogste instantie. Ieder van hen had de leiding over zijn eigen ressortsparket. Daaraan waren tevens een of meer advocaten-generaal verbonden. Zij hadden als belangrijkste taak het Openbaar Ministerie waar te nemen in strafzaken in hoger beroep. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden advocaten-generaal ook ingezet om het vervolgingsbeleid, in het bijzonder het sepotbeleid, te bewaken en te stroomlijnen.

De procureur-generaal was binnen zijn ressort ook directeur van de politie, een functie die eerst bij de invoering van de Politiewet van 1993 is afgeschaft. In die hoedanigheid hield hij toezicht op de politie en op de wijze waarop zij haar opsporingstaak vervulde. Hij had daarnaast ook het gezag over de rijksrecherche, een zelfstandige opsporingsdienst die kon worden ingezet bij zware of gevoelige zaken. Als ondersteuning voor deze politietaak werden bij de ressortsparketten commissarissen van rijkspolitie aangesteld.

De belangrijkste rol van de procureur-generaal was zijn toezicht op het opsporings- en vervolgingsbeleid binnen zijn ressort. Daarover had hij nauw contact met de hoofdofficieren van justitie, die de leiding hadden van de arrondissementsparketten. Iedere procureur-generaal gaf overigens op zijn manier inhoud aan de toezichthoudende rol. In het

¹⁵ Over de historische ontwikkeling van de verhouding minister-Openbaar Ministerie, zie P.B. Cliteur, 'Het Openbaar Ministerie in zijn historische ontwikkeling', in: C.J.H. Jansen en M. van der Vrugt (red.), *Recht en geschiedenis*, Nijmegen, 1999, 63-77.

onderzoek werden aanmerkelijke verschillen in de manier van aansturing geconstateerd: de een liet de hoofdofficieren tamelijk vrij, de ander stuurde krachtig en zelfs tot in detail. Een belangrijk momentum in de toezichthoudende taak waren de periodieke ressortsvergaderingen met de advocaten-generaal en de hoofdofficieren, waarin ruim aandacht werd besteed aan het vervolgings- en sepotbeleid. Dat gold zeker voor de jaren zeventig toen het sepotbeleid ter discussie werd gesteld.

Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw kwamen de procureurs-generaal regelmatig bijeen. Het was een initiatief van de Bossche procureur-generaal Speyart van Woerden. Deze bijeenkomsten hadden aanvankelijk een vrijblijvend karakter, totdat het ministerie aanschoof bij dit overleg. Al spoedig werd de vergadering voorgezeten door de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie.¹⁶ Het ministerie bepaalde daarna de agenda en het gremium werd gebruikt door de minister om greep te houden op het reilen en zeilen van het Openbaar Ministerie.¹⁷ Sinds 1995 zijn de procureurs-generaal bij de hoven vervangen door het College van procureurs-generaal, dat leiding geeft aan het hele Openbaar Ministerie. Aan het hoofd van het ressortsparket staat nu een hoofdadvocaat-generaal. Het ressortsparket doet nu vrijwel uitsluitend strafzaken in hoger beroep. Het beleid is gecentraliseerd binnen het College.¹⁸

De feitelijke opsporing en vervolging lagen in handen van de arrondissementsparketten. Tot de reorganisatie in 1957 werden die geleid door een officier van justitie, geassisteerd door één of meer substituut-officieren van justitie.¹⁹ De belangrijkste verandering in 1957 was de integratie van de parketten bij de kantongerechten in de arrondissementsparketten.²⁰ De formatie bestaat sindsdien uit een hoofdofficier van justitie als hoofd van het arrondissementsparket, een of meer arrondissementsofficieren eerste klas, arrondissementsofficieren en substituut-officieren van justitie. De officier van justitie geeft bij de opsporing van strafbare feiten leiding aan het onderzoek door de politie.

3.2 De Bossche en Arnhemse ressortsparketten (1945-1980)

Het Bossche ressort bevatte de provincies Noord-Brabant en Limburg, met de arrondissementen Den Bosch, Breda, Roermond en Maastricht. De procureurs-generaal in de onderzochte periode waren allen rooms-katholiek en afkomstig uit het ressort. Tot 1986 werden de procureurs-generaal rechtstreeks benoemd door de minister. Pas daarna ge-

16 M.E. Verburg, *De procureurs-generaal in vergadering bijeen. Grepen uit de notulen van 60 jaar*, Den Haag, 2005.

17 A.G. Bosch, 'Ontwikkelingen van het Openbaar Ministerie in de 19e en 20e eeuw', in: T.M. Schalken et al. (red.), *Magistraat met beleid. De officier van justitie en zijn omgeving. Opstellen aangeboden aan mr. C. van Steenderen bij zijn afscheid als hoofdofficier van justitie te Amsterdam op 25 september 1992*, Arnhem, 1992, 21; S. Faber en S. van Ruller, 'Vrijwel voortdurend in ontwikkeling. Het Openbaar Ministerie, de commissie-Donner en de geschiedenis', *Delikt en Delinkwent*, 1994, 894-905.

18 A.G. Bosch, *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden*, Nijmegen, 2011, 63.

19 Een substituut-officier was in die tijd een volwaardige functie. Na 1957 was het meer een opleidingsfunctie.

20 Bij Wet van 28 juni 1956, houdende wijziging in de rechterlijke organisatie, *Staatsblad*, 1956, 377.

beurde dit na een sollicitatieprocedure. De eerste die aldus benoemd werd was mr. R.A. Gonsalves.²¹

In de periode van 1934 tot 1955 (met een korte onderbreking in de oorlogsjaren) was procureur-generaal mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden (1890-1986). In de biografie van Van Merriënboer wordt hij omschreven als formeel en weinig flexibel.²² Hij had een groot gezag, zeker bij zijn ondergeschikte officieren van justitie. Van hem werd gezegd: 'Als de procureur-generaal zucht achter zijn bureau in Den Bosch, dan dondert het in Kerkrade.' Zijn benoeming tot procureur-generaal in 1934 wekte overigens verbazing. Hij was relatief jong en rooms-katholiek, twee dingen hij die niet gemeen had met zijn collega's. Zijn benoeming had hij te danken aan het streven van de toenmalige minister van Justitie, mr. J.R.H. van Schaik, om meer katholieken op hogere posten in de rechterlijke macht te benoemen.²³ Speyart was een trouw lid van de rooms-katholieke kerk. In de zaak-Oss in 1938 heeft hij de minister van Justitie bewogen om de marechaussee van verder onderzoek naar misstanden af te houden. Men deed onder andere onderzoek naar enkele priesters die beticht werden van seksueel misbruik van minderjarige jongens. Het werd een politieke rel, met het gevolg dat de minister af moest treden. Speyart kon echter zijn functie behouden.

In het onderzoek verschijnt Speyart slechts eenmaal ten tonele, en wel in een zaak tegen een kapelaan die een minderjarig meisje zwanger had gemaakt. De zaak bleek verjaard zodat de officier van justitie, mede op advies van Speyart, seponeerde. Speyart hoopte wel dat het bisdom maatregelen zou nemen. Dat gebeurde echter niet. Integendeel, de kapelaan was inmiddels tot pastoor benoemd. Voor de bisschop was klaarblijkelijk de kous af nu er geseponneerd was. Op het dossier tekende Speyart verbolgen aan: 'Als er maar geen schandaal van komt, doet de bisschop niets en laat de betrokkene rustig pastoor ter plaatse'.

In 1955 werd Speyart opgevolgd door de Maastrichtse hoofdofficier mr. J.H.H. Dautzenberg (1896-1978), die inmiddels al 60 jaar was. De pensioengerechtigde leeftijd voor een procureur-generaal was toen 65 jaar. Dautzenberg werd in 1961 opgevolgd door de 61-jarige mr. A.H.M.H. Receveur (1900-1982), eveneens hoofdofficier te Maastricht, maar deze had ook enige jaren de functie van advocaat-generaal bij Dautzenberg waargenomen. Receveur werd in 1965 opgevolgd door een aanmerkelijk jongere mr. A.J.M. van Overveldt (1920-1978), die advocaat-generaal was op zijn parket. Gonsalves tekent bij de benoeming aan: 'De zoektocht naar een definitieve opvolger van Receveur nam veel tijd in beslag. Uiteindelijk is tot veler verrassing in november 1965 Van Overveldt benoemd. Van Overveldt was de jongste advocaat-generaal en zat ook nog maar kort op het ressortspar-

21 G.Chr. Kok, *Van Raad van Brabant naar gerechtshof 's-Hertogenbosch*. Zes eeuwen rechtspraakgeschiedenis, Hilversum, 2008, 253.

22 J.C.F.J. van Merriënboer, 'E.L.M.H. baron Speyart van Woerden (1890-1986). Procureur-Generaal', in: J. van Oudheusden et al. (red), *Brabantse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*, Meppel-Amsterdam, 1992, 158-162.

23 Kok, *Van Raad van Brabant naar gerechtshof 's-Hertogenbosch*, 148.

ket van Den Bosch. Hij kwam van het arrondissementsparket Breda waar hij substituut-officier was geweest.²⁴

Een oud-kabinetschef herinnert zich over de periode Van Overveldt, dat deze zwaar leunde op de commissaris van de rijkspolitie. Dat was, zeker in zijn tijd als procureur-generaal, de belangrijkste medewerker op het parket. Met hem deed hij de meeste zaken zelfstandig af. Deze hield voor hem alle geheime stukken bij in een aparte kluis. De contacten met het bisdom reserveerde hij voor zichzelf. Als hij de bisschop zelf aan de lijn had, werd de kabinetschef de kamer uitgestuurd.²⁵

Een voorbeeld van Van Overveldts interventie ten gunste van het bisdom is de volgende. In 1967 stuurde de officier van justitie van Den Bosch aan de procureur-generaal het straf-dossier tegen een pastoor die verdacht werd van ontucht met een minderjarige (art. 247 Sr). Hij gaf aan te zullen vervolgen, omdat de handelingen naar zijn mening als ontuchtig waren aan te merken. Hij voegde er aan toe: 'Uit een oogpunt van vervolgingsbeleid lijkt mij bovendien vervolging geboden gezien de grote frequentie van deze handelingen en het planmatige karakter van hun opzet, het misbruik van verdachtes ambt en het ernstig tekortschieten in de aan dat ambt verbonden verantwoordelijkheid. Daartegenover lijkt mij de omstandigheid dat verdachte inmiddels door zijn kerkelijke overheid uit deze parochie is teruggetrokken geen voldoende argument om van vervolging af te zien.' De procureur-generaal erkende dat de beschreven handelingen ontuchtig waren, maar gaf toch de voorkeur aan niet-vervolging. Hij had van het bisdom begrepen dat de pastoor zijn verwijdering uit de parochie als ernstig en ingrijpend had ervaren. Bovendien was de pastoor hartpatiënt en was hij in het ziekenhuis opgenomen. Later zou aan de hand van de meldingen van slachtoffers bij de commissie-Deetman blijken dat de pastoor zich meermalen schuldig had gemaakt aan seksueel misbruik met minderjarigen. Van Overveldt is in 1978 op 58-jarige leeftijd en nog volop in functie overleden.

De Bredase hoofdofficier mr. J.J.Th. Corsten (1921-2000) volgde hem op. Hij zou tot 1986 zijn ambt bekleden. Gonsalves over zijn voorganger: 'Corsten [...] was een echte vakman. Als een van de meest ervaren leden van het Openbaar Ministerie had hij veel gezag. Hij was duidelijk uit een ander hout gesneden dan ik en had dan ook een andere, wat vaderlijke stijl van besturen. Ook Corsten streefde naar eensgezindheid in de ressortsvergadering en ging op werkbezoek. Maar hij liet meer aan iedereen over.'

Corsten zou in 1986 opgevolgd worden door mr. R.A. Gonsalves. Corsten vertelde hem: 'dat er zich wel eens delicate zaken voordeden, waarin leden van de katholieke geestelijkheid waren betrokken. Men stond een discrete behandeling voor.' Voor Gonsalves was dat echter geen reden om deze zaken niet aan te pakken. Wel wilde hij met de kerkleiding overleggen hoe de publicitaire schade beperkt kon worden.²⁶ Hij is een van de wei-

²⁴ R.A. Gonsalves en G.J. Verhoog, *Mr. Gonsalves. Memoires*, Amsterdam, 1999, 233. Gonsalves had overigens weinig waardering voor Van Overveldt, die hij schetst als een pedant mannetje met weinig initiatief. Dat had waarschijnlijk te maken met het feit dat volgens Gonsalves Van Overveldt zijn promoties tegenhield (p. 177).

²⁵ Rapport Openbaar Ministerie, 26 (Interview van de commissie Handwijze OM met J.M. Reijntjes, 2 mei 2013).

²⁶ Gonsalves, *Memoires*, 231.

Afscheid van mr. E.L.M.H. baron Speyart van Woerden als procureur-generaal bij het Bossche gerechtshof op 31 januari 1955. Van links naar rechts Speyart van Woerden, mr. dr. J.F.M. Eras, raadsheer, mr. F.J.W.M. de Nerée tot Babberich, vicepresident, en mr. Th.R.J. Wijers, president. Den Bosch, Stadsarchief, collectie Fotopersbureau Het Zuiden.

nige leden van het Openbaar Ministerie, samen met mr. Th.W. van den Bosch,²⁷ die zijn memoires in druk heeft laten verschijnen.

Het Arnhemse ressort bevatte de provincies Gelderland en Overijssel, met de arrondissementen Arnhem, Zutphen, Zwolle en Almelo. Het Arnhemse ressortsparket heeft in de door ons onderzochte periode maar drie procureurs-generaal gekend.

Mr. J.A. de Visser (1883-1950) was al van 1935 tot 1940 procureur-generaal geweest, maar werd ontslagen en in 1941 door de bezetter benoemd tot lid van de Hoge Raad. In 1945 nam hij daar ontslag en werd benoemd tot procureur-generaal te Arnhem, tot 1949.

Hij werd opgevolgd door mr. B.I.A.A. ter Veer (1898-?), die tot 1949 directeur-generaal Bijzondere Rechtspleging was.²⁸ Hij was procureur-generaal in Arnhem van 1949 tot 1963. In zijn periode speelde de zaak-Harreveld. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was het internaat Harreveld in Lichtenvoorde zes keer voorwerp van een strafrech-

²⁷ Th.W. van den Bosch, *Posteris (Aan hen die na ons komen). Belevissen van een rechterlijk ambtenaar, die tevens hoogleraar en reserve-officier was*, Arnhem, 1989. Van den Bosch was onder meer hoofdofficier te Zutphen.

²⁸ Hij was rooms-katholiek. In zijn studentenjaren was hij praeses van de Utrechtse rooms-katholieke studentenvereniging Veritas.

telijk onderzoek. Vier onderzoeken, alle uitgevoerd door de rijksrecherche, betroffen seksueel misbruik van pupillen door broeders die in het internaat werkten. Daaronder waren drie oversten. Die onderzoeken vonden plaats in 1953, 1956, 1958 en 1960. De zaak had landelijk zo'n schok gegeven, zeker in 1960 toen de rijksrecherche een grootschalig onderzoek deed, dat ook het departement van Justitie zich ermee bemoeide. In deze zaak was er intensief contact tussen de hoofdofficier van Justitie en de procureur-generaal.

Ter Veers opvolger werd de hoofdofficier van Justitie te Arnhem, mr. J.P. Hustinx (1915-2005). Hij was procureur-generaal van 1963 tot 1980. Evenals zijn voorganger was hij ook rooms-katholiek. Hustinx heeft heel veel betekend voor de ontwikkeling van het Openbaar Ministerie en behoorde tot de vernieuwers. In de paragraaf over het sepot wordt hierop nog teruggekomen. Hij heeft ook aan de wieg gestaan van het inmiddels volledig ingeburgerde driehoeksoverleg met politie en burgemeester. Gonsalves, die als hoofdofficier van justitie te Almelo Hustinx heel kort heeft meegemaakt, getuigt over hem: 'Hustinx was een procureur-generaal die niet alleen op de winkel paste, wat gebruikelijk was in die functie. Hij had een toekomstvisie en wilde het Openbaar Ministerie reorganiseren en moderniseren. Hustinx stond eigenlijk aan de basis van de vernieuwingsbeweging in het Openbaar Ministerie.'²⁹

3.3 Het sepot- en vervolgingsbeleid

Een belangrijke bevoegdheid van het Openbaar Ministerie was om van vervolging af te zien, te seponeren. Het is evident dat een officier van justitie niet kan en wil vervolgen als blijkt dat er geen bewijs is, de zaak is verjaard of feit of dader niet strafbaar zijn. Het zijn de zogenoemde haalbaarheidsgronden. Maar daarnaast – en dat is voor ons onderzoek van belang geweest – kan de officier van justitie afzien van vervolging op beleidsgronden: het beleidssepot. Dan oordeelt hij dat een vervolging niet wenselijk is. We spreken hier van het opportuniteitsbeginsel, een beginsel dat tot veel discussies heeft geleid. Het Openbaar Ministerie kan van vervolging afzien 'op gronden aan het algemeen belang ontleend', volgens artikel 167 Sv. 'Algemeen belang' is een weinig concrete term die de officier van justitie ruime beslissingsmogelijkheden laat.³⁰

Bij zijn beslissing om al of niet te seponeren handelde elke officier autonoom, hetgeen kon leiden tot een grote ongelijkheid van afhandeling, niet alleen tussen de parketten, maar ook tussen de verschillende officieren. In de jaren zeventig van de vorige eeuw groeide het inzicht dat meer eenheid in beleid nodig was om ervoor te zorgen dat het seponeren op een consistente manier werd gehanteerd.³¹ Het heeft ertoe geleid dat in 1980 de sepotgronden zijn gerubriceerd in een landelijke lijst. De officier van justitie is sinds-

²⁹ Gonsalves, *Memoires*, 179.

³⁰ M.E. de Meier, 'Het Openbaar Ministerie in de periode 1838-1940', in: A.G. Bosch et al. (red.), *Twee eeuwen Openbaar Ministerie*, Den Haag, 2011, 58-60.

³¹ R.A.F. Gerding, 'Het Openbaar Ministerie in de periode 1950-1999', in: Bosch et al., *Twee eeuwen Openbaar Ministerie*, 118-119.

dien verplicht de sepotbeslissing aan de hand van die lijst te registreren.

De officier van justitie kan aan een sepot ook voorwaarden stellen.³² Aan het voorwaardelijk sepot is een proeftijd verbonden en de verdachte krijgt voorwaarden opgelegd die hij tijdens de proeftijd moet naleven. Het doel van het voorwaardelijk sepot is om de verdachte een gang naar de rechter te besparen terwijl toch invloed op zijn gedrag wordt uitgeoefend.³³

Tegen een sepot van de officier van justitie kan het slachtoffer in bezwaar gaan bij het gerechtshof op grond van artikel 12 Sv. Het Hof kan beslissen dat alsnog vervolging moet plaats hebben.

Een belangrijke ontwikkeling in het sepotbeleid vond plaats in de jaren zeventig van de vorige eeuw.³⁴ Vanaf 1972 publiceerden de procureurs-generaal gezamenlijk een jaarverslag, waarbij de ambitie was om gemeenschappelijk beleid te voeren. Dit leidde tot een positieve hantering van het opportunititeitsbeginsel, waarbij de officier van justitie zich niet meer de vraag stelde: 'Zijn er redenen om niet te vervolgen', maar 'zijn er redenen om wel te vervolgen' met als referentie de beleidsuitgangspunten zoals die door de procureurs-generaal landelijk en plaatselijk ook door het driehoeksoverleg werden vastgesteld. Een en ander had ook gevolgen voor de opsporing door de politie. Want wat voor zin had het om een proces-verbaal op te maken als de officier van justitie zou seponeren? In ons onderzoek naar de rol van de politie in de misbruikzaken bleek dat hierover tussen het Openbaar Ministerie en de politie veelvuldig overleg was.

3.4 Het sepotbeleid in de ressorten Arnhem en Den Bosch

De ontwikkeling van het negatieve naar het positieve stelsel van sepotbeleid blijkt uit de discussies binnen de Arnhemse en Bossche ressorten. Al in 1957 werd in het Arnhemse ressort hiervoor onderzoek gedaan, waarbij in het bijzonder de verschillen in de beslissing tot voorwaardelijke sepot tussen de arrondissementen opvielen. Er werd dan ook besloten dat elk hoofd van een arrondissementsparket voortaan moest worden gekend in de voorgenomen sepotbeslissingen. Hij diende te waken over meer consistentie.³⁵ Dit werd steekproefsgewijs gecontroleerd.

Twaalf jaar later was het sepotbeleid nog steeds voorwerp van zorg. In 1969 werden in de Arnhemse ressortsvergadering de preadviezen van prof. mr. G. Duisterwinkel en mr. P. Mostert over de functie van het Openbaar Ministerie besproken. Die preadviezen wa-

³² Art. 67 Sv, lid 2. Die bepaling is pas per 1 februari 2008 ingevoerd. Toch was deze vorm van sepot onder voorwaarden reeds lang geaccepteerd en werd deze in de onderzoeksperiode vaak toegepast.

³³ J.M. Reijntjes, aantekening 17 op art. 167 Sv, in: A.L. Melai en M.S. Groenhuisen et al., *Het Wetboek van strafvordering*, Deventer, losbladig.

³⁴ Het volgende is ontleend aan Gerding, 'Openbaar Ministerie', 121.

³⁵ Archief Procureur-Generaal Arnhem, 1940-1979, inv.nr. 2516 (vergaderingstukken ressortsvergadering 1952-1972, vergadering 4 februari 1957). Dit archief is nog niet overgebracht naar het Gelders Archief en berust bij het parket.

ren in 1968 uitgebracht aan de Nederlandse Juristenvereniging.³⁶ Blijkens de notulen zei de procureur-generaal Hustinx het volgende: ‘Pijnlijk valt de rechtsongelijkheid tussen justitiabelen in den lande te constateren, zelfs in één en hetzelfde arrondissement, door een verschillend beleid van het O.M.. Normen worden ook binnen één en hetzelfde parket uiteenlopend gehanteerd, de toch al verbrokkelde opsporingsdiensten krijgen geen of uiteenlopende instructies, het opportuniteitsbeginsel wordt ongelijk gehanteerd, er is ongelijkheid in het vervolgingsbeleid [...]. Er valt dus een opvallende rechtsongelijkheid te constateren en het is begrijpelijk, dat de publieke opinie zich hier niet bij neerlegt.’³⁷

Hustinx toonde zich daarom een groot voorstander van een strakker sepotbeleid. Hoogleraar Henk van de Bunt zei hier later over: ‘Eigenlijk had hij wel gelijk want ik merkte dat de officieren enorme solisten waren met heel weinig contacten onderling en toch een groot mandaat. Ze konden seponeren dat het een lieve lust was, zonder dat het door iemand werd gecontroleerd. Ik heb die officieren overigens, tot op de dag van vandaag, nooit gezien als mensen die in hun requisitoir het onderste uit de kan schrapen om toch maar tot een veroordeling te komen.’³⁸

Van den Bosch, die als hoofdofficier te Zutphen Hustinx van 1965 tot 1974 had meegemaakt, herinnerde zich Hustinx’ streven om de parketten te veranderen van proces-verbaal-verwerkende instanties tot beleidsinstanties. Daarbij stond het sepotbeleid centraal. Het opportuniteitsbeginsel zou moeten worden veranderd van ‘van vervolging afzien als het algemeen belang dat vraagt’ in ‘slechts vervolgen als het algemeen belang dat absoluut noodzakelijk maakt’. Op het parket van Hustinx werd voor deze omschakeling een advocaat-generaal speciaal belast met het beleid.³⁹

In Den Bosch speelde eenzelfde discussie. In 1976 heeft het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, nog steeds een onderdeel van het ministerie van Veiligheid en Justitie, een project uitgevoerd waarbij een aantal officieren in het ressort van Den Bosch drie strafzaken hebben beoordeeld.⁴⁰ Uit dit onderzoeksproject kwam naar voren dat er een grote voorkeur bleek te bestaan voor het voorwaardelijk sepot. Interessant was

36 *Handelingen der Nederlandse Juristenvereniging*, 1968, 195-376. Zie hierover Cliteur, ‘Het Openbaar Ministerie’, 73.

37 Arnhem, Gelders Archief, Archief Procureur-Generaal Arnhem, 1940-1979, inv.nr. 2516 (vergaderingstukken ressortsvergadering 1952-1972, vergadering 17 februari 1969).

38 H. Smits, *Strafrechthervormers en hemelbestormers: opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga*, Amsterdam, 2008, 130. Henk van de Bunt is hoogleraar Criminologie aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Deze opmerking staat wat haaks op de constatering van Van den Biggelaar, die beweert dat het Openbaar Ministerie tot de jaren zeventig weinig gebruik heeft gemaakt van zijn bevoegdheid om zaken om opportuniteitsredenen niet te vervolgen, zie G.J.M. van den Biggelaar, *De buitengerechtelijke afdoening van strafzaken door het Openbaar Ministerie*, dissertatie Maastricht, Gouda, 1994, 18-20. Ons onderzoek leerde dat in zedenzaken het Openbaar Ministerie in ruim 30 procent van de gevallen seponeerde. Zie tabel 1.

39 Van den Bosch, Posteris, 90-91. In 1988 heeft Hustinx over zijn ideeën een bijdrage gewijd in een amice-bundel, J.P. Hustinx, ‘De ontwikkeling van het Openbaar Ministerie tot beleidvoerend orgaan’, in: *Handhaving van de rechtsorde, bundel aangeboden aan Albert Mulder*, Zwolle, 1988, 95-112.

40 A. van Bergeijk en J.J. van der Kaaden, *De harmonisatie van het vervolgingsbeleid in discussie: een bijdrage aan de harmonisering van het sepotbeleid in het ressort 's-Hertogenbosch*. Rapport WODC, Den Haag, 1977.

het om te zien dat de officieren vaak verschillend oordeelden over dezelfde zaken, hetgeen kon leiden tot een verschil in de te stellen voorwaarden.

Overigens trok in het ressort Den Bosch al heel vroeg, in 1926, het sepotbeleid de aandacht. Dat blijkt uit de Bossche correspondentie. In sommige gevallen werd door de officieren van justitie aan de procureur-generaal een misdrijf gemeld ‘ingevolge het bepaalde in de circulaire van uw voorganger van 25-3-1926, A. nr. 36468’. Zo schreef de Bossche officier van justitie aan de procureur-generaal op 13 december 1955: ‘Ingevolge het bepaalde in de circulaire dd. 25 maart 1926 A. no. 36468 van Uw toenmalige ambtsvoorganger heb ik de eer U EdelGrootAchtbare hierbij ter inzage te doen toekomen een straf dossier terzake een zedenmisdrijf gepleegd door een geestelijke’. Wat deze circulaire uit 1926 precies inhield en wat de aanleiding ertoe was, kon niet worden achterhaald. Hoogstwaarschijnlijk is die opgemaakt naar aanleiding van het nieuwe Wetboek van Strafvordering (ingevoerd in 1926), waarin het opportunitiebeginsel wettelijk werd geregeld.⁴¹ In die tijd was mr. Th.W.F.A. Mathon procureur-generaal te Den Bosch.⁴² De bedoeling van de circulaire was, zo blijkt uit de correspondentie, dat de procureur-generaal op de hoogte wilde zijn van de afhandeling van de zaak en met name wanneer de officier van justitie voornemens was al of niet te seponeren. Deze circulaire gold nog in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw.

Daarnaast golden sinds 1956 de landelijke richtlijnen van het ministerie, waarin ernstige misdrijven door de procureur-generaal gemeld moesten worden aan de minister van Justitie. Hij verzocht dan ook de officieren van justitie om hem te informeren over alle ernstige misdrijven die zij behandelden, waaronder misdrijven door personen, ten aanzien van wie de strafzaak wegens hun gezagspositie of reputatie meer dan normaal de aandacht zou trekken. Daarbij ging het onder andere om geestelijken. Deze instructie werd, althans voor het ressort Den Bosch, verder aangepast. De officieren van justitie moesten de procureur-generaal ‘onverwijld’ informeren over strafbare feiten, ‘waarvan de kennisneming van belang is in verband met de kwaliteit, positie of reputatie van de persoon van de dader’. Daaronder vielen ook de geestelijken. In dat opzicht veranderde er niet veel ten opzichte van de instructie van 1926. Wij kunnen dan ook stellen dat deze regel voor onze hele onderzoeksperiode heeft gegolden. Bij een strafbaar feit van seksueel misbruik van een minderjarige door een geestelijke, moest de officier van justitie dit melden bij de procureur-generaal voordat hij tot vervolging of sepot overging. Deze observatie is belangrijk omdat hieruit kan worden geconcludeerd dat de procureur-generaal van de meeste zaken op de hoogte moet zijn geweest. Dat blijkt ook uit de aangetroffen zaken, waarin de procureur-generaal in dergelijke gevallen contact zocht met de kerkelijke overheid.

Geconstateerd kan worden dat in de onderzochte periode er een verandering kwam in het sepotbeleid van ‘van vervolging afzien als het algemeen belang dat vraagt’ in ‘slechts

41 Art. 167, lid 2 en 242, lid 2 Sv.

42 Kok, *Van Raad van Brabant naar gerechtshof's-Hertogenbosch*, 144-145 en 310.

vervolgen als het algemeen belang dat absoluut noodzakelijk maakt'. Dat kan ook mooi worden afgelezen in de uitkomsten van de steekproef in de parketregisters. Het betreft hier weliswaar alleen zedenzaken, maar aangenomen mag worden dat het over de hele lijn van strafzaken gold. Vanaf 1973 neemt het aantal (voorwaardelijke) sepot's drastisch toe.

Tabel 1 Geregistreeerde zedenzaken in de ressorten Den Bosch en Arnhem, totaal per jaar

Jaar	Totaal	Uitspraak of beslissing			
		Veroordeling	Vrijspraak	Voorwaardelijk sepot	Sepot
1948	626	399 (64 %)	34 (5 %)	11 (2 %)	182 (29 %)
1953	879	536 (61 %)	36 (4 %)	49 (6 %)	258 (29 %)
1958	848	554 (65 %)	34 (4 %)	41 (5 %)	219 (26 %)
1963	935	584 (63 %)	30 (3 %)	58 (6 %)	263 (28 %)
1968	812	491 (61 %)	16 (2 %)	67 (8 %)	238 (29 %)
1973	589	256 (44 %)	9 (2 %)	64 (11 %)	260 (44 %)
1978	480	192 (40 %)	9 (2 %)	61 (13 %)	218 (45 %)
Totaal	5.170	3.013 (58 %)	168 (3 %)	351 (7 %)	1.638 (32 %)

4 Weinig gevallen van seksueel misbruik van minderjarigen vervolgd

Gesteld kan worden dat slechts een klein deel van alle gevallen van seksueel misbruik van minderjarigen door geestelijken uit de periode 1945-1980 hebben geleid tot opsporing en strafrechtelijke vervolging. In het *Rapport-Deetman* werd gesproken over enige tienduizenden slachtoffers.⁴³ Hoeveel gevallen buiten vervolging zijn gebleven is moeilijk exact te zeggen. Uit de steekproef van het Openbaar Ministerie-onderzoek komen in zeven jaren uit de periode 1945-1980 veertig zaken tegen geestelijken naar voren in een deel van het land dat grotendeels katholiek was. In de hele periode zouden dat er dus circa tweehonderd kunnen zijn. In deze regio's was het grootste deel van de katholieke geestelijken werkzaam, ook doordat de meeste katholieke onderwijsinstellingen, waaronder de internaten, daar gevestigd waren. In de beschrijvingen van de gang van zaken in de 660 adviezen die door de Klachtencommissie van het meldpunt seksueel misbruik in de rooms-katholieke kerk⁴⁴ tot eind 2013 heeft uitgebracht is slechts in 36 gevallen sprake van betrokkenheid van politie en Openbaar Ministerie, terwijl uit veel meer beschrijvingen expliciet blijkt dat de slachtoffers het gebeurde voor zich hebben gehouden.⁴⁵

Bekijken we een aantal factoren die hiertoe bijgedragen kunnen hebben.

⁴³ *Rapport-Deetman*, dl. 1, 74.

⁴⁴ <https://www.meldpuntmisbruikrkk.nl/S/Klacht/Paginas/Adviezen.aspx>.

⁴⁵ *Rapport Politie*, 43.

4.1 Geen repressief politieoptreden

Op enkele terreinen van de zedelijkheidswetgeving voerde de politie via bepaalde maatregelen een repressief beleid, zoals ter bestrijding van schennis van de eerbaarheid, prostitutie, pornografie en homoseksuele handelingen van meer- met minderjarigen.⁴⁶ Delicten op dat gebied kwamen eerder door die maatregelen in het vizier van de politie dan door aangiften. Een dergelijk proactief optreden van de politie bestond er niet ten aanzien van seksueel misbruik van minderjarigen dat werd gepleegd door anderen dan familieleden.⁴⁷ Door de maatregelen die de politie nam ter bestrijding van de hiervoor genoemde zedenmisdrijven, zoals controles op het gebruik van urinoirs en hotelkamers, kwam soms ook wel seksueel misbruik van minderjarigen aan het licht, ook dat door geestelijken. Het volgende voorbeeld laat zien met hoeveel ijver de politie daarbij te werk kon gaan.

Bij een halfjaarlijkse controle van de hotelregisters stelde de Amsterdamse politie op 22 augustus 1957 vast dat de rector van een internaat in West-Brabant in die periode in drie verschillende hotels met steeds verschillende jonge mannen, jonger dan 21 jaar, had gelogeed. De politie besloot te onderzoeken of van overtreding van de artikelen 247 of 248bis Sr sprake was. Op 2 september werden de drie jongemannen om wie het ging, die op verschillende plaatsen in het land woonden, ondervraagd. Daarbij bleek dat zij vaker met de rector een weekend in Amsterdam logeerden, meestal in hetzelfde hotel, waarbij het vrijwel onmiddellijk na aankomst van de zijde van de rector tot seksuele handtastelijkheden kwam. Onwillig lieten de jongens dat toe, omdat ze de kans op zo'n weekend niet wilden mislopen. Zij waren niet de enigen met wie de rector deze uitstapjes had gemaakt. Daarop onderzocht de zedenpolitie het register van het genoemde hotel vanaf 1952. Daarbij doken nog meer namen van minderjarige jongens op die daar met de rector hadden gelogeed, allen pupillen of oud-pupillen van het internaat. Zij werden op 3 september als getuigen gehoord, nadat eerst hun niets vermoedende ouders, van wie sommigen het begrip homoseksualiteit niet kenden, hiervan in kennis waren gesteld. Na het laatste verhoor op die dag reisden de rechercheurs onmiddellijk af naar Brabant, waar ze de rector 's avonds om half tien in hechtenis namen. Na verhoor op het politiebureau, in aanwezigheid van de officier van justitie, waarbij de verdachte bekende, namen ze hem mee naar Amsterdam. Op 4 en 6 september werd hij daar verder verhoord en op 7 september voorgeleid voor de officier van justitie in Amsterdam. De officier van justitie in Breda bracht de bisschop en de priester-broer van de verdachte op de hoogte.⁴⁸

⁴⁶ Over de ontwikkeling van dit beleid, zie onder andere P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie: bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homoseksualiteit*, Amsterdam, 1996.

⁴⁷ R.S.B. Kool, 'Schuivende panelen. Een achtergrondstudie naar wereldlijke en kerkelijke ontwikkelingen rondom seksueel misbruik van minderjarigen binnen de rooms-katholieke kerkprovincie (1945-2010)', in: *Rapport-Deetman*, dl. 2, 92-93, geeft aan dat niet duidelijk is of de uitbreiding van de werking van artikel 249 Sr leidde tot verscherpte opsporing en vervolging.

⁴⁸ *Rapport Openbaar Ministerie*, 55-56, ontleend aan Bossche correspondentie en het strafdossier in archief arrondissementsrechtbank Amsterdam.

Dit soort kennisnames bleef incidenteel, zoals seksueel misbruik van minderjarigen door een geestelijke ook wel eens bij toeval aan het licht kon komen bij een onderzoek in een andere zaak. In Den Bosch vertelde op zaterdag 14 april 1956 een jongvolwassene die verdacht werd van ontucht met een jonge man die nog net minderjarig was, dat hij op de ULO-school wel eens ontucht had gepleegd met een medeleerling. Die had hem weer verteld dat het hoofd van die ULO-school, een frater, met hem ook ontucht had gepleegd. Bij het verhoor van deze medeleerling op zaterdag 21 april bleek dat dit wel vijftig keer was gebeurd in de jaren 1952-1953. Hij durfde zich toen niet te verweren en hij had er ook niet met anderen of zijn ouders over gepraat. Wel wist hij van andere leerlingen dat hen hetzelfde was overkomen. Zij werden die zaterdag en zondag verhoord, waarbij bleek dat de frater ook wel eens betaalde. Nog diezelfde zondagavond om halfelf meldde de politie zich bij het klooster waar de 62-jarige frater, die al sinds 1938 schoolhoofd was, verbleef en werd deze, nadat hij de gelegenheid had gekregen zijn kloostergewaad door burgerkleden te vervangen, meegenomen naar het huis van bewaring.⁴⁹

Nog veel zeldzamer was betrapting op heterdaad door een lid van het Openbaar Ministerie, zoals in 1958 op een Midden-Limburgs bospad gebeurde, waar een waarnemend substituut-officier van justitie op een zaterdagmiddag met zijn dochtertje fietste en zag dat de rector van een nabij gelegen jongerentehuis een elfjarige jongen lag te zoenen. Hij informeerde onmiddellijk de officier van justitie in Roermond en samen stelden ze in samenwerking met de plaatselijke postcommandant van de Rijkspolitie een onderzoek in. De rector bekende dat hij in de afgelopen maanden meerdere malen met de jongen, die misdienaar bij hem was, ontucht had gepleegd.⁵⁰

Systematisch politieel toezicht op overtreding van artikel 249 Sr, voor zover het seksueel misbruik van minderjarigen betrof door niet-familieleden van het slachtoffer, zoals onderwijzers, jongerenwerkers en jeugdleiders, was niet alleen praktisch moeilijk, maar leek ook niet noodzakelijk. Aangenomen werd dat voldoende toezicht bestond binnen de beroepsterreinen op die gebieden. In een dergelijk toezicht was ook op verschillende niveaus voorzien, zowel door regelgeving van burgerlijke als kerkelijke zijde. Die burgerlijke regelgeving gold natuurlijk algemeen en niet specifiek voor geestelijken of instellingen waar geestelijken werkzaam waren of de leiding hadden.⁵¹ Gebleken is dat dit geregeld toezicht niet heeft kunnen voorkomen dat het grootste deel van het seksueel misbruik van minderjarigen in deze periode buiten kennis van de politie is gebleven. Voor wat betreft de jeugdzorg wordt dit door het rapport van de Commissie-Samson toegeschreven aan het feit dat er wel veel vormen van toezicht waren, maar dat zij een tamelijk chaotisch geheel vormden, 'waarbij taken en bevoegdheden niet helder zijn afgebakend en de inspectie in feite afhankelijk is van meldingen door de betrokken instellingen'.⁵²

49 Rapport-Deetman, dl. 1, 421-422, ontleend aan Kempe en strafdossier.

50 Rapport Openbaar Ministerie, 59, ontleend aan Bossche correspondentie.

51 Kool, Schuivende panelen, 96-97.

52 Omringd door zorg toch niet veilig, seksueel misbruik van door de overheid uit huis geplaatste kinderen 1945 tot heden, rapport van de commissie-Samson, Amsterdam, 2012, 32.

4.2 Geen aangifte door leidinggevendenden

Daarmee komen we op een tweede belangrijke oorzaak van het beperkte aantal zaken dat bij de politie terecht kwam: de geringe bereidheid tot aangifte door leiding en bestuur. Ook dit is in eerste instantie niet een specifiek katholiek verschijnsel. Het kwam met name voor in het onderwijs, het gebied waar zich verreweg het grootste deel van het geconstateerd seksueel misbruik van minderjarigen heeft afgespeeld. Kempe stelde bij zijn onderzoek vast dat bij veel schoolbesturen, en zeker niet alleen katholieke, de neiging bestond zaken buiten de politie te houden, soms uit medelijden, soms om de eer van de school te redden. Dat laatste gold ook voor colleges van burgemeester en wethouders als besturen van openbare scholen, zo werd in 1950 in een brief van het departement van Onderwijs aan schoolinspecteurs vastgesteld.⁵³ De Utrechtse hoogleraar W.P.J. Pompe, die in 1956 de staatssecretaris van Onderwijs tot het door Kempe uitgevoerde onderzoek heeft geadviseerd, wees hier ook op. Voor politie en justitie was dit soort zaken dikwijls moeilijk te bewijzen omdat de schoolbesturen ‘ zich in een misplaatst verlangen om de eer van de school te redden, toch al geneigd voelen om bij ontdekking zulk een misdrijf niet aan te geven en zich bepalen tot verwijdering van de delinquent, die dan rustig naar een andere plaats kan solliciteren’.⁵⁴

Dit verwijderen van de delinquent naar een andere school was in het geval van scholen van onderwijscongregaties wel heel gemakkelijk. Al die plaatselijke scholen hadden gezamenlijk één bestuur, de leiding van de congregatie. Een telefoontje vanuit die leiding was voldoende om een delinquent naar een school in een ander deel van het land over te plaatsen. Ook de reputatieschade was bij onderwijscongregaties een belangrijk element van overweging bij het binnenskamers houden van de zaak.

Het feit dat op een strafrechtelijke veroordeling van onderwijzers in vrijwel alle gevallen een ontneming van de onderwijsbevoegdheid door een college van Gedeputeerde Staten volgde heeft zeker ook een rol gespeeld. Tweederde van de meldingen bij Deetman betroffen een onderwijssituatie.⁵⁵ Van de 110 achterhaalde strafzaken tegen geestelijken ging het in slechts een derde daarvan om onderwijzers. Het feit dat veroordeelde onderwijzers, in wier opleiding door congregaties die voornamelijk op dit terrein werkzaam waren zoveel was geïnverteerd, nooit meer les mochten geven, was een gevoelige verliespost, die men zoveel mogelijk wilde voorkomen. Lukte dit een enkele keer ook na een veroordeling, dan stond in veel gevallen de betrokken broeder/frater weer snel voor de klas.⁵⁶ Wilden colleges van Gedeputeerde Staten nog wel eens coulant zijn, wanneer het om gehuwde kostwinners ging, bij religieuzen waren zij dat echter zelden.⁵⁷ Een voorbeeld ontleend aan Kempe betreft een frater-onderwijzer, die wegens schennis van de

⁵³ Den Haag, Nationaal Archief, Departement Onderwijs Kunsten en Wetenschappen 1935-1975, inv.nr. 122: brief van departement aan alle inspecteurs, 14 juni 1950.

⁵⁴ Archief Kempe, inv.nr. 285.

⁵⁵ *Rapport-Deetman*, dl. 1, 76.

⁵⁶ Een voorbeeld in *Ibidem*, 404.

⁵⁷ *Ibidem*, 397.

eerbaarheid, niet tegen leerlingen, door de politierechter in den Bosch tot drie maanden voorwaardelijk veroordeeld werd. De Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant ontnamen hem op 22 april 1953 de onderwijsbevoegdheid, niet wetend dat hij zich een maand daarvoor had laten castreren. De frater ging op 1 mei 1953 tegen het besluit van de Gedeputeerde Staten in beroep bij de Kroon. Psychiater G.B.J.A. Janssens, die net zijn gouden jubileum als arts had gevierd en in veel zaken waarbij geestelijken waren betrokken optrad, liet weten dat alles gunstig verliep en dat de frater zijns inziens omstreeks september gerust weer in het onderwijs tewerk gesteld kon worden. De Gedeputeerde Staten, die mee moesten adviseren, lieten anderhalf jaar later, op 8 november 1954, weten dat zij teruggave van de bevoegdheid toch nog niet verantwoord achtten. 'Mocht de ingeleide verbetering van blijvende aard blijken te zijn, dan zou deze teruggave naar ons oordeel opnieuw in overweging gegeven kunnen worden.' Begin 1955 werd de frater bij Koninklijk Besluit de onderwijsbevoegdheid uiteindelijk toch teruggegeven.⁵⁸

Daarnaast was er nog lang weinig aandacht voor de schade die door seksueel misbruik van minderjarigen bij met name jonge kinderen kon worden aangericht. Dat was niet een louter katholiek verschijnsel, maar was ook breder te zien. Kempe constateerde bij zijn bestudering van de 135 strafdossiers uit de periode 1947-1957 dat zowel de schoolbesturen als het Openbaar Ministerie en de rechters weinig blijk gaven van bekommernis om de slachtoffers.⁵⁹ In de loop van de onderhavige periode kwam daar langzaam verandering in. Maar in kerkelijke kring leefde nog wel lang het idee dat vooral de dader zelf schade ondervond, namelijk doordat zijn zielenheil erdoor in gevaar kwam.⁶⁰ De zeer gedetailleerde regelgeving die alle onderwijscongregaties kenden op het gebied van de omgang met kinderen was er dan ook vooral op gericht die persoonlijke schade te voorkomen. Men vond dat behartiging van dit belang in eigen kring gereguleerd moest worden, zoveel mogelijk zonder tussenkomst van de burgerlijke overheid.⁶¹ Dat leidde er ook toe dat men slachtoffers of hun ouders er zoveel mogelijk van probeerde te weerhouden aangifte te doen. Daarbij werd dan gewezen op de reputatieschade die de instelling of de katholieke kerk in het algemeen zou lijden wanneer deze feiten naar buiten kwamen.

58 Archief Kempe, inv.nr. 291. Over therapeutische castratie in die periode zie: Joost Vijselaar et al., *Therapeutische castratie en andere psychiatrische behandelingen van zedendelinquenten 1920-1970*, Den Haag, 2015. Ook digitaal te raadplegen: <http://www.zonmw.nl/nl/actueel/nieuws/detail/item/therapeutische-castratie-van-zedendelinquenten-onderzocht/>.

59 Kempe stelde onder andere vast dat in de procesdossiers weinig gegevens zijn te vinden over hoe de betrokken kinderen het seksueel misbruik hebben ervaren. Wat betreft het katholieke milieu: *Rapport Openbaar Ministerie*, 53-55. Zie ook Kool, *Schuivende panelen*, 96; M.E. Monteiro, 'Discretie en deskundigheid. Een verkenning van de rol van rooms-katholieke psychiaters in de bestuurlijke aanpak en afhandeling van seksueel misbruik van minderjarigen (1945-2010)', in: *Rapport-Deetman*, dl. 2, 48-49, over de geringe empathie van een vicaris-generaal ten opzichte van slachtoffers.

60 Zie onder andere *Rapport-Deetman*, dl. 1, 138, 376-382 en 722.

61 Zie ook Kool, *Schuivende panelen*, 96; K. Ludicke, 'Seksueel misbruik van minderjarigen en canoniek recht', in: *Rapport-Deetman*, dl. 2, 222, noemt als een mogelijke reden waarom kerkelijke autoriteiten nooit aangifte deden tegen geestelijken dat er kerkrechtelijk tot 1983 een zekere aanspraak bestond dat geestelijken zich niet voor wereldlijke rechtbanken zouden moeten verantwoorden. Hij verwijst daarbij naar een regel in het Canoniek Wetboek van 1917: 'Geestelijken moeten in alle rechtsgeschillen en strafzaken voor de kerkelijke rechter aangeklaagd worden, wanneer niet in het lokale bisschoppelijke recht anders is bepaald'. Ook wijst hij erop dat seksueel misbruik van minderjarigen in kerkrechtelijke zin vooral een misdrijf is tegen de ambtsplicht van geestelijken en niet het schade aanbrengen aan derden.

4.3 *Weinig aangifte door slachtoffers en ouders*

Uit de meldingen die bij Deetman en bij de Klachtencommissie zijn binnengekomen blijkt dat veel slachtoffers en hun ouders zich hiervoor gevoelig toonden en hun aanvankelijke voornemen tot aangifte lieten varen. Nog vaker kwam het voor dat dit voornemen er helemaal niet was. Slachtoffers die hun ouders over seksueel misbruik vertelden werden vaak niet geloofd of zelfs gestraft. Het Rapport-Samson stelt vast dat dit niet alleen in het katholieke milieu gebeurde.⁶² In gevallen waarbij beschuldigingen tegen geestelijken werden geuit, werd de neiging om zo'n houding aan te nemen versterkt door het prestige dat geestelijken bij de meeste katholieken genoten. Velen zagen hen als personen die door hun wijding en levenswijze een voorbeeldfunctie hadden en aan wie men zijn kinderen graag toevertrouwde. Dat dit beeld verstoord werd, was voor veel ouders moeilijk te aanvaarden. De bringers van de boodschap werd het kwalijk genomen, het gebeuren werd vergoelijkt en men wilde niet dat door dergelijke incidenten de reputatie van de eigen geloofsgemeenschap zou worden ondergraven.

Zo was de reactie in veel gevallen, maar niet altijd. De volgende twee voorbeelden tonen hoe ten aanzien van hetzelfde soort delict door slachtoffers en ouders verschillend kon worden gereageerd. Het ene geval speelde zich af bij een groep lager opgeleiden, die niet op een internaat zaten, het andere bij kinderen uit een hoger sociaal milieu op een pensionaat.

In juni 1959 verbleef een groep leerlingen van een lagere technische school (LTS) uit Roermond enkele dagen in een retraitshuis in Venlo. In de eerste nacht kwam een van de paters van dat klooster in de slaapvertrekken en ontblootte en betastte bij veertig jongens het geslachtsdeel. Of een of meerdere jongens naar de politie zijn gegaan of, wat meer voor de hand ligt, hun begeleider, is niet duidelijk, maar in de daarop volgende nacht werden zeven jongens van vijftien jaar door de plaatselijke politie verhoord, waarna de betrokken pater in hechtenis werd genomen. Hij gaf zijn daden toe en bekende zelfs zo iets ook al eens eerder in een ander retraitshuis te hebben gedaan. In het vervolgingstraject was er nauw contact tussen de leiding van die orde, het Openbaar Ministerie en de psychiater die de dader op verzoek van de rechter-commissaris onderzocht. Men werd het erover eens dat de pater behandeling behoeft. Die zou op kosten van de orde plaats vinden. Het Openbaar Ministerie eiste een voorwaardelijke straf. De procureur-generaal had er bij de officier van justitie op aangedrongen te bevorderen dat er door de orde van de dader na de behandeling zodanig toezicht op hem werd gehouden dat recidive vermeden werd. De pater werd veroordeeld tot vier maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar.⁶³

Heel anders liep het bij soortgelijke handelingen drie jaar later in een pensionaat in Amersfoort. Daar lag tijdens de geelzucht-epidemie, die begin 1962 in Nederland heers-

⁶² Rapport-Samson, 47.

⁶³ Rapport Openbaar Ministerie, 57, ontleend aan de Bossche correspondentie; over de betrokkenheid van de psychiater in deze zaak, zie Monteiro, *Discretie en deskundigheid*, 57-58.

te, een aantal jongens van ongeveer twaalf jaar op de ziekenzaal. Zij werden op een nacht door de ziekenbroeder zodanig betast dat het bij hen tot een zaadlozing kwam. Enkele van die jongens vertelden dat aan hun ouders, die erover spraken met de overste van het internaat. In het verslag aan de leiding van de congregatie vertelde die overste hierover het volgende:

Twee paar ouders heb ik n.a.v. het gebeurde met (naam) bij me gehad. Pracht mensen (een dokter en een chirurg). () Wij vinden het alleen maar tragisch voor de betrokken broeder, was hun slotconclusie. Zij hadden hun zontjes ingelicht, dat broeder overste alles wist en dat ze moesten gaan praten. Het waren prachtjongens, waarmee ik alles uitgesproken heb. Zeer blij en gerustgesteld gingen ze weg. Het feit was bij 7 jongens bekend. Bij alle 7 heeft hij meerdere malen per nacht hetzelfde gedaan. Voor mij bestaat daar helaas geen twijfel meer aan. Goddank hebben ze niets doorverteld. Ze hebben niets durven zeggen: omdat ze bang waren, dat de broeder geen broeder kon blijven. Ieder morgen na hun ziekte keken ze of hij te Communie ging. Of er nog meer slachtoffers zijn is niet bekend, maar ik vrees het ergste.

De ouders met wie ik sprak (en die op dit gebied geen leken zijn) adviseerden mij (naam) te laten onderzoeken door een psychiater. Mocht het een geval van psychopathie zijn (hetgeen ik geloof, aan het andere kan ik nog steeds niet geloven) dan is behandeling noodzakelijk, anders blijft dit voortduren in verhevigde mate. Mocht het bewuste homosexualiteit zijn, dan is een advies om de Congregatie te verlaten, juist. Het wordt anders onnoemlijk zwaar voor deze man.

Ik geef U dit alles door, omdat ik achteraf diep medelijden met (naam) heb.

(...) Ik heb de broeders meegedeeld waarom (naam) verplaatst is en gevraagd om een gebedje. We moeten afwachten of in de loop van de komende weken nog meer ouders komen. Ik verwacht dit zeker, omdat na het vertrek van (naam) veel kinderen de moed zullen vinden om te spreken.

Er werd geen aangifte gedaan. De broeder werd overgeplaatst naar een plek waar hij niet meer in aanraking kwam met jongens. Of hij verder psychiatrisch is onderzocht of behandeld, zoals de ouders van de slachtoffers hadden aangeraden, is niet bekend.⁶⁴

In dit verband valt nog op te merken dat de meeste meldingen bij Deetman internaten betreffen, terwijl de gevonden strafzaken zich meestal buiten internaten hebben afgespeeld. Van de zestig meldingen die bij de Commissie-Deetman over broeders van Maastricht zijn binnengekomen betroffen er 31 internaten en 29 dagscholen, terwijl van de strafzaken tegen broeders van Maastricht die konden worden achterhaald er slechts een betrekking had op een internaat.⁶⁵ Hetzelfde geldt voor de fraters van Tilburg.

Als een bijzonder kwetsbare groep, wat betreft de mogelijkheid zich te uiten over ondergaan van seksueel misbruik van minderjarigen, gelden de pupillen in het kader van de jeugdzorg. Zij hebben dikwijls geen ouders bij wie zij steun kunnen zoeken of hebben door hun gebrekkige geestelijke conditie weinig gelegenheid om hun klachten bij bevoegde instanties te uiten. Toch zijn er bij de verschillende onderzoeken meer strafza-

⁶⁴ Rapport-Deetman, dl. 1, 401-402, ontleend aan het archief van de betreffende congregatie.

⁶⁵ *Ibidem*, 411.

ken aan het licht gekomen die zich in internaten binnen de jeugdzorg afspeelden dan in andere internaten.

Van de vier strafvervolgingen op Harreveld in de periode 1953-1960 was er in twee gevallen sprake van meldingen bij de politie door een pupil of vroegere pupillen (1953 en 1956), een doordat een pupil zich had beklagd bij de kinderrechter die hem daar had geplaatst, en die vervolgens het Openbaar Ministerie inschakelde (1958), en een door melding van een stafmedewerker, geen geestelijke, bij het Openbaar Ministerie (1960). Ook bij de zaken tegen broeders en een rector van de tehuizen voor geestelijk gehandicapte jongeren in Heel en Meerssenhoven speelden pupillen en patiënten zelf of hun verzorgers, niet religieuzen, een rol bij de aangifte. In één geval probeerde de kinderrechter aangifte tegen te houden omdat hij van de overste van de instelling te horen had gekregen dat die zelf maatregelen zou nemen en om opschudding te voorkomen.⁶⁶

4.4 *De houding van de politie*

Naast het ontbreken van een repressief beleid en de geringe bereidheid van autoriteiten, slachtoffers en ouders om aangifte te doen, zou nog een oorzaak van weinig vervolgingen kunnen zijn dat, wanneer er wel aangifte werd gedaan, de politie indien het geestelijken betrof, veelal niet de nodige stappen heeft gezet. Aanleiding tot het haalbaarheidsonderzoek naar de handelwijze van de politie was de vraag of dit zo was. Zoals hierboven is aangegeven, is het met behulp van het voorhanden zijnde materiaal niet redelijkerwijs mogelijk hiernaar een systematisch onderzoek te doen. Uit het haalbaarheidsonderzoek is echter wel het volgende naar voren gekomen.

Uit het geheel van 660 adviezen die door de Klachtencommissie tot eind 2013 zijn uitgebracht vielen er uiteindelijk acht te selecteren waarbij de feiten wel ter kennis waren gebracht bij de politie, maar uiteindelijk niet bij het Openbaar Ministerie, en waarover de slachtoffers gedetailleerde gegevens konden en wilden verstrekken betreffende de handelwijze van de politie. Het ging daarbij om in totaal twaalf aangiftes.

Het bleek dat in een van de gevallen de politie de zaak wel bij het Openbaar Ministerie had gebracht, maar daarvan het slachtoffer niet op de hoogte had gesteld. Uit de verhalen van twee slachtoffers valt op te maken dat zij ieder twee keer aangifte hebben gedaan. In het ene geval in 1952-1953 ging het om een jongen van acht jaar die een beschuldiging uitte tegen een kapelaan en enkele maanden later tegen een frater-onderwijzer. Beide keren was sprake van anale verkrachting op vrijwel dezelfde wijze. Beide keren reageerde de politie met ongeloof en verwijten en weigerde zij de aangifte op te nemen. Het andere geval speelde in 1978, ook hier was sprake van (een vermoeden van) verkrachting van een tienjarige pupil van een doveninstituut door een onbekende dader. De ouders wilden aangifte doen in hun woonplaats en daarna in de plaats waar het instituut was gevestigd.

Juvenaat van de broeders van Maastricht, een belangrijke onderwijscongregatie, met in de jaren vijftig bijna 500 leraren en jaarlijks 22.000 leerlingen. Van een tiental broeders is bekend dat zij in de periode 1952-1968 tot een onvoorwaardelijke gevangenisstraf werden veroordeeld. Zij bleven op een na allen lid van de congregatie, maar buiten het onderwijs. Foto: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum.

Beide keren werd het verhaal vanwege de jonge leeftijd van het slachtoffer als ongeloofwaardig beschouwd. Uit het verhaal van de moeder van het slachtoffer blijkt niet wat het kind zelf heeft verteld.

In de andere gevallen was in de verhalen van de slachtoffers wel sprake van politieel handelen. Een slachtoffer heeft in 1969, 1982 en 1992 driemaal aangifte gedaan, afwisselend in zijn woonplaats en de plaats van de feiten, van aanhoudend ernstig misbruik in een kindertehuis in de periode 1959-1968. Uit het verhaal blijkt dat hij wel enig gehoor vond bij de politie, maar dat dit uiteindelijk niet tot vervolging heeft geleid. Bij de resterende vier gevallen ging het telkens om aangiften die in eerste instantie door derden waren gedaan, als gevolg waarvan ook het slachtoffer in beeld kwam. Dit wijst erop dat in die gevallen door de politie serieus onderzoek is gedaan.

Dat deze zaken uiteindelijk niet bij het Openbaar Ministerie terecht zijn gekomen, kan, afgaande op de beschrijving door de slachtoffers, in enkele gevallen te maken hebben gehad met gebrek aan bewijs, omdat men moest terugvallen op slechts één aangifte, omdat de ouders van het slachtoffer zelf geen aangifte wilden doen en de dader ontkende. Ook Pompe had in 1956 de staatssecretaris van Onderwijs er al op gewezen dat een belangrijke oorzaak van het geringe aantal strafvervolgingen van misbruik door onderwijzers lag in het feit dat in dit soort zaken de bewijsvoering moeilijk was te leveren, omdat volgens

de wet de getuigenis van kinderen minder betrouwbaar was dan die van volwassenen. In sommige zaken in de Bossche correspondentie werd ook afgezien van vervolging omdat het Openbaar Ministerie de verklaringen van de kinderen te zwak vond om als bewijs te kunnen dienen.

Een andere oorzaak kan zijn dat de politie, al of niet in overleg met het Openbaar Ministerie, met de bestuurders van de daders de afspraak heeft gemaakt dat er geen zaak van zou worden gemaakt, mits de betreffende geestelijke zou worden overgeplaatst. Enkele slachtoffers geven aan dat kort na de aangiften de daders niet meer aan die school werkzaam waren.⁶⁷

Of 'politiesepot' in dit soort gevallen vaak voorkwam, is niet bekend. Er zijn in het haalbaarheidsrapport enkele getuigenissen opgenomen dat er soms aarzeling bestond bij politiefunctionarissen om geestelijken aan het Openbaar Ministerie over te leveren, maar aan de hand van archiefbronnen kon worden vastgesteld dat het in de genoemde gevallen uiteindelijk wel is gebeurd.⁶⁸

Kempe noemt een geval waarbij een moeder geen aangifte wilde doen tegen een lekenonderwijzer aan de katholieke basisschool bij de Rijkspolitie in haar Midden-Limburgse dorp, omdat die onder invloed stond van de plaatselijke pastoor, en zich daarom tot de politie in Roermond had gewend.

Uit de 110 gevallen waarover we nadere gegevens hebben kunnen vinden over de afhandeling komt niet het beeld naar voren dat de politie in het opsporen van delicten door geestelijken terughoudender en minder ijverig was dan in die van niet-geestelijken. Bij enkele hierboven genoemde zaken bleek dat al.

Aan de hand van dit alles kan niet met stelligheid worden geconcludeerd dat de politie op grote schaal aangiftes tegen geestelijken heeft tegengegaan of onzorgvuldig heeft behandeld.

5 Verschillen in de behandeling van geestelijken

Bij het onderzoek naar het handelen van het Openbaar Ministerie zijn ook gegevens verzameld over de door de rechter opgelegde straffen. Daaruit is een belangrijke conclusie van het *Rapport Openbaar Ministerie* voortgekomen: in de periode 1945-1980 is in vijftien procent van de zedenzaken die voor rechter kwamen een volledig voorwaardelijke straf opgelegd. Bij de geestelijken die uit de steekproef en andere bronnen kwamen was dat 46 procent.⁶⁹ Aan de hand van het voorhanden materiaal is, voor een deel van het onderzoch-

67 *Rapport Politie*, 45-57.

68 *Ibidem*, 34-35, over politiesepot: 31-37, daarin ook verwijzing naar literatuur.

69 *Rapport Openbaar Ministerie*, 41, tabel 7. Het eerste cijfer komt vrijwel overeen met de cijfers ten aanzien van de vonnissen uit de periode 1947-57, die door Kempe worden gegeven, namelijk voor de totale zaken 20 van de 135, ook 15 procent, en voor de geestelijken 5 van de 11, waarvan een pas in hoger beroep.

te gebied, het ressort Den Bosch, na te gaan of deze behandeling van geestelijken overal het zelfde was, of dat er binnen dat gebied verschillen waren⁷⁰

Van de zaken tegen geestelijken waarbij een straf is opgelegd hebben er 55 in het ressort Den Bosch gespeeld, waarvan 25 met een geheel voorwaardelijke straf en 30 met een gedeeltelijk of geheel onvoorwaardelijke.

Arrondissement	Totaal	Onvoorwaardelijk	Voorwaardelijk
Den Bosch	16	5	11
Breda	16	8	8
Roermond	11	6	5
Maastricht	12	11	1

Bij de steekproef voor het Openbaar Ministerie-onderzoek is niet gekeken in hoeverre een verdachte in voorarrest is geweest. Aan de hand van andere gegevens (Bossche correspondentie, Kempe, procesdossiers) was dit voor het ressort Den Bosch wel te achterhalen. Ook hier blijkt Maastricht hoog te scoren. Slechts in één zaak werd de voorlopige hechtenis na enkele dagen geschorst. In Roermond was het juist andersom. Daar werd op een na in alle zaken het voorarrest geschorst, op voorwaarde dat de verdachte bereid was zich in huize Padua in Boekel, de Sint-Willibrordusstichting in Heiloo of een slotklooster te laten opnemen.⁷¹ Een verklaring voor deze opmerkelijke afwijking van Maastricht van de andere drie arrondissementen zou nader onderzoek vergen.

Waren er verschillen tussen priesters en broeders? Van de 55 gestraften in het ressort den Bosch waren er 24 priester en dertig broeder/frater. Van deze 25 priesters werd aan dertien een geheel of gedeeltelijk onvoorwaardelijke straf opgelegd. Bij de dertig broeders/fraters waren dat er vijftien. Dit duidt er niet direct op dat priesters, die hoger op de sociale ladder stonden, door de rechter milder werden behandeld dan broeders. Ook is er geen opmerkelijk verschil bij de behandeling ten aanzien van het voorarrest. Dat werd bij priesters niet eerder geschorst dan bij broeders/fraters.

Er is wel een verschil te zien in de behandeling van de verschillende broeder- en fratercongregaties onderling. In de in totaal tien strafzaken tegen broeders van Maastricht in de periode 1952-1968 werd slechts tweemaal het voorarrest geschorst (in Maastricht en Roermond) en eenmaal een volledig voorwaardelijke straf opgelegd (Roermond).⁷² De

70 Voor het ressort Arnhem is dat moeilijk, in de arrondissementen Arnhem en Almelo zijn zeer weinig zaken tegen geestelijken aangetroffen. In het arrondissement Zutphen ging het om zeven zaken, die alle op één locatie speelden in twee jaren, 1958 en 1961.

71 Over de functie van de instellingen in Boekel en Heiloo ten aanzien van geestelijken, zie Monteiro, *Discretie en deskundigheid*, 62-63.

72 Het delict waarvoor in 1960 in Roermond een volledig voorwaardelijke straf werd opgelegd, is door de officier van justitie in de Bossche correspondentie aldus beschreven: '[Naam verdachte], die voortdurend een hond bij zich heeft, welke hond een zekere aantrekkingskracht voor kinderen heeft, leidde zijn handelingen in met het tonen van foto's van naakte negers en negerinnen, waarna hij de kinderen in de struiken lokte en daar ontucht met hen pleegde. Hij heeft bovendien, na het plegen van deze handelingen, in het bijzijn van de kinderen "ontucht" met de zich bij hem bevindende hond (reu) gepleegd, na de kinderen op het geslachtsdeel van die hond te hebben gewezen'.

onvoorwaardelijke straffen vielen in Maastricht, Utrecht, Den Haag en Den Bosch. Bij een soortgelijke grote onderwijscongregatie, de fraters van Tilburg, lagen de cijfers anders. Van de negen broeders, van wie tussen 1950 en 1966 een veroordeling was te achterhalen, bracht slechts een de volle periode voor de rechtszitting in voorarrest door, werd die twee maal na enkele weken geschorst, in de andere gevallen vrijwel onmiddellijk. Twee van hen kregen een gecombineerde straf, de andere zeven een voorwaardelijke. Al deze fraters waren in Noord-Brabant werkzaam. Ook bij een andere broedercongregatie die vooral in die provincie werkzaam was, die van Huybergen, werden alleen voorwaardelijke straffen opgelegd, niet alleen door rechtbanken in die provincie.⁷³

De broeders van Maastricht beheersten het katholiek lager onderwijs in die stad en het hoofdbestuur en de opleidingsinstituten van de congregatie waren er gevestigd in imposante gebouwen. Dat heeft er kennelijk niet toe geleid dat er een vertrouwelijke relatie met het justitieel apparaat in die stad bestond. Bij een zaak in 1968 adviseerde de forensisch psychiater Mesker een reclasserende bemoeienis, ‘daar de ervaring leert, dat van interne reclassering in een kloostergemeenschap niets mag verwacht worden’. De officier van justitie had zich al verzet tegen opschorting van het voorarrest, omdat de verdachte te weinig schuldbesef toonde.⁷⁴ In 1961 verzocht een broeder-overste daags voor de uitspraak de Maastrichtse rechters om clementie, omdat de delinquent intern al zo streng gestraft was. De rechters toonden zich hiervoor niet gevoelig en veroordeelden hem tot twee jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest. Het gerechtshof in den Bosch bracht dit terug tot een jaar zonder aftrek, waarvan tien maanden voorwaardelijk.

De eigen psychiater van de congregatie wist wel eens clementie te bereiken. In de zaak in 1968 kon hij voorkomen dat de rechtbank een beroepsverbod van vijf jaar oplegde en later deed hij pogingen om de Gedeputeerde Staten ertoe te bewegen de onderwijsbevoegdheid niet te ontnemen, ditmaal tevergeefs. In een zaak in 1964, ook tegen een broeder-onderwijzer in Maastricht, verklaarde hij dat de verdachte in aanmerkelijke mate verminderd toerekeningsvatbaar was.⁷⁵ Er volgde, gezien de ernstige feiten (het bij herhaling dwingen van zeer jeugdige leerlingen tot orale penetratie), een vrij lichte straf: acht maanden, waarvan vier voorwaardelijk. Enkele jaren later werd deze broeder door de leiding van de congregatie belast met het voortzetten van de zeer succesvolle jeugdboekenserie *Wipneus en Pim*.⁷⁶

73 *Rapport-Deetman*, dl. 1, 724.

74 *Ibidem*, 407-408, ontleend aan het strafdossier.

75 Dit bleek uit het proces-verbaal van de terechtzitting. De inhoud van zijn verklaring zat niet in het procesdossier.

76 *Rapport-Deetman*, dl. 1, 399-400.

Huize Meersenhoven te Itteren bij Maastricht. Van 1955 tot circa 1960 was hier een internaat voor zwakbegaafde adolescenten gevestigd, dat onder leiding stond van de Broeders van Heerlen. Het zou berucht worden door de vele gevallen van seksueel misbruik van de pupillen door de broeders. Enkelen van hen werden veroordeeld tot zware gevangenisstraffen. De congregatie besloot daarna het internaat te sluiten. Amersfoort, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer ST-303.

6 De strafmaat

In de strafzaken die achterhaald zijn, werd slechts enkele keren een straf van een jaar of meer opgelegd. De zwaarste werd bij de behandeling van de congregatiearchieven al genoemd. Het ging eveneens om een broeder van Maastricht, een onderwijzer, die al in 1952 was veroordeeld tot zes maanden onvoorwaardelijk wegens seksuele handtastelijkheid bij een zestienjarige oud-leerlinge van een BLO-school onder het mom van een psychologische test. Hem werd na die veroordeling door onbekende oorzaak niet de onderwijsbevoegdheid ontnomen en na een jaar plaatste de congregatie hem weer voor de klas in een andere plaats. Maar na enkele jaren kwam hij terug naar Maastricht, waar er in 1964 weer klachten over hem waren. Dit leidde tot overplaatsing, waar hij verder ging met soortgelijke praktijken als in 1952, maar nu met meerdere jongeren, meisjes zowel als jongens. Iedere psychologische test leidde tot betasting van de geslachtsdelen, vaak ook bij kinderen uit gezinnen waar hij veel over de vloer kwam. De rechtbank veroordeelde hem in 1966 wegens overtreding van de artikelen 247 en 248ter Sr tot achttien maanden met aftrek. Dertien maanden na zijn arrestatie kwam hij vrij. In de gevangenis en daarna

werd hij behandeld, studeerde pedagogiek en werd leider in een jeugdhuis. Kort daarna trad hij uit.⁷⁷

Ook tegen de voornoemde West-Brabantse rector die jongens meenam naar Amsterdam eiste de officier van justitie in Amsterdam een hoge straf, 32 maanden, maar de rechtbank honoreerde die eis niet. Hij werd veroordeeld tot een jaar, waarvan drie maanden voorwaardelijk, met aftrek van het zeer lange voorarrest (doorgebracht in Heiloo).

Drie van de zwaarste opgelegde straffen betroffen broeders die werkzaam waren in de jeugdinstelling Meerssenhoven bij Maastricht. Daar werd in 1958 de overste gearresteerd wegens ontucht met verschillende jongens gedurende meerdere jaren. Hij werd in voorarrest gehouden en in de psychiatrische inrichting in Venray onderzocht. Het Openbaar Ministerie in Maastricht eiste tegen hem twee jaar onvoorwaardelijk. Het vonnis werd een jaar onvoorwaardelijk. Dat vond het Openbaar Ministerie te laag en het ging in hoger beroep, waar het opnieuw twee jaar eiste, maar het gerechtshof ging daar niet in mee.

Begin 1961 werd zijn opvolger gearresteerd, na aangifte door een van de pupillen. Uit nader onderzoek bleek dat hij met verschillende jongens ontucht had gepleegd tijdens uitstapjes naar Amsterdam. Hij werd op het politiebureau in hechtenis genomen, eveneens in Venray geobserveerd en daar volledig toerekeningsvatbaar verklaard. In zijn geval eiste het Openbaar Ministerie vijftien maanden. Het vonnis van de rechtbank luidde twaalf maanden, waarvan twee maanden voorwaardelijk. Er volgde geen hoger beroep.

In dezelfde periode werd een andere broeder van dit internaat ook gearresteerd wegens ontuchtige aanrakingen van een pupil. Het werd hoog opgenomen dat hij hiermee was doorgestaan nadat zijn overste voor hetzelfde delict was gearresteerd en dat het om een zwak begaafde jongen ging die verkering had met een meisje.⁷⁸ Hij onderging dezelfde behandeling en dezelfde veroordeling als zijn overste.⁷⁹

De behandeling die deze jeugdleiders kregen, wijkt opmerkelijk af van die van hun beroepsgenoten in het opvoedingsgesticht Harreveld in het arrondissement Zutphen, terwijl het daar om dezelfde soort delicten ging. Van de zeven broeders die daar in 1958 en 1961 werden veroordeeld kregen er twee een onvoorwaardelijke straf van drie maanden, die in hoger beroep werd bevestigd, en de andere vijf een voorwaardelijke.

Waardoor de hoogte en de laagte van de eisen en de straffen in Maastricht en Zutphen nu precies zijn gemotiveerd is niet duidelijk. In beide gevallen werden de gebeurtenissen door het Openbaar Ministerie zeer ernstig genomen. In Maastricht gaf de officier van justitie de districtsrecherche na de arrestatie van de derde broeder opdracht een nader onderzoek te doen naar eventuele verdere misstanden. Ook nam hij contact op met de Raad voor de Kinderbescherming en het departement van Justitie om te bezien of Meerssenhoven niet gesloten kon worden, omdat de congregatie die het beheer had niet voor haar taak berekend bleek. Enige tijd later kon hij melden dat door de districtsrecherche

77 *Ibidem*, 404-406, ontleend aan strafdossiers en archiefcongregatie.

78 Brief officier van justitie Maastricht aan procureur-generaal d.d. 29 augustus 1961, in Bossche correspondentie.

79 De gegevens over de drie zaken zijn ontleend aan de Bossche correspondentie en de strafdossiers.

wel allerlei misstanden waren geconstateerd, maar geen nieuwe strafbare feiten, en dat de congregatie zich inmiddels uit Meerssenhoven had teruggetrokken. Ook in Harreveld gaf het Openbaar Ministerie opdracht tot een grondig onderzoek door de Rijksrecherche. Dat was zodanig dat het bestuur van Harreveld zijn beklag ging doen bij de minister van Justitie. Dit leidde er, anders dan in Meerssenhoven, wel toe dat in nauw overleg met de afdeling van het departement van Justitie die over jeugdzorg ging, de nodige structurele verbeteringen werden aangebracht die de geconstateerde misstanden in de toekomst moesten voorkomen. Uit de correspondentie blijkt dat de officier van justitie van die maatregelen voortdurend op de hoogte werd gehouden.

Het verschil kan ook gezeten hebben in het soort slachtoffers. Zowel in Meerssenhoven als in Harreveld ging het om ontucht met jongens die merendeels zestien jaar en ouder waren. In Meerssenhoven waren het kwetsbare jongens met een verstandelijke handicap, die als patiënten werden gezien, in Harreveld om pupillen die, naar de toenmalige opvattingen, soms als verdorven werden beschouwd en bij wie nogal eens twijfel bestond over hun betrouwbaarheid als getuige.

Eén ding zal zeker geen rol hebben gespeeld bij de lage straffen in Harreveld: het feit dat de officier van justitie J.C. Donker (1903-1963) misschien mildere opvattingen had over de aard van het delict dan zijn collega in Maastricht. Toen begin 1958 onder alle officieren van justitie een enquête werd gehouden over de vraag of de wetgeving ten aanzien van homoseksualiteit veranderd moest worden, beantwoordden de meesten die vraag min of meer ontkennend. Hooguit zou gedacht kunnen worden aan de verlaging van de leeftijd, toen nog 21 jaar. Eén antwoord sprong eruit, dat van Donker: 'Tijdens de bezetting was ontucht tussen lieden van hetzelfde geslacht onverschillig de leeftijd der betrokkenen strafbaar, – naar Duits voorbeeld. Dit was naar mijn mening een van de weinige goede dingen, die de Duitsers ons toen gebracht hebben en ik acht het ook voor ons land van groot belang, dat ons artikel 248 bis Wetboek van Strafrecht in dien zin wordt gewijzigd.'⁸⁰

Over de hele linie blijft het moeilijk om aan de hand van het tot nu toe bestudeerde materiaal inzicht te krijgen in de motieven die bij de hoogte van de eisen en de vonnissen een rol speelden. In de Bossche correspondentie en in die betreffende Harreveld bevinden zich wel brieven met overwegingen over de vraag al of niet te seponeren en over mogelijke op te leggen voorwaarden, maar niet over de te eisen straffen en de overwegingen daarbij. In de procesdossiers van de betreffende zaken wordt soms de eis van het Openbaar Ministerie vermeld, maar niet de motivering ervan. Dat geldt ook voor de vonnissen. Kempe merkte in zijn tussenrapportage op: 'Motivering van strafvonnissen is, gelijk in juristenkringen bekend mag worden ondersteld, bepaald niet het sterkste punt van de Nederlandse rechter'. Hij had dat niet zo ernstig gevonden als niet was gebleken dat, wanneer er wel een motivering was, die vaak werd gegeven om de emotie te uiten die bij

de rechter was gewekt door de aard van de berechte zaak of de persoon van de delinquent. Kempe vreesde dat het in die gevallen de rechter had ontbroken aan de vereiste distantie en nauwgezetheid.

Toch geven de straffen die in deze periode bij zaken van seksueel misbruik van minderjarigen zijn opgelegd wel aanleiding tot nader onderzoek op een breder terrein. Tegenwoordig is vrij algemeen de opinie dat seksuele handelingen van volwassenen met jonge kinderen schadelijker zijn dan dergelijke handelingen met jonge mensen die ouder zijn dan zestien jaar. Tot 1971 waren ook die handelingen strafbaar als het ging om homoseksuele contacten. Sommige adviezen, eisen en vonnissen uit de onderzoeksperiode, met name voor circa 1965, lijken erop te wijzen dat zowel forensische psychiaters als officieren van justitie en rechters toen nog veronderstelden dat zeer jonge kinderen minder schade van seksuele contacten met ouderen zouden ondervinden dan degenen die wij nu als jongvolwassenen beschouwen. De meeste zaken waarin hoge straffen geëist werden of vielen, betroffen seksueel misbruik van jongens ouder dan veertien jaar en zelfs achttien jaar. Bij al die zaken speelden de adviezen van psychiaters een belangrijke rol. Vaak ging het daarbij om de vraag of het bij de verdachte om echte homoseksualiteit ging of om homoseksuele handelingen uit nood. Echte homoseksualiteit leek men ernstiger te vinden en werd dan ook vaak, ook weer met hulp van psychiaters, ontkend.⁸¹ Nader onderzoek hiernaar lijkt nuttig, vooral naar de vraag wanneer en hoe men bij het Openbaar Ministerie en in de forensische psychiatrie tot andere inzichten is gekomen en of dat overal tegelijk gebeurde.

7 Conclusie

In 2013 verscheen het rapport ‘De handelwijze van het Openbaar Ministerie inzake seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk.’ Daarin stond de vraag voorop of het Openbaar Ministerie ten aanzien van geestelijken anders heeft gehandeld dan ten aanzien van niet geestelijken. In het rapport wordt geconcludeerd dat, ofschoon er nooit afspraken waren gemaakt tussen het Openbaar Ministerie en de Kerk, de indruk is dat geestelijken gunstiger werden behandeld dan de overige verdachten. Dat gebeurde niet zozeer op grond van hun status, als wel met hun positie op de maatschappelijke ladder. In dit artikel zijn de auteurs op enkele aspecten van het rapport nader ingegaan en hebben zij enkele nieuwe daaraan toegevoegd. Zij hebben dat gedaan op basis van het materiaal dat voor dit rapport is gebruikt.

In hoofdstuk 3 worden de kaders, zowel organisatorisch als inhoudelijk, beschreven,

⁸¹ A.C.M. Tijsseling-Stek, *Schuldige seks, homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd*, Utrecht, 2009, 169. Ook in de Maastrichtse zaak van 1961 wilde de raadsman nader onderzoek naar de homoseksualiteit van de verdachte, *Rapport-Deetman*, dl. 1, 398; idem in die van de West-Brabantse rector. Ook een van de broeders van Meerssenhoven probeerde een homoseksuele aanleg te ontkennen (gegevens ontleend aan de strafdossiers).

waarbinnen het Openbaar Ministerie moest opereren. Het was een organisatie, die per ressort hiërarchisch werd geleid, met aan de top de procureur-generaal. Geconstateerd is dat in misbruikzaken van geestelijken deze vaak directief optrad. Dat gold zeker voor het Bossche ressort. Pikant is ook dat in de onderzochte periode de procureurs-generaal in Den Bosch en Arnhem allen rooms-katholiek waren. Een belangrijk instrument voor het Openbaar Ministerie was de mogelijkheid van seponeren. Die heeft zich in de genoemde periode ontwikkeld van ‘seponeren uit algemeen belang’ in ‘vervolgen uit algemeen belang’. Dat heeft ook zijn repercussies gehad in het vervolgen van misbruikzaken van geestelijken.

In hoofdstuk 4 wordt naar antwoorden gezocht op de veel gestelde vraag hoe het toch kon dat zo weinig misbruikzaken tot een strafvervolging hebben geleid. Als oorzaken worden genoemd het feit dat er weinig preventief politietoezicht was en dat men rekende op allerlei vormen van inspectie, zowel binnen de verschillende beroepsgroepen als binnenkerkelijk. Beide schoten tekort. Daarnaast speelde de binnenkerkelijke cultuur een rol. Ook wordt de vraag gesteld of de politie bij aangiften voldoende adequaat heeft gehandeld. Aanwijzingen dat dit niet gebeurde zijn er weinig.

In hoofdstuk 5 is er naar gekeken of de in het rapport geconstateerde milde houding ten opzichte van geestelijken overal aanwezig was en voor alle geestelijken gelijkelijk gold. De verzamelde cijfers en gegevens over de opgelegde straffen laten zien dat het arrondissement Maastricht (Zuid-Limburg) wat betreft het opschorten van het voorarrest en het opleggen van onvoorwaardelijke straffen opmerkelijk strenger was dan de andere drie arrondissementen in het ressort Den Bosch (de rest van Limburg en Noord-Brabant). De oorzaken daarvan kunnen niet zonder nader onderzoek genoemd worden. Kennelijk werd er geen verschil gemaakt in de behandeling van priesters en religieuzen, maar wel in die van religieuzen onderling. Sommige congregaties genoten kennelijk minder vertrouwen dan andere als het ging om het voorkomen van recidive.

Ten slotte is gekeken naar de hoogte van de straffen. Slechts een tiental van de opgelegde straffen was die tien maanden onvoorwaardelijk of hoger. Het lijkt erop of daarbij de leeftijd van het slachtoffer nogal eens een rol heeft gespeeld en dat men anders dan nu misbruik van zeer jonge kinderen minder schadelijk achtte dan (homoseksuele) contacten met pubers en adolescenten tot 21 jaar. Nader onderzoek naar de omslag in deze houding lijkt wenselijk.

Summary

In consequence of a major investigation in 2011 by the Deetman commission into the sexual abuse of minors by Roman Catholic clergy, the Minister of Security and Justice had launched an inquiry into the role of the Public Prosecution's Service and the police in the period 1945-1980. The main finding was that the Public Prosecutor's Service had treated

the clergy differently, more reasonably, than non-clerics, but that didn't differ from the treatment of other accused persons with an higher social status.

In this article there were made further observations about this question. The framework is set for the operations of the Public Prosecutions's Service. An important authority was to close the file on a case as he seems fit (the so-called 'seponeren'). In cases of sexual abuse by clergymen the prosecutor had considerably used this power. Only a few cases of sexual abuse had led to prosecution due a lack of policing and internal surveillance. The ascertained tolerant attitude with respect to the clergymen was different in regard of the location and of the order or congregation to which the accused clergyman belongs. For example, the penalties of the court of Maastricht were more severe than in the other courts within the resort of Den Bosch. Members of some congregations were treated more severe, because the congregation involved had less trust than other congregations to prevent recidivism.

Also the punishments were mild in relation to what has happened. Maybe was the age of the victims a factor, because – not the same as now – they considered the abuse of very young persons less damaging than homosexual relations with adolescents till 21 years old. More specific research in this change of attitude is desirable.

Keywords

Sexual Abuse of Minors, Public Prosecutor's Service, Roman Catholic Church, Sexual Offence, Prosecution.

DE EIGENDOM VAN HET HUIS DOORN

1 Inleiding

In 1919 kocht de voormalige keizer van Duitsland Wilhelm II, die in Nederland asiel had gekregen, het landgoed Huis Doorn, waar hij zich mocht vestigen. Doorn is een villadorp op de Utrechtse heuvelrug, ten oosten van de stad Utrecht. Hij bleef er wonen tot zijn overlijden in 1941. Zijn enig erfgenaam was zijn zoon Wilhelm, Prins van Pruisen. In 1945 werden de bezittingen van de Prins echter als vijandelijk vermogen geconfisqueerd door de Nederlandse Staat. Tevergeefs probeerde Wilhelm zijn eigendom terug te krijgen. Zijn vermogen werd aangewend om een belastingschuld te voldoen en Huis Doorn een culturele bestemming te geven. Zijn erven probeerden de confiscatie verschillende malen juridisch aan te vechten, tot in de recente tijd toe. Kansrijk of vruchteloos? Dit onderzoek maakt aan alle twijfels een einde.¹

2 Vijandelijk vermogen

In 1944 had de Nederlandse regering in ballingschap het Besluit Vijandelijk Vermogen (BVV) vastgesteld.² De strekking van dit besluit was ‘de hand te leggen op vermogen toebehoorende of opkomende aan vijandelijke Staten, derzelve onderdanen en personen, die daarmee gelijk worden gesteld’.³ De vijandelijke staten waren Duitsland, Italië en Japan. Van drie groepen was het vermogen onderworpen aan de bepalingen van het BVV: vijandelijke staten en hun onderdanen, rechtspersonen opgericht of functionerend onder het recht van een vijandelijke staat en personen die tot vijandelijk onderdaan zijn verklaard. Het vijandelijk vermogen, dus zowel de publieke eigendom van de vijandelijke staat als de private eigendom van zijn onderdanen, zou worden aangewend ‘ter verrekening met de schadevorderingen, die de Staat tegen den vijand zou geldend maken’. Op verschil-

1 Dit artikel is een bewerking van een rapport dat de auteur in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van de Rijksgebouwendienst heeft uitgevoerd. Publicatie geschiedt met toestemming van beide instanties.

2 Besluit van 20 oktober 1944, *Staatsblad*, 1944, E 133.

3 De paragraaf over het vijandelijk vermogen is gebaseerd op F. van der Ven, ‘De onteigening van Huis Doorn: een hoofdstuk uit de Nederlandse geschiedenis’, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 2001, 67-81, en Idem, *Een omstreden eiland. De eigendom van het eiland Schiermonnikoog in geding*, dissertatie Groningen, 1993, hoofdstuk 8. De situatie van Schiermonnikoog leek sterk op die van Huis Doorn. Zie ook K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*, dissertatie Rotterdam, Nijmegen, 2008.

Huis Doorn, de woning van Wilhelm II, de voormalig keizer van Duitsland. Alle foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit Den Haag, Nationaal Archief, Collectie Elsevier.

lende conferenties na de Tweede Wereldoorlog hadden de geallieerde staten afgesproken dat het vijandelijk vermogen moest dienen als herstelbetaling en *Wiedergutmachung*.

De Duitse vermogens werden beheerd door een speciaal daartoe in het leven geroepen instantie, het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Het instituut was een publiekrechtelijke rechtspersoon, gevestigd te Den Haag, die ressorteerde onder het ministerie van Justitie. Het maakte volgens het Besluit Herstel Rechtsverkeer deel uit van de afdeling beheer van de Raad voor het Rechtsherstel. De Raad regelde de werkwijze en organisatie van het NBI.

Volgens artikel 3 van het BVV ging het vijandelijk vermogen van rechtswege in eigendom over op de Nederlandse Staat. Alle eigendom van Duitse onderdanen in Nederland ging dus automatisch, zonder een aparte onteigeningsbeschikking, over op de Staat. Alle Duitsers werden als vijand beschouwd. Al of geen persoonlijk vijandig gedrag was van geen betekenis. Artikel 3 BVV moest dan ook niet worden beschouwd als een persoonlijke 'bestrafing van vijandelijke onderdanen wegens veronderstelde deelneming aan tegen ons land en volk gepleegde gewelddaden', aldus de Raad voor het Rechtsherstel, af-

Ex-keizer Wilhelm II, gefotografeerd op zijn verjaardag op 27 januari 1934 in Doorn.

deling Rechtspraak in Den Haag, in de ‘zaak Hohenzollern’ over Huis Doorn.⁴

Duitsers die meenden ten onrechte als vijand te worden aangemerkt, konden door een ‘ontvijandingsprocedure’ tegen de Nederlandse Staat proberen aanspraak te maken op herstel. Het NBI diende dan een ‘ontvijandingsverklaring’ af te geven. De ‘ontvijanding’ was volgens de Raad voor het Rechtsherstel ‘een ontheffing uit de collectieve aansprakelijkheid van iedere Duitser met zijn vermogen voor de aan de Geallieerden en dus ook aan Nederland aangerichte schade’.

Op 26 juli 1951 werd de staat van oorlog met Duitsland beëindigd. In diezelfde maand kwam een wet tot stand ‘tot het vaststellen van regelen met betrekking tot de bestemming van vijandelijk vermogen’, de Bestemmingswet. Voor het vermogen van Duitsers in Nederland dat al in eigendom was overgegaan op de Nederlandse Staat bleef het BVV in stand. De Staat bleef dus eigenaar van dat vermogen. De opbrengst moest ten bate ko-

⁴ Raad voor het Rechtsherstel Den Haag, 21 juni 1949, gepubliceerd in *Na-oorlogse Rechtspraak*, dl. 5, Zwolle, 1950, nr. 1499. Het hele dossier bevindt zich in het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Den Haag, Nationaal Archief, toegang 2.09.48.02, inv.nr. 397 (dossier 9769).

Groepsfoto, gemaakt in 1938 ter gelegenheid van het huwelijk van Louis Ferdinand van Pruisen (kleinzoon van ex-keizer Wilhelm II) en grootvorstin Kira van Rusland. Rechts van het bruidspaar grootvorst Kiril, daarnaast op de grond zittend prinses Juliana. Staande achter het bruidspaar keizer Wilhelm II met rechts naast hem ex-kroonprinses Cecilia. Daarnaast prins Bernhard. Rechts van de keizer zijn echtgenote prinses Hermine. Achter prinses Juliana ex-kroonprins Wilhelm (vader van de bruidegom).

men van de algemene middelen en werd bestemd tot bestrijding van de uitgaven verbonden aan de vergoeding van de oorlogsschade.

3 Ontvrijdingspogingen door de Prins van Pruisen

Ex-keizer Wilhelm II was op 4 juni 1941 overleden in Huis Doorn. Zijn tweede vrouw was prinses Hermine von Schönau-Carolath geboren prinses Reuss (oudere linie), met wie hij in november 1922 was getrouwd, nadat zijn eerste vrouw, keizerin Auguste Viktoria, in april 1921 na een langdurige ziekte was overleden. Hoewel zij nooit keizerin was geweest, werd uitsluitend over 'keizerin Hermine' gesproken. Zij overleed in 1947.

Na zijn asielverlening beschikte de keizer over genoeg geld om Huis Doorn aan te kopen. Aan onroerende goederen kocht de voormalige keizer in 1919 en 1920 voor een totaalbedrag van 530.500 gulden.

Voor de inrichting van het interieur werden per spoor tientallen goederenwagens

met meubels aangevoerd, die afkomstig waren uit verschillende keizerlijke bezittingen in Duitsland. Verder werd er belegd in waardepapieren, waarvan het beheer uitgevoerd werd door de beleggingsmaatschappij NV Administratiekantoor 'Holland-Sticht' te Amsterdam.⁵

Hoewel de keizer zeven kinderen had, was zijn oudste zoon Wilhelm enig erfgenaam. Deze Friedrich Wilhelm August Victor Ernst Prins van Pruisen, geboren in 1882, was in 1918 ook naar Nederland gevlucht en door koningin Wilhelmina naar het eiland Wieringen verwezen. Daar woonde hij vijf jaar, tot hij in 1923 terugkeerde naar Duitsland.

In april 1946 richtte de ex-kroonprins, wonende te Hechingen in Duitsland, zich, via zijn gemachtigde S.W.A.A.Chr.F. von Ilsemann te Doorn, tot het NBI met het verzoek een verklaring af te geven dat hij niet of niet langer vijandelijk onderdaan was of een persoon, wiens vermogen moest worden aangegeven krachtens de bepalingen van het BVV.⁶ Hij bracht naar voren dat de kroonprins volgens uiterste wilsbeschikkingen van Wilhelm II van 20 juli 1934 en 21 december 1938 de enige erfgenaam van diens nalatenschap was, inclusief diens vermogen in Nederland. Dit vermogen bestond toen uit het landgoed Huis Doorn ter grootte van 46 ha, 884.100 gulden aan obligaties en aandelen en een banktegoed van 247.567 gulden. Vervolgens gaf hij een aantal redenen waarom hij meende dat hij geen vijand was in de zin van het BVV. Een van de redenen was dat zijn vader bij zijn asiilverlening bescherming van zijn goederen door de Nederlandse Staat was toegezegd. De minister van Justitie drong er bij het NBI op aan het verzoek met voorrang te behandelen, omdat de pers lucht had gekregen van de zaak. Het NBI wees op 28 mei 1948 in een korte en krachtige beschikking het verzoek af. De prins had geen blijk gegeven van positieve daden ten gunste van Nederland, maar eerder van een uitgesproken Duitse houding.

Op 21 juni 1949 bevestigde de Raad voor het Rechtsherstel, afdeling Rechtspraak, Meervoudige Kamer in Den Haag, de beschikking van het NBI van 28 mei 1948. Het rekest van de ex-kroonprins, waarmee hij tegen de beschikking van het NBI in beroep was gegaan, werd verworpen.

4 Waarde van de goederen

Preijer en De Haan Accountants in Amsterdam deden in juli 1946 een uitgebreid onderzoek naar de administratie van Huis Doorn. Deze cijfers gebruikte het NBI om het in beheer genomen vijandelijk vermogen van de ex-kroonprins vast te stellen. Zij maakten het volgende overzicht:⁷

5 Zie de inleiding op de inventaris van het archief van (ex-)keizer Wilhelm II, via archieven.nl.

6 De beheersdossiers van de geconfisqueerde goederen van de ex-kroonprins bevinden zich in het Nationaal Archief, archief NBI, toegang 2.09.16, inv.nrs. 61531 en 61543-61549. Tenzij anders vermeld, is deze bijdrage gebaseerd op informatie in deze dossiers.

7 Den Haag, Nationaal Archief, archief NBI, toegang 2.09.16, inv.nr. 61544.

Onroerende goederen (Huisse Doorn, rosarium, bos, villa Mathilde, pand Schoollaan 9, bouwland, speeltuin)	f 250.000,00
Inventaris volgens verzekeringswaarde	f 2.000.000,00
Automobielen	f 15.000,00
Kasmiddelen	f 292.814,15
Effecten	f 877.778,25
Totaal	f 3.497.592,40
Schulden	- f 84.894,40
Zuiver vermogen	f 3.412.698,00

In 1946 was de heffing van een vermogensaanwasbelasting wettelijk mogelijk gemaakt.⁸ De wet richtte zich op de belasting van vermogensaanwas in de periode van mei 1940 tot en met december 1945. Feitelijk ging de wetgever ervan uit dat deze vermogensaanwas illegaal was en dat het daarom gerechtvaardigd was om belastingpercentages van 50 tot 90 procent te heffen. Ook het vermogen van de keizerlijke familie ontkwam niet aan deze belasting.

De aanslag van de ex-kroonprins in de Vermogensaanwasbelasting bedroeg maar liefst f 4.816.736. Om die belastingschuld te kunnen voldoen, droeg op 18 mei 1952 de directeur van het Nederlands Beheersinstituut aan de inspecteur der Domeinen te Utrecht 33 percelen onroerend goed met een gezamenlijke grootte van 44.28.44 hectaren uit het beheerd vermogen van de voormalige kroonprins over, alsmede de roerende zaken die waren geïnventariseerd. De onroerende zaken werden gerekend voor f 300.000, de roerende goederen voor f 2.000.000. Het bedrag van 2,3 miljoen gulden kon in mindering worden gebracht op de 4,8 miljoen belastingschuld.

Onder juristen rees de vraag of deze constructie van inbetalinggeving wel juridisch houdbaar was. Droeg de Staat der Nederlanden immers het Huis Doorn niet aan zichzelf over? En was door de overgang van het vermogen van de kroonprins op de Staat ook de belastingschuld overgegaan? In dat geval was deze schuld door het juridische begrip vermenging teniet gegaan. Daarom werd de akte van inbetalinggeving gerectificeerd: de Staat der Nederlanden droeg nu over aan het Rijk in Europa! Beide werden geacht een rechtspersoon te zijn. Deze zelfde constructie werd ook toegepast voor het eiland Schiermonnikoog. In de Eerste Kamer werden vragen gesteld over deze geconstrueerde overdracht en ook juristen stelden vragen. Maar het veranderde niets meer aan de situatie.⁹

Per 1 november 1952 kwam het beheer van Huis Doorn in handen van de Stichting tot tijdelijk beheer van Huis Doorn, die in oktober 1952 was opgericht. Vóór die tijd was het feitelijk beheer in handen geweest van de in 1945 opgerichte Nederlandsche Kasteelenstichting, die zich tot taak stelde zoveel mogelijk kastelen en landhuizen in stand te houden door aankoop. Uit de kringen van deze kastelenstichting kwamen ook de oprichters van de nieuwe stichting voort.¹⁰

8 Wet tot heffing van een vermogensaanwasbelasting, Staatsblad, 1946, G 264.

9 Van der Ven, 'De oneigening', 76-79.

10 Ceciel Huitema, 'Onzekerheid als rode draad door de geschiedenis van museum Huis Doorn', GM2 Erfgoedblad van

Interieur van Huis Doorn in de tijd dat ex-keizer Wilhelm II er woonde.

Vanaf 1952 kwamen de baten en lasten van Huis Doorn voor rekening van de stichting, met uitzondering van een aantal posten die het NBI nog zou betalen:

- salarissen en pensioenpremies over een deel van 1952;
- kosten en opbrengsten van drie huizen (Schoollaan, villa Mathilde en de wasserij) die verkocht zouden worden;
- kosten van achterstallig onderhoud tot en met 1952.

Van de belastingschuld van 4,8 miljoen gulden, stelde het NBI in 1954 vast, was f 2.517.915,94 invorderbaar. In 1955 werd ongeveer 650.000 gulden betaald, maar in 1961 was er nog een restant belastingschuld van f 1.908.278,59.¹¹

5 Overeenstemming

De ex-kroonprins was op 20 juli 1951 overleden, maar zijn zoon Prins Louis Ferdinand van Pruisen (1907-1997) richtte zich in mei 1951 eveneens tot het NBI met een ontvijan-

Utrecht, oktober 2007. Dit artikel is een samenvatting van haar masterscriptie *Nederlandse trots achter een Duitse façade. Motieven voor het behoud van het Huis Doorn, 1945-1952* (Rijksuniversiteit Groningen 2007). Het betreffende dossier bevindt zich in Nationaal Archief, archief ministerie van Financiën, directie Bewindvoering, toegang 2.08.53, inv.nr. 148.

¹¹ Nota inzake de belastingschuld t.n.v. de ex-keizer van Duitsland, door A. Zwaagstra, 1961, in: Archief NBI, inv.nr. 61544.

dingsverzoek. Hoewel hij andere juridische argumenten aanvoerde dan zijn vader had gedaan, stelde het NBI de minister van Justitie voor afwijzend te beschikken op het verzoek.

Toch kwamen de Prins en de Nederlandse Staat een aantal jaren later tot overeenstemming. De Prins trok zijn ontvrijdingsverzoek in onder de voorwaarde dat Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland het *Generalbereinigungsvertrag* in werking zouden stellen.¹² In dit verdrag verplichtte Duitsland zich om onderdanen, die door het BVV benadeeld waren, schadevergoeding uit te keren. Een tweede voorbehoud voor het intrekken van het ontvrijdingsverzoek door Louis Ferdinand was dat hij bepaalde roerende zaken uit Huis Doorn zou terugkrijgen. Blijkens een brief van het NBI aan de Ontvanger der Directe Belastingen in Zeist werd in april 1962 een bedrag van f 33.400 betaald in mindering op de nog openstaande belastingschuld van de ex-keizer. Tegelijk constateerde het NBI dat het vermogen geen activa meer bevatte, zodat de restantschuld uit de administratie van het NBI werd afgevoerd.¹³

In 1969 werd uitvoering gegeven aan dit verdrag en kwam in Duitsland het *Reparationschädengesetz* tot stand. Daarmee was aan de verlangens van Louis Ferdinand voldaan.

6 Andere geconfisqueerde Duitse bezittingen in Nederland

Huis Doorn was niet het enige onroerend goed dat in 1945 van rechtswege overging op de Nederlandse Staat.

Het Huis de Cannenburg bij Vaassen, zuidwestelijk van Zwolle, was sinds 1905 eigendom van de Duitse kunstschilder dr. R. Cleve. Deze restaureerde het verwaarloosde en leegstaande kasteel en richtte het opnieuw in. Na de oorlog kwam het als vijandelijk vermogen aan de Staat der Nederlanden, die het in 1946 overdroeg aan de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen.¹⁴

Een vergelijkbare situatie was er voor het Huis De Slangenburgh bij Doesburg (ten noorden van Arnhem). Het was in 1895 in handen gekomen van de Duitse grootindustriële Paman uit Ruhrort. Na zijn dood in 1919 ging het over naar zijn zoon Oscar. In de bezettingsjaren woonden er Duitse officieren en na de oorlog kwam het huis als vijandelijk vermogen aan de Nederlandse Staat. Het werd in beheer gegeven aan Staatsbosbeheer.¹⁵

Het waddeneiland Schiermonnikoog was sinds 1892 eigendom van de Duitse adellijke familie Von Bernstorff, hoewel het natuurlijk Nederlands grondbezit was. In 1945 werd het eiland geconfisqueerd door de Nederlandse Staat. Schiermonnikoog was overigens het laatst bevrijde deel van Nederland. Pas op 11 juni 1945 werden de laatste Duitsers afge-

¹² Zie de briefwisseling tussen het ministerie van Financiën en het NBI in 1967, waaruit blijkt dat mr. P. Sanders, advocaat van de Prins, zijn ontvrijdingsverzoek heeft ingetrokken: Archief NBI, inv.nr. 61531.

¹³ Archief NBI, inv.nr. 61544.

¹⁴ Zie de inleiding op de archiefinventaris van De Cannenburg, te lezen op archieven.nl.

¹⁵ Zie de inleiding op de archiefinventaris van De Slangenburgh, te lezen op archieven.nl.

voerd. De graaf Von Bernstorff heeft tot 1954 tevergeefs geprocedeerd om zijn eigendom terug te krijgen.¹⁶

In Limburg stonden zeker 22 kastelen die als vijandelijk vermogen aangemerkt zijn. Een aantal is inderdaad aan de Staat der Nederlanden gekomen, andere zijn teruggegaan naar de eigenaar na een geslaagde ontvrijdingsprocedure.¹⁷

7 Conclusie

In 1945 werd het bezit van Duitsers als vijandelijk vermogen geconfisqueerd door de Nederlandse Staat. Hieronder viel ook het vermogen van de voormalige kroonprins van Pruisen, zoon en erfgenaam van ex-keizer Wilhelm II. De confiscatie was gebaseerd op het Besluit van de Nederlandse regering in Londen van 20 oktober 1944.

Zowel ex-kroonprins Wilhelm als zijn zoon Louis Ferdinand van Pruisen hebben enerzijds de rechtmatigheid van dit besluit aangevochten, anderzijds een beroep gedaan op de mogelijkheid van 'ontvrijding'. Hun doel was hun bezit terug te krijgen. De rechter heeft deze vorderingen afgewezen en het geconfisqueerde vijandelijk vermogen bleef eigendom van de Nederlandse Staat. In 1967 heeft de Staat overeenstemming bereikt met Louis Ferdinand van Pruisen over een schikking van deze kwestie, die in 1969 in werking trad toen in Duitsland het *Reparationssschädengesetz* van kracht werd. Daarmee hoefde de Nederlandse staat zich geen zorgen meer te maken over aanspraken op Huis Doorn.

Summary

Huis Doorn is a manor house and national museum in the town of Doorn in the Netherlands. The property was purchased in 1919 by Wilhelm II, the last German Emperor, as his residence-in-exile (1920-1941), following his abdication after World War I. The Dutch government seized the manor house and its household effects in 1945 and, since then, his heirs questioned the confiscation of the manor. In 1967 the grandson of the Emperor accepted a settlement.

Keywords

Huis Doorn, German Emperor Wilhelm II, Confiscation, Hostile property.

¹⁶ E. van der Ven, 'Vivat Schiermonnikoog! Vivat Omlandia! Over de eigendom van het eiland Schiermonnikoog', in: P. Brood en R. Flach (red.), *Historische Groninger rechtszaken*, Bedum, 2011, 49-67.

¹⁷ L. Heynens, *Geconfisqueerd als 'vijandelijk vermogen'. Het dossier Limburgse kastelen*, Valkenburg, 2013.

HANDELSVENNOOTSCHAPPEN IN ANTWERPEN (1830-1850)

TUSSEN FLEXIBILITEIT EN CONTINUÏTEIT

1 Inleiding¹

Gedurende de voorbije twintig jaar werd door economisch historici veel aandacht besteed aan de relatie tussen de Industriële Revolutie (ca. 1760-ca. 1840) en de juridische vorm en invulling van vennootschappen. Historici zoals Naomi Lamoreaux (Yale) en Pierre-Cyrille Hautcœur (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*) hebben aangetoond dat een oudere nadruk op het belang van de corporatie – de Engelse *joint stock company* of de Franse *société anonyme* (NV, hierna SA) – overdreven is. Cijfers wijzen erop dat in Frankrijk, de Verenigde Staten, Engeland en de Duitse gebieden doorheen de hele negentiende eeuw de aantallen ‘kleinere’ vennootschappen steeds veel aanzienlijker zijn geweest dan corporaties en dat ze ook voor industriële activiteiten werden gebruikt.² Voor de Zuidelijke Nederlanden

¹ Dit artikel bundelt de eerste resultaten van het lopende FWO-postdoctoraal onderzoeksproject ‘Rechtspersoonlijkheid gedifferentieerd: de juridische kwalificatie van contractuele vennootschappen met een handelsdoel (België, negentiende eeuw)’ (2013-2016). Mijn dank gaat uit naar Luisa Brunori (Lille II) voor het toesturen van Franse literatuur over negentiende-eeuwse vennootschappen en naar Johan Dambruyne (Rijksarchief Beveren) voor de toelating tot digitalisering van notariële vennootschapscontracten. Verder dank ik de deelnemers van de workshop ‘The Small, Medium-Sized and Large Company in Law and Economic Practice (Middle Ages-Nineteenth Century)’ (Brussel, 20-21 mei 2015) en Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen) voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van deze tekst.

² T.W. Guinnane en J.-L. Rosenthal, ‘Making do with imperfect law: small firms in France and Germany, 1890-1935’, *Entreprises et Histoire*, 2009, 79-95; T.W. Guinnane et al., ‘Pouvoir et propriété dans l’entreprise: pour une histoire internationale des sociétés à responsabilité limitée’, *Annales: Histoire, Sciences Sociales*, 2008, 73-110; T.W. Guinnane et al., ‘Putting the Corporation in its Place’, *Enterprise & Society*, 2007, 687-729; P.-C. Hautcœur en N. Levratto, ‘Petites et grandes entreprises face à la faillite au XIXe siècle en France: du droit à la pratique’, *PSE Working Papers*, 2007, nr. 30, <https://hal.archives-ouvertes.fr/halshs-00587818>; N.R. Lamoreaux, ‘Constructing Firms: Partnerships and Alternative Contractual Arrangements in Early-Nineteenth-Century American Business’, *Business and Economic History*, 1995, 43-71; N.R. Lamoreaux, ‘Partnerships, Corporations, and the Limits on Contractual Freedom in U.S. History: An Essay in Economics, Law, and Culture’, in: K. Lipartito en D.B. Sicilia (red.), *Constructing Corporate America. History, Politics, Culture*, Oxford, 2004, 29-93. Zie verder, voor Frankrijk, de talrijke case studies (voor onder andere de steden Rijsel, Marseille, Parijs en Lyon), waarin het overwicht van de gewone *société* (maatschap) wordt aangetoond: F. Caron, ‘Commerçants et industriels de la Côte-d’Or au XIXe siècle vus à travers les actes de société’, *Annales de Bourgogne*, 1982, 89-121 [ook gepubliceerd in: F. Caron, Ph. Jobert en M. Verpeaux (red.), *Études d’histoire économique au XIXe siècle en Côte-d’Or*, Dijon, 1984, 5-38]; P. Cayez, ‘Structures juridiques et structures économiques, Lyon 1808-1863’, in: A. Plessis (red.), *Naissance des libertés économiques: liberté de travail et liberté d’entreprendre, le décret d’Allarde et la loi Le Chapelier, leurs conséquences, 1791-fin XIXe siècle*, Parijs, 1993, 229-243; J.-C. Chevailler, ‘La démographie des entreprises dans les départements français au XIXe siècle’, in: M. Moss en Ph. Jobert (red.), *Naissance et mort des entreprises XIXe-XXe siècles*, Dijon, 1994, 125-139 [ook gepubliceerd in: Ph. Jobert en M. Moss (red.), *The Birth and Death of Companies. An Historical Perspective*, Carnforth, 1990, 19-32]; P. Deyon en J.-P. Hirsch, ‘Association et entreprise dans l’arrondissement de Lille, 1830-1862’, in: *Entreprises et entrepreneurs XIXe-XXe siècles*, Parijs, 1983, 5-21; J.-P. Hirsch, ‘Naissance des sociétés, personnes et capitaux à Paris, Lille et Lyon en 1846 et 1866’, in: Moss en Jobert, *Naissance et mort des entreprises*, 141-156; M. Lescure, ‘Companies and manufacturers of the first period of industrialization in Marseilles: 1810-1860’, in: Jobert en Moss, *The Birth and Death of Companies*, 105-120; M. Lescure en A. Straus, ‘Rythmes et espaces dans la première industrialisation. Une approche par les actes de société’, in: Plessis, *Naissance des libertés économiques*, 193-211; A. Straus en

is er maar weinig literatuur die specifiek handelt over vennootschapsvormen in de commerciële praktijk van de late achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw.³

Vanuit rechtshistorisch oogpunt is de periode van de Industriële Revolutie interessant, onder meer omdat de vraag naar de impact van de Franse wetgeving en de Napoleontische wetboeken – voor dit thema in het bijzonder de *Code de commerce* (1807) – zo boeiend is. Er zijn voor de Zuidelijke Nederlanden aanwijzingen dat in de eerste helft van de negentiende eeuw in de notariële praktijk de redactie van vennootschapsstatuten aansloot bij de oude contracten.⁴ Een detailonderzoek van reeksen statuten van (handels)vennootschappen ontbreekt echter grotendeels.⁵ Enkele publicaties bespreken wel de verscheidenheid en het gebruik van vennootschapsvormen in handel en industrie in de Zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ze steunen in hoofdzaak op – weinig betrouwbare – statistische gegevens.⁶ De *société anonyme* (NV/SA) genoot de meeste aandacht;⁷ het gebruik van andere vennootschapsvormen werd nauwelijks onderzocht.⁸

P. Verley, 'Parisian industries and national capitalism in the first half of the nineteenth century (1830-1850)', in: Jobert en Moss, *The Birth and Death of Companies*, 1990, 89-103.

3 Een uitzondering is: G. Kurgan-van Hentenryk, 'L'apport des actes de société à l'histoire des entreprises en Belgique', in: *Entreprises et entrepreneurs, XIXe-XXe siècles*, Parijs, 1984, 32-45. Voor het overige bieden vooral bedrijfsgeschiedenissen een inzicht in de aanwending van vennootschapsvormen. Enkele gegevens over achttiende- en negentiende-eeuwse Antwerpse vennootschapscontracten kunnen worden gevonden in: G. Devos, 'Het juridisch statuut van de Antwerpse naties – 19de-20ste eeuw', in: *Publiek recht ruim bekeken: opstellen aangeboden aan prof. J. Gijssels*, Deurne, 1994, 230-240; H. Houtman-De Smedt, 'Korte historische schets van de suikerraffinaderij "Cels, Aerts & Compagnie" (1760-1806) en van haar latere evolutie (1806-1951)', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 1980, 293-311; H. van Driel en G. Devos, 'Path dependence in ports: the persistence of cooperative forms', *Business History Review*, 2007, 681-708.

4 F. Stevens, *Revolutie en notariaat: Antwerpen, 1794-1814*, Assen, 1994, 282; F. Stevens, 'Der Code civil in Belgien seit 1804', in: W. Schubert en M. Schmoeckel (red.), *200 Jahre Code civil. Die napoleonische Kodifikation in Deutschland und Europa*, Keulen, 2005, 222-223.

5 Met uitzondering van de 69 Antwerpse notariële vennootschapscontracten die Fred Stevens voor de periode 1794-1814 opspoorde, Stevens, *Revolutie en notariaat*, 281-286.

6 Kurgan-van Hentenryk, 'L'apport des actes de société'. Er zijn statistische gegevens voorhanden vanaf 1845. Zie ook J. Clerfeyt, *De l'état de l'industrie et du commerce en Belgique et des institutions qui s'y rattachent*, Brussel, 1863, 244-245; Fr.-X.-Th. Heuschling, *Résumé de la statistique générale de la Belgique pour la période décennale de 1841 à 1850*, Brussel, 1852, 245-253. Deze cijfers betreffen – voor andere vennootschappen dan de *société anonyme* – enkel de akten neergelegd bij de rechtbanken van koophandel. Notariële akten en bij de registratiekantoren neergelegde onderhandse overeenkomsten werden niet meegeteld.

7 De Belgische NV/SA in de periode van de Industriële Revolutie werd geanalyseerd in: J. Laureyssens, *De naamloze vennootschappen en de ontwikkeling van het kapitalisme in België (1819-1850)*, niet-gepubliceerde doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 1970. Zie ook J. Laureyssens, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in Early 19th-Century Belgium', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2002, 517-530. Ook onder rechtshistorici trok de NV/SA de meeste belangstelling, zie A. Lefebvre-Teillard, *La société anonyme au XIXe siècle*, Parijs, 1985; F. Stevens, 'Vie et mort des sociétés commerciales en Belgique. Évolution du cadre légal, XIXe-XXe siècles', in: Moss en Jobert, *Naissance et mort des entreprises en Europe*, 3-16. Uitzonderingen zijn J. Hilaire, 'Le règne et la spéculation. Les sociétés en commandite depuis le Code de commerce', in: A. Viandier et al. (red.), *La société en commandite entre son passé et son avenir*, Parijs, 1983, 19-62; J. Hilaire, 'Les sociétés en nom collectif au XIXe siècle', in: S. Berthier en G. Bourdeaux (red.), *Études en hommage à Eugène Schaeffer*, Brussel, 2002, 193-210.

8 De opvatting dat industriële vooruitgang uitsluitend door corporaties of vennootschapsvormen met beperkte aansprakelijkheid wordt gerealiseerd, bestond al in de negentiende eeuw. Getuigen daarvan zijn uitgaven van statuten van NV's/SA's en commanditaire vennootschappen op aandelen, zie A. Demeur, *Les Sociétés anonymes en Belgique en 1857. Collection complète des statuts, collations sur les textes officiels avec une introduction et des notes*, Brussel, 1859; M.L.F.B. Trioen, *Collection des statuts de toutes les sociétés anonymes et en commandite par actions de la Belgique ...*, 2 dln., Brussel, 1839.

Dit artikel biedt een analyse van het gebruik van vennootschapsvormen in de Antwerpse handelspraktijk tussen 1830 en 1850 aan de hand van 145 statuten. De inhoud van die akten wordt vergeleken met de geldende bepalingen van de *Code de commerce* (1807), die in België in deze periode onveranderd van kracht bleef. Er wordt tevens ingegaan op de rechterlijke praktijk, die een verklaring biedt waarom bepaalde vennootschapstypes – ondanks een zwakke wettelijke bescherming – toch grote populariteit genoten.

2 Antwerpse vennootschapsakten: over bronnen, cijfers, praktijk en publiciteit

Na het einde van de continentale blokkade en de val van Napoleon kroop Antwerpen uit een dal en al in de vroege jaren 1820 beleefde het opnieuw hoogdagen. Antwerpen was in de eerste helft van de negentiende eeuw een typische havenstad. Er was een overvloed aan diensten en transitactiviteit; industriële ondernemingen kwamen relatief weinig voor. De textielnijverheid, die in de achttiende eeuw nog belangrijk was in de Scheldestad, was in de eerste decennia van de negentiende eeuw grotendeels verdwenen. De opportuniteitskost was simpelweg te groot. Ondernemers konden voldoende geld verdienen door de bloeiende import en export. Het opzetten van kapitaalintensieve manufacturen was in die context minder aantrekkelijk. Terughoudendheid onder kandidaat-investeerders werd ook veroorzaakt door veelvuldige economische schokken. Prijzen van grondstoffen konden plots stijgen door onzekere internationale situaties.⁹

Het economisch gewicht van de Scheldestad was al sinds de zestiende eeuw erg groot. Tijdens het Franse bewind werd de commerciële infrastructuur van Antwerpen danig versterkt. In januari 1799 werd een rechtbank van koophandel geopend, waarin – zoals dat voor elke Franse handelsrechtbank gold – alleen handelaars zetelden. In 1801 stelde Napoleon een Antwerpse Raad van Koophandel in, die in 1802 de Kamer van Koophandel werd. De Kamer rapporteerde over handelskwesties, terwijl de rechtbank van koophandel alle geschillen tussen kooplieden over daden van koophandel beslechtte.¹⁰

De *Code de commerce* (1807), die sinds januari 1808 van kracht was, bepaalde dat uittreksels van vennootschapscontracten die beantwoordden aan de drie voornaamste vennootschapstypes in het wetboek (de *société anonyme*, de *société en commandite* (hierna SC) en de *société en nom collectif* (voorloper van de VOF, verder SNC genoemd)) moesten worden neergelegd in de griffie van de rechtbank van koophandel van de plaats van de vennootschapszetel, binnen de twee weken na de redactie van het contract (art. 42). Het uittreksel

⁹ H. Greefs, *Zakenlieden in Antwerpen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw*, niet-gepubliceerde doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen, 2004, 43-85; C. Lis, *Social Change and the Labouring Poor, Antwerp 1770-1860*, New Haven, 1986, 17-38; K. Veraghtert, 'De Antwerpse bankwereld en de expansie van de haven', *Revue de la Banque*, 1980, 191-203.

¹⁰ Over de Antwerpse rechtbank van koophandel, zie G. Devos, 'De rechtbank van koophandel te Antwerpen, 200 jaar ten dienste van handel en industrie', in: G. Devos en M. Loots, *De rechtbank van koophandel te Antwerpen, 1798-1998*; Schilde, 1998, 59-74. De ontstaansgeschiedenis van de Antwerpse Kamer van Koophandel werd beschreven in: G. Devos en I. Vandamme, *In de ban van Mercurius: twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland, 1802-2002*, Tielt, 2002.

diende minstens de namen van de vennoten, hun beroep en woonplaats, de naam van de firma (*raison sociale*), de investeringen van de partners, wie de vennootschap mocht vertegenwoordigen en de duur van de onderneming te vermelden (art. 43). Deze verplichting gold voor alle overeenkomsten die een SA, SC of SNC betroffen. Dat konden notariële akten zijn (verplicht voor de SA) of een onderhandse akte (mogelijk voor de SC en SNC) (art. 39-40). Mondelinge afspraken over samenwerkingsverbanden met een inbreng en een commercieel doel waren bij wet uitgesloten.¹¹ De griffiers van de rechtbanken van koophandel registreerden de vermelde uittreksels, die ook gedurende een periode van drie maanden in de zittingszaal van de rechtbank werden geafficheerd (art. 42, eerste lid).

Het doel van de vermelde bepalingen was het verzekeren van publiciteit. Daarom waren de volumes waarin uittreksels van vennootschapscontracten werden opgenomen, openbaar. Schuldeisers konden op de griffie van de plaatselijke rechtbank van koophandel nagaan wie vennoot was in de firma die bij hen een schuld was aangegaan.¹² Een tweede doelstelling betrof rechtszekerheid tussen vennoten onderling. Het registreren van hun afspraken maakte dat er geen discussie kon zijn over de startdatum en de essentiële elementen van de overeenkomst tot samenwerking.¹³

Hoewel een geschreven overeenkomst volgens de wet voor alle vennootschappen met een handelsdoel verplicht was, werd dat in de praktijk niet altijd nagevolgd. Een vergelijking van vennootschapscontracten opgenomen in de registers van de Antwerpse registratiekantoren, in protocollen van Antwerpse notarissen en in de registers van de Antwerpse rechtbank van koophandel wees dat uit. Een dergelijk onderzoek is echter alleen mogelijk vanaf circa 1858 en niet voor de periode voordien. Een brand van de Antwerpse Beurs heeft het archief van de handelsrechtbank voor de eerste helft van de negentiende eeuw grotendeels vernietigd.¹⁴ Wel kan voor de periode vanaf 1856 gebruik worden gemaakt van de weergave van neergelegde uittreksels in het tijdschrift *Jurisprudence du Port d'Anvers*, dat door de griffie van de Antwerpse rechtbank van koophandel werd uitgegeven. Op basis van die gegevens kan een beeld voor de eerste helft van de negentiende eeuw worden geschetst. Een vergelijkende analyse van de in *Jurisprudence du Port d'Anvers* vermelde uittreksels van of berichten over vennootschapscontracten en bij notarissen of het registratiekantoor opgetekende contracten, voor de periode van achttien maanden tussen juni 1856 en januari 1858,¹⁵ toont aan dat slechts 43,75 procent (28/64) van alle overeenkomsten die in de rechtbank werden geregistreerd hetzij in een registratiekantoor hetzij voor een notaris waren geacteerd. Maar liefst 56,25 procent (36/64) van de in

11 Voor de definitie van (handels)vennootschap, zie J.-M. Pardessus, *Cours de droit commercial*, Parijs, 1815, dl. 3, 3-8 (nrs. 968-972); R.Th. Troplong, *Commentaire du contrat de société en matière civile et commerciale*, Brussel, 1843, 5-7 (nrs. 1-7).

12 Troplong, *Commentaire du contrat de société*, 274 (nr. 693).

13 Dit vloeit voort uit art. 1328 van de *Code civil*, sinds 1804 van toepassing.

14 De brand vond plaats op 3 augustus 1858. Ook de archieven van de Beurs en van de Kamer van Koophandel zijn erdoor verdwenen, zie H. Willems en Fr. Buelens, *Beurzen van België, een geschiedenis van het beurswezen 1801-1867*, Leuven, 2011, 117.

15 *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1856-57, *Renseignements commerciaux*; Rijksarchief Beveren, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nrs. 281-289 (1856-57) en 610-612 (1856-57). De registers 610-612 behoren tot reeks 5 (*actes publics*), die dus alle notariële akten omvat. Notarissen dienden elke bij hen verleden akte in het registratiekantoor te laten registreren.

de rechtbank opgetekende gegevens had dus betrekking op louter onderhandse of mondelinge overeenkomsten. Anders dan de wet (voor de SNC en SC) vooropstelde, was een klein deel van die overeenkomsten louter mondeling en had dus niet de vorm van een onderhands opgesteld geschrift. Van de 46 optekeningen van opgerichte vennootschappen die in 1857 in de Antwerpse rechtbank van koophandel werden gemaakt, waren er drie die niet op een geschreven overeenkomst steunden, maar wel op een *circulaire*. Het gebruik van omzendbrieven, die handelaars naar hun contacten stuurden, kwam tamelijk veel voor in vroeg-negentiende-eeuws Antwerpen.¹⁶

Een ander resultaat van de vergelijkende analyse betreft het aantal notariële of geregistreerde contracten dat niet aan de rechtbank werd meegedeeld, 11 procent (8/72) van het totaal. Verder werd een groot aantal contracten wel opgetekend in de registratiekantoren, maar zonder dat een notariële akte voorlag (33,33 procent van het totaal of 24/72). De keuze voor een notariële akte of een optekening in het registratiekantoor was allicht ingegeven door de kostprijs. In beide gevallen verkreeg de akte vaste datum, zodat op dit punt geen verschil bestond.

Dat vele contracten enkel in de rechtbank van koophandel werden meegedeeld, hangt samen met de beknopte inhoud van vele vennootschapsovereenkomsten. Als de bij wet verplichte vermeldingen volstonden om een samenwerking vorm te geven, dan was het neerleggen van een onderhandse akte of zelfs een mededeling op de griffie van de handelsrechtbank de goedkoopste optie. In de jaren 1840 kostte een registratie van een onderhandse akte in het registratiekantoor 6 frank en 62 cent,¹⁷ terwijl op de griffie van de handelsrechtbank voor een '*dépôt*' slechts een vast recht van anderhalve frank werd gevraagd.¹⁸ Een ander relevant verschil tussen registratie bij een notaris of in het registratiekantoor aan de ene kant en neerlegging bij de griffie van de handelsrechtbank betrof publiciteit. In het eerste geval kregen de statuten vaste datum maar waren ze niet openbaar en publiek toegankelijk,¹⁹ terwijl in het tweede geval wel bekendmaking volgde.

16 Antwerpen, FelixArchief (Stadsarchief Antwerpen), Modern Archief, inv.nr. 1037/1, map 3 (*circulaires des maisons de commerce*).

17 Voordien was dit 5 frank en 9 cent. Dit vast recht was voordelig, ook omdat was bepaald dat de inbreng in een vennootschap niet werd belast, tenzij het om een inleg van onroerende goederen ging. Zie artikel 68, § 3, 4^e *loi sur l'enregistrement* 22 frimaire VII (12 december 1798). Dat verklaart meteen waarom vele loodsen en kantoren werden verhuurd in plaats van ingebracht in de vennootschap. Zie bijvoorbeeld Beveren, Rijksarchief (RAB), Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv. nr. 565, f° 55 v°-56 r° (geregistreerd 2 december 1837) en inv.nr. 599, f° 91 (geregistreerd 31 januari 1851).

18 Dit was opgelegd door artikel 5 van de wet van 21 ventôse VII (11 maart 1799) portant établissement de droits de greffe. Er zijn geen aanwijzingen dat dit tarief onder het Belgische bewind veranderde.

19 Inzage in registers op het registratiekantoor was mogelijk mits toelating door de rechtbank van eerste aanleg. De verzoeker diende een 'rechtstreeks belang' aan te tonen, zie Th. Vuarnier, *Traité de la manutention des employés de l'enregistrement et des domaines*, dl. 1, Parijs, 1848, 327 (nrs. 1143-1144). Dit hield in dat de verzoeker in de betrokken akte moest worden vermeld, als partij of begunstigde, *Ibidem*, dl. 1, 329 (nr. 1149). Eenzelfde regeling gold voor de inzage van notariële protocollen, zie J.-B. Massart, *Commentaire générale de la loi organique du notariat du 25 ventôse an XI ...*, Lessen, 1863, 278-279 (nrs. 1209-1218).

Tabel 1 Aantallen geregistreerde en/of gepubliceerde statuten van Antwerpse handelsvennootschappen, periode juli 1856-december 1857 (bron: Jurisprudence du Port d'Anvers, 1856-57, Renseignements commerciaux)

	Aantal
REG, KH, niet NOT*	19
REG, NOT, niet KH	3
REG, niet NOT, niet KH	5
NOT, niet REG, niet KH	0
NOT, KH, niet REG	0
KH, niet NOT, niet REG	36
KH, NOT en REG	9
Totaal	72

* REG: geregistreerd in het registratiekantoor; NOT: verleden in een notariële akte; KH: neergelegd op de griffie van de Antwerpse rechtbank van koophandel.

Een analyse van de reeks onderhandse akten van de Antwerpse registratiekantoren, voor de periode 1830-1850, leverde 118 vennootschapsstatuten op.²⁰ Daarnaast werden ook 40 zogenaamde ‘*actes de dissolution*’ teruggevonden, die een uitreding van een vennoot of een gehele of gedeeltelijke vereffening of opsplitsing betreffen. De vermelde 118 contracten werden alle woord voor woord opgetekend, zodat een scherp beeld kan geschetst worden van de opgenomen clausules en van de kenmerken van de desbetreffende vennootschappen. Daarnaast scanden we de registers met minuten van de vier voornaamste Antwerpse notarissen met een handelsclientèle in de vermelde periode.²¹ Dat leverde 27 vennootschapscontracten op. De vermelde 118 contracten werden gevonden in de registers van reeks 6 (*Actes sous seing privé*), waarin enkel onderhandse (en geen notariële) contracten werden geregistreerd.

De vermelde vergelijking tussen mededelingen aan de Antwerpse rechtbank van koophandel en statuten geregistreerd in de registratiekantoren en voor notarissen maakt dat een voorzichtige schatting kan worden gemaakt van het aantal handelsvennootschappen dat in de periode 1830-1850 in Antwerpen werd opgericht. Als de verhoudingen dezelfde waren als in de achttien maanden tussen juni 1856 en januari 1858, en de vermelde cijfers het werkelijke aantal vennootschappen weerspiegelt, dan zouden in 1830-1850 circa 310 nieuwe vennootschappen zijn opgericht.²² Een andere methode van schatting, op basis

20 Volgende bronnen werden geconsulteerd: RAB, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nrs. 283-289, 559-599 en 609-612; *Ibidem* (BA2 0000), inv.nrs. 95-99; *Ibidem* (BA Noord), inv.nrs. 103-111. Tussen 1822 en 1835 kende Antwerpen twee registratiekantoren (Noord en Zuid), vanaf 1835 slechts één. De Antwerpse registers van reeksen 5 (*Actes publics*) en 6 (*Actes sous seing privé*) zijn voor de hele negentiende eeuw integraal bewaard.

21 Het betreft de notarissen Pierre Joseph Antonissen (notaris in de periode 1826-1870), Jean François Gellynck (1825-1850), Xavier Antoine Ghysens (1830-1867) en Joseph Hanegraeff (1820-1849). Deze notarissen worden het vaakst vermeld in registers van de registratiekantoren, als het om handelaars gaat.

22 Namelijk 145 contracten geregistreerd voor notarissen (27) of in het registratiekantoor (118), minus 11 procent (16) (d.i. het aantal geregistreerde of verleden contracten dat in 1856-1857 niet aan de rechtbank werd meegedeeld). Dat maakt

van de vermelde *actes de dissolution*, maakt het waarschijnlijk dat dat cijfer veel te bescheiden is. Maar liefst 18 van de vermelde 40 *actes de dissolution* verwijzen niet naar een geregistreerd of onderhands contract, wat nochtans verplicht was.²³ Negen van de vermelde *actes de dissolution* bevatten gegevens over een geschreven onderhandse overeenkomst maar zonder vermelding van het register op het registratiekantoor, waaruit kan worden afgeleid dat die overeenkomsten niet waren geregistreerd. Verder maken de vermelde 27 (18+9) '*actes de dissolution*' geen melding van mededeling van de akte aan de handelsrechtbank, wat in andere 'ontbindingsakten' wel gebruikelijk was.²⁴ Als de verhoudingen binnen de verzameling '*actes de dissolution*' met enige voorzichtigheid op de vermelde cijfers worden toegepast, dan zou het aantal in Antwerpen opgerichte vennootschappen voor de periode 1830-1850 circa 797 bedragen.²⁵ Dat cijfer gaat wel voorbij aan de vennootschappen die mondeling tot stand kwamen en die ook op dezelfde manier werden beëindigd.

Een gemiddeld aantal van circa 40 vennootschapsovereenkomsten per jaar gedurende de bestudeerde periode is niet onwaarschijnlijk. Dat blijkt uit een vergelijking met andere Europese steden waarvoor cijfers beschikbaar zijn. Antwerpen had tussen circa 1830 en circa 1850 een bevolkingsaantal dat van grofweg 77.000 tot ongeveer 89.000 steeg. Met het vermelde aantal van 797 vennootschappen in het achterhoofd zouden in Antwerpen in de jaren 1830 en 1840 ongeveer vijf commerciële vennootschappen per 10.000 inwoners per jaar zijn opgericht. Meer industriële steden zoals Rijsel en Lyon kenden in 1846 respectievelijk 6,27 en 13,11 bij de handelsrechtbank neergelegde vennootschapsakten per 10.000 inwoners per jaar.²⁶ Meer vergelijkbaar is Marseille, dat weliswaar meer inwoners had dan Antwerpen (circa 150.000 in 1836), maar dat eveneens een grotendeels gedeïndustrialiseerde havenstad was. In de jaren 1840 en 1850 werden daar jaarlijks tussen 15 en 45 vennootschapscontracten bij de handelsrechtbank gedeponeerd.²⁷ In Antwerpen in 1857 waren dat er 46.²⁸

129. Als dit getal als 43,75 procent van het totaal wordt beschouwd, zijn er nog 166 contracten (of 56,25 procent) die niet werden geregistreerd/verleden en wel in de rechtbank werden opgetekend. De som van de drie getallen (129, 16, 166) is 311.

23 De datum van een eerder gesloten, relevante overeenkomst werd steeds vermeld. Er werd ook gerefereerd naar het volume en de pagina van het register van het registratiekantoor waarin een dergelijk contract was opgetekend, zie Vuarnier, *Traité de la manutention*, dl. 1, 206 (nr. 645).

24 Zie bijvoorbeeld RAB, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nr. 572, f° 36 v°-37 r° (geregistreerd 4 maart 1841).

25 Als de verhouding geschreven/niet-geschreven vennootschapsovereenkomsten (maximaal) 55/ (minimaal) 45 procent vormt (zie de *actes de dissolution*), het aantal van in de registratiekantoren geregistreerde contracten (die steeds geschreven waren) in het geheel van de geregistreerde, verleden en aan de handelsrechtbank meegedeelde geschreven contracten 50 procent vormt (zie tabel 1), én de verhouding geschreven vs. geregistreerde contracten ca. 3 vs. 2 is (zie de *actes de dissolution*), dan kan het aandeel in registratiekantoren geregistreerde vennootschapscontracten als (maximaal) 16,06 procent van het geheel aan vennootschapsovereenkomsten worden geschat. Van 128 kan men tot een totaal van 797 (geschreven (ca. 448) én niet-geschreven (ca. 349), geregistreerde én niet-geregistreerde) overeenkomsten extrapoleren.

26 Zie Hirsch, 'Naissance des sociétés', 142.

27 Lescure, 'Companies and manufacturers', 107.

28 *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1857, *Renseignements commerciaux*.

3 Vennootschapstypes en de band met de geldende wetgeving

De *Code de commerce* voerde zoals vermeld een typologie van handelsvennootschappen in. De *société en nom collectif* had onbeperkt aansprakelijke vennoten, die hoofdelijk gehouden werden voor schulden aangegaan voor de firma. De *société en commandite* had een of meerdere *gérants*, dit zijn werkende vennoten (zogenaamde gecommanditeerden), die aansprakelijk waren voor de schulden van de vennootschap, en daarnaast commanditaireren, die enkel hun inleg en niets meer riskeerden. Een commanditaire vennootschap kon volgens de *Code de commerce* een kapitaal hebben dat in aandelen werd verdeeld. De *société anonyme* geleeek op de *société en commandite* in de zin dat *administrateurs* de firma leidden en instonden voor de betaling van de schulden. Nochtans waren die bestuurders beperkt aansprakelijk, aangezien ze slechts als mandataris golden en schulden op het kapitaal werden verhaald. Aandeelhouders waren net zoals de commanditaireren slechts aansprakelijk ten belope van hun investering. Een belangrijk verschil tussen een *société en commandite* en een *société anonyme* betrof verder de totstandkoming. Terwijl de eerste met een onderhandse akte kon worden opgericht, diende voor de tweede steeds een notariële akte te worden verleden, die bovendien goedkeuring van de regering behoeft. Naast deze drie vennootschappen, vermeldde de *Code de commerce* de ‘*association commerciale en participation*’, die voor informele en tijdelijke samenwerkingen kon worden gebruikt.

Over vele van de wetsartikelen inzake handelsvennootschappen werd discussie gevoerd. Zo was het niet duidelijk welke sanctie gold als de publiciteitsregels niet waren nagevolgd (zie ook verder, onder paragraaf 4). Wel bestond op bepaalde vlakken overeenstemming onder rechtsgeleerden, maar dat was doorgaans enkel voor zover de wettelijke bepalingen min of meer duidelijk en omvattend waren. Zo achtten de meeste auteurs het op grond van een *a contrario*-redenering uitgaande van artikel 22 van de *Code de commerce* uitgesloten dat een *société en nom collectif* beperkt aansprakelijke (stille of werkende) vennoten had.²⁹

Onder commentatoren werden in de eerste helft van de negentiende eeuw bepaalde kenmerken van de huidige rechtspersoonlijkheid nu eens wel en dan weer niet aan handelsvennootschappen toegedicht. De vraag naar de invloed van het burgerlijk recht speelde daarbij een cruciale rol. In de eerste helft van de negentiende eeuw vormde de verhouding tussen de *Code de commerce* en de *Code civil* van 1804 een twistpunt onder Franse juristen, die ook gretig in België werden gelezen. Beide wetboeken bevatten bepalingen betreffende *sociétés*. De *Code de commerce* beperkte zich tot vennootschappen die handel tot voorwerp hadden, maar anderzijds bevatte de *Code civil* bepalingen die zowel over burgerlijke als commerciële *sociétés* handelden. De Napoleontische wetgever was allerm minst duidelijk over hoe beide wetboeken zich tot elkaar verhielden. De *Code de commerce* verwees inzake de toepasselijke regels voor vennootschappen naar ‘*le droit civil*’, naast wetten van

²⁹ Pardessus, *Cours de droit commercial*, dl. 1, 164, 166.

koophandel en afspraken tussen contractanten (art. 18). De *Code civil* zelf bepaalde wat handelsvennootschappen betrof dat zijn artikels enkel van toepassing waren voor zover geen bijzondere wetten van koophandel of handelsgebruiken golden (art. 1873).

Het was op grond van die vage regels niet altijd eenvoudig uit te maken op welke punten het civiele recht door het (niet alleen meer specifieke maar ook jongere) handelswetboek was verrijkt. Soms werd de *Code de commerce* geïnterpreteerd aan de hand van de *Code civil*. Dat bleek uit de discussies omtrent het afgescheiden vermogen van vennootschappen. Bepaalde auteurs (Pardessus, Vincens) stelden dat enkel handelsvennootschappen een ‘*personne morale*’ hadden, waarmee ze op een zekere afzondering van kapitaal en vennootschapsgoederen tijdens de duur van de vennootschap doelden. In *concreto* omvatte de ‘*personne morale*’ het verbod op schuldvergelijking tussen vennootschaps- en private vorderingen of schulden van vennoten, het verbod op uitwinning van vennootschapsgoederen en -kapitaal voor private schulden van vennoten en een voorrang van vennootschapsschulden boven uitkeringen aan vennoten.³⁰ De vermelde auteurs baseerden zich op artikel 529 van de *Code civil*, dat bepaalde dat ‘*actions ou intérêts*’ in ‘*compagnies de finance, de commerce ou d’industrie*’ roerend waren, maar enkel ten opzichte van de vennoten en voor zolang de vennootschap duurde. Schuldeisers van vennoten konden derhalve geen beslag leggen op aandelen of ingebracht kapitaal tot de vennootschap was ontbonden. Andere auteurs (Delangle, Troplong) echter meenden dat de vermelde regels van ‘*personne morale*’ golden voor alle vennootschappen, ook als ze een burgerlijk doel hadden.³¹ De beslagbescherming van vennootschappen werd in de jaren 1840 uiteindelijk algemeen aanvaard voor zowel civiele als commerciële vennootschappen, maar dat gold bijvoorbeeld niet voor de voorrang van vennootschapsschuldeisers over personele schuldeisers.³²

Met betrekking tot andere punten werd het handelswetboek aangevuld op basis van de *Code civil*. Voor de *société en commandite* en *société en nom collectif* vormden het ontslag en overlijden van vennoten een gevaar. Als een van de vennoten stierf, kon de vennootschap voortbestaan, maar enkel op voorwaarde dat in de statuten was bepaald dat een erfgenaam de overleden partner zou opvolgen of dat de overblijvende vennoten de vennootschap zouden voortzetten (art. 1868 *Code civil*). Ook met betrekking tot ontslag greep men terug naar de *Code civil*. Artikelen 1869 en 1870 bepaalden dat terugtrekking enkel toegestaan was in vennootschappen van onbepaalde duur. Bijkomende voorwaarden waren dat de opzeg aan alle vennoten werd gericht en zonder kwade bedoelingen werd gedaan (bijvoorbeeld om een hogere uitkering te krijgen, als verlies te verwachten viel).

De vermelde 145 statuten van handelsvennootschappen tonen aan dat de juridische be-

30 Pardessus, *Cours de droit commercial*, dl. 3, 17 (nr. 975); E. Vincens, *Des sociétés par actions*, Parijs, 1837, 6; Idem, *Exposition raisonnée de la législation commerciale et examen critique du Code de commerce*, dl. 1, Parijs, 1821, 539.

31 Cl.-A. Delangle, *Commentaire sur les sociétés commerciales*, Brussel, 1843, 439 (nrs. 14-15) en 441 (nr. 20); Troplong, *Commentaire du contrat de société*, 29 (nr. 58) en 33-34 (nr. 69).

32 Zie A. Durantou, *Cours de droit civil suivant le code français*, dl. 2, Brussel, 1841, 284 (nr. 930); K.-S. Zachariae, *Cours de droit civil français*, dl. 1, Brussel, 1842, 144, voetnoot 6; E. Richard, ‘«Mon nom est personne»: la construction de la personnalité morale ou les vertus de la patience’, *Entreprises et Histoire*, 2009, 35.

grippen van de Napoleontische wetboeken niet vaak werden gebruikt. De termen voor ‘vennootschap’ liepen erg uiteen. Uiteraard had de taal waarin het contract werd opgesteld daar een groot aandeel in. Frans was al voor de komst van de Franse overheersers gebruikelijk in Antwerpse handelsmilieus. Sinds 1794 was Frans de meest gebruikte taal in de Antwerpse haven geworden. Dat blijkt ook uit de geanalyseerde vennootschapsstatuten. Van de 145 contracten zijn er maar 31 in het Nederlands. Het is opvallend dat relatief meer notariële contracten in het Nederlands werden geschreven dan statuten die enkel bij het registratiekantoor werden neergelegd (29,6 vs. 19,49 procent).

De terminologie in de Nederlandstalige overeenkomsten is erg uiteenlopend. Dat weerspiegelt de afwezigheid van een Nederlandse/Vlaamse rechtstaal. Toch waren bepaalde begrippen meer courant dan andere. In de achttiende eeuw waren niet alleen ‘societeit’, maar ook ‘associatie’ en ‘compagnie’ courante benamingen voor een vennootschap geweest. De geanalyseerde Antwerpse vennootschapsakten weerspiegelen die oude populariteit. Ook in vertalingen van de Franse codificaties werden die termen gebruikt. Rond 1808 had de Gentenaar P.J. Lorio een vertaling van de *Code de commerce* gemaakt, waarin ‘societeit’ als vertaling van ‘société’ werd gekozen.³³ ‘Societeit’ werd ook gebruikt in het officiële *Bulletin flamand*, die ‘Vlaamse’ – niet-authentieke – versies van Franse wetten publiceerde.³⁴ De meest gekozen begrippen in de vennootschapsakten van de behandelde periode waren, naast ‘associatie’ en ‘societeit’, ‘maatschappij’ en ‘genootschap’.³⁵ Wat de juridische taal betreft, was er weinig invloed van het (noordelijke) Koninkrijk der Nederlanden. Het onderscheid tussen ‘maatschap’ en ‘vennootschap’, dat in de Nederlandse wetboeken van 1838 werd ingevoerd om burgerlijke van handelsvennootschappen te onderscheiden, was niet bekend in Antwerpen. ‘Maatschap’ kwam nauwelijks voor, ook al had Karel Lodewijk Ledeganck het in 1841 naar Nederlands voorbeeld in zijn ‘Vlaamse’ vertaling van de *Code civil* gebruikt.³⁶

Het diverse gebruik van benamingen voor een vennootschap was niet alleen een gevolg

33 P.J. Lorio, *Commercialen wetboek*, Gent, s.d. [ca. 1808], 9-16.

34 D. Heirbaut, ‘Inleiding’, in: D. Heirbaut en G. Baeteman (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. Édition cumulative du Code civil*, dl. 1, p. li en dl. 2, 1797-1814, Gent, 2004.

35 Antwerpen, Rijksarchief (RAA), Notariaat, inv.nr. 7476, akte 4740 (16 november 1848: ‘genootschap’); RAB, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nr. 585, f° 85 v°-86 r° (geregistreerd 23 december 1845, ‘maatschappij’), nr. 588, f° 5 v°-6 r° (geregistreerd 13 november 1846, ‘genootschap’) en nr. 590, f° 15 v° (geregistreerd 19 juli 1847, ‘associatie’). ‘Zamenleving’, ‘maatschap’ en ‘compagnie’ werden niet gebruikt. De termen ‘gemeenschap’, ‘deelgemeenschap’ en ‘gemeenschappelykheit’ waren couranter in de periode 1815-1830 dan nadien, zie bijvoorbeeld RAB, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nr. 584, f° 6 v° (geregistreerd 17 mei 1845, ‘gemeenschappelykheid’); *Ibidem* (BA Noord), inv.nr. 103, f° 38 v°-39 r° (geregistreerd 17 juni 1822, ‘gemeenschap’) en inv.nr. 106, f° 56 (geregistreerd 7 april 1827, ‘deelgemeenschap’). Hetzelfde kan gezegd worden van ‘compagnieschap’. Deze term was tamelijk populair in de jaren 1820, maar verdween vanaf circa 1830, zie bv. *Ibidem* (BA Noord), inv.nr. 103, f° 195 r° (geregistreerd 1 augustus 1823), inv.nr. 107, f° 58 v°-60 r° (geregistreerd 23 augustus 1828); *Ibidem* (BA2 0000), inv.nr. 95, f° 42 v°-44 r° (geregistreerd 18 januari 1830). Het is verleidelijk hier een invloed van Johannes Van der Linden in te herkennen, die in zijn vertaling van de *Code de commerce* en in zijn Wetboek van Koophandel voor het Koninkrijk Holland onder andere het begrip ‘compagnieschap’ gebruikte, zie A. van Gennep, M.S. Asser en J. Van der Linden, *Wetboek van den Koophandel voor het Koninkrijk Holland*, s.l., 1809, 6 (hoofdstuk 3); J. Van der Linden, *Wetboek van den Koophandel voor het Fransche Rijk*, Amsterdam, 1808, 161-170.

36 K.L. Ledeganck, *Het burgerlyk wetboek uit het Fransch vertaald*, Gent, 1841, 314.

van de taal, maar was ook te wijten aan een bewuste vaagheid wat het vennootschapstype betrof. Zelfs in de Franse statuten kwamen de wettelijke begrippen relatief weinig voor. Vele vennootschapscontracten spraken van ‘l'établissement d'une maison de commerce’ of van een ‘maison de commission’, zonder dat duidelijk werd gemaakt welke vennootschapsvorm het handelshuis had. Ook uit de clausules van de statuten kan dat vaak niet worden opgemaakt. Bepaalde overeenkomsten bevatten de melding dat de partijen ‘s’associent’, zich verenigen, zonder meer.³⁷ Nog andere verwezen naar ‘une société de commerce à pertes et gains’.³⁸ Slechts 11 van de 118 contracten geregistreerd in het registratiekantoor en 3 van de 27 notariële statuten verwijzen naar een bepaling van een wetboek.

Tabel 2 Aantallen statuten van Antwerpse handelsvennootschappen (1830-1850), uitgesplitst per vennootschapstype³⁹

	SOC	SC	SNC	PART	SA
1830	4	0	0	0	0
1831	3	0	0	0	0
1832	3	0	0	0	0
1833	4	2	1	0	0
1834	5	0	0	0	2
1835	1	0	0	0	4
1836	5	0	2	0	3
1837	5	0	1	1	1
1838	5	1	2	0	3
1839	2	1	5	0	0
1840	7	0	2	0	0
1841	3	0	2	0	0
1842	5	4	2	0	0
1843	5	0	1	0	0
1844	7	0	1	0	0
1845	4	0	1	0	0
1846	4	3	1	0	2
1847	12	0	1	0	0
1848	3	1	1	0	0
1849	5	0	1	0	0
1850	12	0	2	2	0
	104	12	26	3	15

37 RAB, Registratiekantoor Antwerpen (F349), inv.nr. 569, f° 38 v°-39 v° (geregistreerd 13 januari 1840).

38 Ibidem, f° 55 v°-56 r° (geregistreerd 7 januari 1840).

39 SOC verwijst naar de generieke ‘société’ of ‘associatie’, SC staat voor ‘société en commandite’, SNC voor ‘société en nom collectif’, PART voor ‘association en participation’ en SA voor ‘société anonyme’. De aantallen SA’s werden opgebouwd op basis van de publicaties van Demeur, Greefs, Trioen en Veraghtert. De datum is de datum van het contract (of van registratie, als die veel later plaatsvond). Voor de SA’s gaat het om de datum van erkenning door de regering. Niet-erkende Antwerpse SA’s zijn mij – voor deze periode – niet bekend.

In nagenoeg al deze gevallen ging het om het wetsartikel in de *Code de commerce* dat handelde over de neerlegging van het contract bij de griffie van de handelsrechtbank. Heel af en toe werd gezegd dat boekhouding zou worden gevoerd overeenkomstig de voorschriften van het wetboek.⁴⁰ Dat de vaagheid van termen te maken had met een bewuste keuze voor een generieke vennootschapsvorm, die in de achttiende eeuw courant was geweest, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat voor *sociétés en commandite* wel meer wettelijke begrippen werden gehanteerd.

De aantallen gekozen vennootschapsvormen wijzen op een groot overwicht voor onbepaalde, generieke ‘*sociétés*’, die op uiteenlopende wijzen (‘*maison de commerce*’, ‘*associatie*’) werden omschreven en niet refereerden aan de *Code de commerce*. Maar liefst 104 van de 145 contracten zijn van een dergelijk ‘type’. Commanditaire vennootschappen en *sociétés anonymes* waren erg zeldzaam.

Een andere indicatie dat het gebruik van de generieke vennootschapsvorm niet uit een gebrek aan juridische knowhow volgt, blijkt uit de vermelding ervan in notariële statuten. Weliswaar waren notariële vennootschapscontracten vaker gelieerd aan de wetgeving dan geregistreerde onderhandse akten, het aandeel generieke en vage omschrijvingen onder notariële contracten is toch opvallend hoog.

Tabel 3 Aantallen statuten van Antwerpse handelsvennootschappen (1830-1850), uitgesplitst naar vennootschapstype en aard van registratie. Legende: not = notarieel verleden vennootschapsakte, reg = in het registratiekantoor geregistreerde onderhandse akte

	SOC	SNC	SC	PART	SA*
Registratie onderhandse akte	94 = 64,83 %	19 = 13,10 %	7 = 4,83 %	3 = 2,07 %	0
Notariële akte	10 = 37,04 %	7 = 25,93 %	5 = 18,52 %	0 = 0 %	15

* Bij de weergave als percentages werd geen rekening gehouden met statuten van SA's aangezien die steeds als notariële akte werden verleden.

Andere aanwijzingen voor het bewust openlaten van de omschrijving als vennootschap, zijn de verbanden tussen het vennootschapstype (of het ontbreken ervan), de beoogde activiteiten en het vermelde kapitaal.

Bepaalde vennootschapstypes werden meer gebruikt om kapitaal vast te leggen dan andere, maar opnieuw valt op dat de generieke *société* met clausules over vennootschapskapitaal werd gecombineerd. Ook hoge bedragen konden met een dergelijke *société* worden verankerd. Overigens werden vennootschapscontracten niet steeds gebruikt om investeringen op te tekenen. Heel wat overeenkomsten bevatten slechts vage omschrijvingen van kapitaal (bv. dat het zal worden aangevuld ‘naargelang de nood’).⁴¹

40 Bv. RAA, Notariaat, inv.nr. 9754, akte 84 (9 augustus 1838).

41 *Ibidem*, inv.nr. 9749, akte 160 (6 december 1833) en inv.nr. 9754, akte 84 (9 augustus 1838).

Tabel 4 Nominaal kapitaal (in francs), zoals vermeld in de statuten van Antwerpse handelsvennootschappen (1830-1850), uitgesplitst naar vennootschapstype. Voor één *société* en *nom collectif* was het onduidelijk wat werd beslist inzake kapitaal

	SOC	SNC	SC
Onbepaald	54	10	1
< 10.000	8	4	3
10.000-50.000	26	5	0
50.001-100.000	11	2	4
> 100.000	5	3	4
Andere	0	1	0
	104	25	12

Zelfs wanneer de aard van de geplande activiteiten als criterium wordt genomen, blijkt niet dat de generieke *société* minder relevant was. De 'associatie'-vorm werd gebruikt om bedrijven op te richten in combinatie met financiering (SOC: 70 procent, SNC: 20 procent en SC 10 procent). Vele daarvan hadden betrekking op commerciële diensten en niet op industrie, maar in vergelijking met andere vennootschapstypes werd de generieke *société* niettemin vaak gekozen als basis voor manufacturen. Van alle vennootschappen waarmee kapitaal gemoeid was (70), was 17,39 procent een generieke *société* met uitsluitend industriële doeleinden, terwijl SNC's 16,67 procent en SC's 8,5 procent uitmaakten.

Tabel 5⁴² Aantallen statuten van Antwerpse handelsvennootschappen (1830-1850), uitgesplitst naar vennootschapstype en omschreven doel van de vennootschap

	SOC	SNC	SC
CNCF	31	10	0
CNCF/EX	5	3	0
CNCF/EXCON	0	0	0
CNCF/EXEM	13	0	0
CF	15	4	10
CF/EX	7	2	1
CF/EXCON	1	0	0
CF/EXEM	23	6	1
EXCON	2	0	0
EXCON/EXEM	1	0	0
Andere	1	0	0
	99	25	12

42 CNCF = geen vennootschapskapitaal bepaald; CF = vennootschapskapitaal bepaald; EXCON = gericht op consolidatie van de uitbating van een (reeds functionerende) manufactuur; EX = gericht op oprichting van een manufactuur; EXEM = uitbating van manufactuur of verrichten van handel in combinatie met het verankeren van de expertise van één van de partners. Niet voor alle generieke *sociétés* en SNC's kon worden bepaald wat het vennootschapsdoel was.

Tabel 6 Aantallen statuten van Antwerpse handelsvennootschappen (1830-1850), uitgesplitst naar vennootschapstype en omschreven activiteit⁴³

	SOC	SNC	SC
Algemene handel of commissie	32	15	7
Manufactuur (suiker)	4	1	0
Manufactuur (tabak)	4	0	0
Manufactuur (andere)	24	4	1
Winkel	10	0	0
Andere	13	1	2
Onbekend	14	4	2

Deze resultaten zijn deels vergelijkbaar met wat voor Parijs, Marseille, Rijsel en Lyon werd beschreven. Op basis van bij de rechtbanken van koophandel geregistreerde statuten werd voor die steden vastgesteld dat ‘zwakke’ vennootschapsvormen (in hoofdzaak SNC’s) ook vaak voor industriële activiteiten werden gebruikt. De verklaringen lopen uiteen. Zo werd gewezen op een overwicht van familiebedrijven. De nauwe banden tussen de betrokkenen, en de wederzijdse monitoring die daarmee gepaard gaat, vertaalde zich volgens die verklaring in het gebruik van een vennootschapsvorm die alle vennoten op gelijke voet behandelde.⁴⁴ Een andere verklaring betreft ‘het bescheiden begin’. In de opstartfase zouden bedrijven vaker de vorm van een SNC hebben aangenomen. Pas nadat succes werd geboekt, volgde dan de omslag naar een SC of SA.⁴⁵

Nochtans zijn er ook voor de vermelde steden indicaties dat die verklaringen niet afdoende zijn. SNC’s werden in negentiende-eeuws Parijs ook vaak door niet-verwanten aangegaan. Vaak betrof het firma’s waarin nijveraars betrokken waren en die producten in een regio rond de stad verkochten.⁴⁶ Ook in Antwerpen waren er vele vennootschappen waarin niet-familieleden betrokken waren. Dat gold voor 68,75 procent van de 145 vennootschapsstatuten.⁴⁷ De verdeling van vennootschapsvormen voor beide groepen (familiebedrijven en andere) wijkt niet af van de bovenvermelde verdelingen, tenzij wat de SC’s betreft. Een *société en commandite*, waarin in Antwerpen steeds kapitaal werd ingebracht, werd beduidend meer door verwanten gebruikt dan de SNC of de generieke *société*.⁴⁸

⁴³ Niet voor alle generieke *sociétés* en SNC’s kon de beoogde activiteit worden vastgesteld.

⁴⁴ Caron, ‘Commerçants et industriels’, 105-106 en 120; Cayez, ‘Structures juridiques et économiques’, 235; Hirsch, ‘Naissance des sociétés’, 154-155.

⁴⁵ Cayez, ‘Structures juridiques et économiques’, 240-241; Lescure, ‘Companies and manufacturers’, 111-112.

⁴⁶ Straus en Verley, ‘Parisian industries’, 100-101.

⁴⁷ Er werd gekeken naar de familienamen van de vennoten en de in de akte vermelde bloed- of aanverwantschap.

⁴⁸ Dit werd ook vastgesteld voor Lyon, zie Cayez, ‘Structures juridiques’, 235; Lescure en Straus, ‘Rythmes et espaces’, 204.

4 De juridische ondersteuning van ‘zwakke’ vennootschapsvormen

Een belangrijke verklaring voor het herhaalde gebruik van *sociétés en nom collectif* en generieke *sociétés*, zelfs voor kapitaalintensieve ondernemingen en voor industriële activiteiten, vormt de juridische inbedding van deze vennootschapsvormen. De rechterlijke praktijk was erg belangrijk in dit opzicht.

Het Brusselse hof van beroep besliste in tweede aanleg over de vonnissen van de Antwerpse rechtbank van koophandel. Over de uitspraken van deze rechtbank zijn we voor de bestudeerde periode alleen onrechtstreeks ingelicht, bijvoorbeeld wanneer het vonnis werd gepubliceerd of het arrest van het Brusselse hof naar een uitspraak van de Antwerpse handelsrechtbank verwijst. Zo is het duidelijk dat de Antwerpse rechtbank van koophandel in de jaren 1840 en 1850 oordeelde dat vennootschappen met een ‘*raison sociale*’, d.i. een firmanaam van het type ‘& Cie.’ of die de namen van minstens twee vennoten bevatte, en die een vaste zetel hadden, steeds dienden te voldoen aan de wettelijke voorschriften inzake *sociétés en nom collectif*. Indien dat niet het geval was, en in het bijzonder wanneer de statuten niet op de griffie van de handelsrechtbank waren neergelegd, diende de vennootschap als nietig te worden beschouwd. Hiermee volgde de Antwerpse handelsrechtbank de rechtspraak van het Brusselse hof van beroep, dat dus streng de wettelijke voorschriften volgde.⁴⁹

Nochtans voorzag het Brusselse hof van beroep ook in een belangrijke uitweg. Als een van de vermelde twee criteria niet voorhanden was (geen of een andere firmanaam, geen vaste zetel), dan kon het hof nog een *association en participation* aanvaarden. Dat was ook het geval indien bijvoorbeeld een overeenkomst voor een *société en commandite* of *société anonyme* was gesloten, maar die niet was neergelegd bij de handelsrechtbank of op een ander punt niet strookte met de wetgeving.⁵⁰ Het hof ging op dit punt erg creatief met het wettelijk kader om. De *association en participation* was erg beknopt omschreven in de *Code de commerce* (art. 48) en was daarom het voorwerp van discussie onder juristen. Het ging volgens het handelswetboek om een tijdelijke samenwerking, die geleek op de huidige stille vennootschap. Partners hoefden hun project dus niet kenbaar te maken. Niettegenstaande de beknopte omschrijving in het handelswetboek kon de *association en participation* geenszins opgevat worden als een duurzame vennootschap, wat het Brusselse hof van beroep wel deed. De enige beperkende voorwaarde die het hof stelde was dat de vennootschap voor een beperkte periode werd aangegaan, maar dat kon evengoed wanneer de samenwerking meerdere projecten of operaties behelsde.⁵¹ Het hof aanvaardde niet dat dergelijke *associations ‘personnes morales’* waren, maar erkende toch een zwakkere variant. Het

49 Kh. Antwerpen 15 september 1852, *Jurisprudence du Port d’Anvers*, dl. 1, 1856, 40; Kh. Antwerpen 24 juli 1862, *Jurisprudence du Port d’Anvers*, dl. 1, 1863, 171; Brussel 29 mei 1830, *Pasicrisie* (hierna *Pas.*), 1830, 142; Brussel 30 november 1831, *Pas.*, 1831, 320; Brussel 30 april 1842, *Pas.*, dl. 2, 1842, 166; Brussel 21 juli 1846, *Pas.*, dl. 2, 1851, 186; Brussel 16 januari 1860, *Pas.*, dl. 2, 1860, 377-378; Brussel 22 juni 1860, *Pas.*, dl. 2, 1860, 387.

50 Brussel 16 februari 1839, *Pas.*, dl. 2, 1839, 27; Brussel 22 februari 1875, *Pas.*, dl. 2, 1875, 100.

51 Brussel 15 februari 1861, *Pas.*, dl. 2, 1861, 106-109; Brussel 10 mei 1869, *Pas.*, dl. 2, 1870, 195-196.

verwees naar ‘*intérêts en commun*’ of ‘*une communauté d’intérêts*’, waarmee een voorrang van schuldeisers van de associatie op personele schuldeisers van vennoten werd verklaard. Hoewel een vermenging tussen persoonlijk vermogen van de vennoten en in de *association* ingebrachte goederen en kapitaal werd aanvaard, sprak het hof niettemin van een ‘*fonds commun*’ binnen het persoonlijk vermogen van elke vennoot. Dat min of meer afgescheiden budget werd, *a rato* van het aantal vennoten, verhoogd bij verworven opbrengsten en verlaagd in geval voor de *association* schulden werden aangegaan.⁵² Als één van de vennoten *gérant* was, dan gold hij als enige eigenaar van de goederen en sommen die voor de samenwerking bedoeld waren.⁵³

Merkwaardig genoeg creëerde het hof van beroep met deze rechtspraak een *incentive* voor ondernemers om hun vennootschap niet als *société en nom collectif* te laten registreren. Immers, in een *société en nom collectif* waren alle vennoten hoofdelijk aansprakelijk. Dat een *société en nom collectif* ‘*personne morale*’ was, betekende niet dat schuldeisers eerst het vennootschapsvermogen dienden aan te spreken vooraleer zich tot de vennoten te kunnen wenden.⁵⁴ Schuldeisers konden hun achterstallen dus meteen invorderen bij de meest kapitaalkrachtige vennoot, die dan achteraf een *regres* op zijn medevennoten uitoefende. In een *association en participation* (in de visie van het Brusselse hof van beroep) stond elke vennoot die niet als enige optrad in het handelsverkeer (als *gérant*) slechts in voor de betaling van zijn deel van de schuld.⁵⁵ Schuldeisers dienden dus alle betrokkenen van een *association en participation* te dagvaarden om een volledige vergoeding te verkrijgen. Vermits dergelijke *associations* doorgaans niet waren meegedeeld aan de handelsrechtbank, was het vinden van alle betrokkenen vaak niet mogelijk. De vermelde rechtspraak kan daarom verklaren waarom vennootschappen niet aan de handelsrechtbank werden meegedeeld, hoewel de kostprijs van een registratie daar erg laag was en er ook voor de vennoten zelf voordelen waren (bv. het verlenen van een vaste datum aan mondelinge overeenkomsten).

Met deze visies beschouwde het Brusselse hof van beroep het handelswetboek als autonoom ten opzichte van de *Code civil*. Dat laatste wetboek bepaalde immers dat vennoten in handelsvennootschappen in *solidum* aansprakelijk waren (art. 1862). De rechtspraak van het Brusselse hof vormde dus geen uiting van een keuze voor toepassing van de bepalingen van de *Code civil*, die geen vennootschapstypes bevatte en slechts van ‘*sociétés*’ sprak. Het hof zocht daarentegen een omzwachtelde uitweg uit de rigide regels van het handelswetboek, zonder de codificatie opzij te schuiven. Merkwaaardig genoeg leidde een ‘com-

52 Brussel 10 mei 1869, Pas., dl. 2, 1870, 196 (‘[...] qu’en effet, dans toute espèce de société, il y a une chose commune, dont on se propose de tirer profit; qu’il est à remarquer toutefois que, dans l’association en participation, le fonds commun reste dans le patrimoine particulier des associés, tandis que, dans les sociétés en nom collectif, il est distinct et séparé de l’avoir particulier des associés et appartient à un être moral’).

53 Brussel 15 februari 1861, Pas., dl. 2, 1861, 106.

54 Brussel 14 augustus 1841, Pas., dl. 1, 1841, 379. Mogelijk veranderde het hof van beroep dit standpunt in de jaren 1860, zie bv. Brussel 20 juni 1860, Pas., dl. 2, 1860, 301.

55 Brussel 18 november 1815, Pas., 1815, 527; Brussel 31 mei 1816, Pas., 1816, 140; Brussel 28 juli 1820, Pas., 1820, 203; Brussel 12 januari 1822, Pas., 1822, 24; Brussel 16 juli 1834, Pas., dl. 2, 1834, 189; Brussel 13 april 1848, Pas., dl. 2, 1848, 253.

mercialistische' interpretatie vanwege het Brusselse hof tot arresten die de oude handelspraktijk van hoofdelijke aansprakelijkheid negeerden.⁵⁶

De vermelde rechtspraak was noodzakelijk omdat nu eenmaal veel vennootschappen werden opgericht die niet aan de wettelijke bepalingen beantwoordden. In dat opzicht is het niet verrassend dat de vermelde principes van rechtspraak door de Antwerpse handelsrechtbank werden geïnitieerd. Alleen handelaars en ondernemers zetelden in die rechtbank. Dat ze niet zonder meer handelsgebruiken als uitgangspunt namen, is evenmin verbazend. De handelsrechtbank werd immers gereguleerd door de *Code de commerce*. Een negeren van de eigen grondslag kon de rechtbank van koophandel zich niet permitteren, al zeker niet omdat de instelling in Antwerpen nieuw was en er nooit een dergelijke rechtbank had bestaan voor de komst van de Franse bezetter.⁵⁷ Ook andere hoven van beroep zochten een aanpak om de vele irreguliere vennootschappen een juridische ondersteuning te bieden. Het Luikse hof stelde dat onregelmatige vennootschappen nietig waren, maar dat de handelingen van de vennoten de overeenkomst konden bekrachtigen en dat de ten aanzien van schuldeisers aangegane engagementen moesten worden gerespecteerd.⁵⁸ Het Gentse hof van beroep oordeelde net zoals het Brusselse dat onregelmatige vennootschappen nietig waren, maar dat gemaakte afspraken moesten worden nagekomen. Anders dan de Luikse collega's waren de Gentse raadsheren van mening dat niet op de gedragingen van de vennoten, maar wel op gebruiken moest worden voortgegaan.⁵⁹

5 Besluit

In 1873 werd het Belgische vennootschapsrecht door de wetgever hervormd. De kwestie van het afgescheiden vermogen werd aangepakt door enkel de regelmatige handelsvennootschappen, met neergelegde statuten, als rechtspersoon te omschrijven. Een systeem van 'typendwang' was geboren.⁶⁰ Voor de periode voordien, het grootste deel van de negentiende eeuw, was het wetgevend kader echter te beknopt en stond het te ver af van de handelspraktijk om voldoende impact te hebben. De vennootschappen die in Antwerpen

56 Die regel was ook in het oude Antwerpse stadsrecht opgenomen. De *costuymen* van 1582 bepaalden dat vennoten in *solidum* gehouden waren voor schulden aangegaan voor de handelsvennootschap, zie G. De Longé (red.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers. Coutumes de la ville d'Anvers*, dl. 3, Brussel, 1872, 392 (hoofdstuk 52, art. 1).

57 Over de invoering van de rechtbanken van koophandel in de Zuidelijke Nederlanden in de late achttiende en vroege negentiende eeuw, zie D. De ruysscher, 'Praktijkgerichtheid in de rechtbank van koophandel (19de-21ste eeuw): een uitgeholde traditie opnieuw ingevuld', in: D. De ruysscher (red.), *Lekenparticipatie en rechtspreken: noodzaak of traditie?*, Antwerpen, 2013, 143-145; G. Martyn, 'De rechtbanken van koophandel in België', *Pro Memorie*, 2008, 203-206.

58 Luik 20 januari 1841, *Pas.*, dl. 2, 1841, 154.

59 Gent 12 augustus 1874, *La Belgique Judiciaire*, 1874, 1283.

60 Over de hervorming van 1873, zie E. Holthöfer, 'Belgien', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band: Das 19. Jahrhundert*, München, 1986, 3313-3324. Over artikel 2 van de wet van 18 mei 1873, dat rechtspersoonlijkheid verbindt aan types handelsvennootschappen, zie G. Beljens, *Encyclopédie du droit commercial belge*, dl. 2, Namen, 1899, 92-94.

in de jaren 1830 en 1840 werden opgericht tonen aan dat ze nog vaak de flexibele vorm hadden die in de achttiende eeuw gebruikelijk was.

Oudere opvattingen over de nood aan verankering van kapitaal en beperkte aansprakelijkheid van investeerders in corporaties om industriële ondernemingen mogelijk te maken, stemmen niet overeen met de hierboven geschetste resultaten. Generieke *sociétés* die niet aan het Napoleontische handelswetboek refereerden waren erg populair. Ze werden ook gesloten voor dure manufactures en tussen niet-verwanten. Een belangrijke verklaring voor het blijvend gebruik van deze weinig specifieke vennootschappen was de ondersteuning die ze genoten in de rechtspraak van de lokale handelsrechtbank en het Brusselse hof van beroep. Een strikt toepassen van de wettelijke bepalingen had geleid tot een forse ingreep in het Antwerpse handels- en industriële milieu. De kooplieden-rechters in de Antwerpse rechtbank van koophandel slaagden erin dat te voorkomen en hun visie werd gedeeld door de juristen-raadsheren in Brussel. Ook zij voelden de nood aan rechtszekerheid, die in de onderzochte periode dus vooral in de rechtspraak en rechtspraktijk werd geboden.

Summary

In the period 1830-1850, the Napoleonic *Code de commerce* was in force in Belgium. From a sample of 145 company statutes that were drawn up in the important port of Antwerp in these years, it is evident that the sections of the code were not applied often. Furthermore, many companies had the form of partnerships and many were unregistered, even informal. The irregularities in terms of official law were compensated in the case law of the Antwerp commercial court and its supervising Court of Appeal in Brussels.

Keywords

Partnerships, *Code de commerce*, Commercial Practice, Legal Personhood

DE GRONDWET VAN 1815: EEN GRONDWET ZONDER EIGENSCHAPPEN?

ENIGE OPMERKINGEN OVER DE ZOEKTOCHT NAAR EEN OVERKOEPELENDE IDENTITEIT IN DE GRONDWET VOOR HET ‘VERENIGDE’ KONINKRIJK DER NEDERLANDEN ONDER WILLEM I (1815-1830)

1 De integratieve functie van een grondwet

Het ‘verenigde’ Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I heeft slechts een korte periode bestaan, van 1815 tot 1830, maar heeft niet onder een gebrek aan aandacht te lijden.¹ Dat is ook wel begrijpelijk, want de samenvoeging van de gebiedsdelen die zo lange tijd van elkaar gescheiden waren geweest en die daardoor in geheel verschillende tradities waren komen te staan, was zonder twijfel een gewaagd experiment. Het wierp interessante vragen op omtrent de voorwaarden en middelen voor de succesvolle vorming van een nieuwe staat uit (voorheen) verschillende politieke gemeenschappen. Door diverse historici is betoogd dat de samenstellende delen zo verschillend waren dat een samengaan welhaast tot mislukking gedoemd was. Zo sprak Colenbrander (1871-1945) in 1935 over de Nederlanders als een ‘ingeschrompeld, eenzellig geworden volk, zóó singulier geworden dat van zijn uitdrukkingvormen de taalverwante Vlaming weinig meer begreep’, dat de opdracht had gekregen ‘zich het gansche Zuiden, dat in bevolking sterker was, in geloof, zeden en herinneringen, en goeddeels taal, van het Noorden geheel verschilde, te assimileren, zoo het niet verkoos er in onder te gaan’.² Historicus Pieter Geyl (1887-1966) keerde zich tegen dit defaitisme. ‘Nationaliteitsgevoel’ is volgens Geyl geen ‘stationaire grootheid’, maar een verschijnsel dat aan gedurige verandering onderhevig is.³ Wij moeten ons dus, zo vervolgt Geyl, afvragen ‘niet zozeer wat een natie is, als wel wat een natie maakt’.⁴

1 Een greep uit de literatuur van de laatste 35 jaar: N.C.F. van Sas, ‘Het politieke bestel onder Koning Willem I’, *Documentatieblad 18^e eeuw*, nr. 49/50, februari 1981, 110-133; A.J. Vermeersch, ‘De historische inhoud van het zogenaamde amalgaam van Noord en Zuid tijdens het bewind van Koning Willem I’, in: *Acta van het colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Gent, 1982, 1-7; C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I’s Koninkrijk (1815-1830)*, Brussel, 1992; L. Wils, ‘Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-18130) en de natievorming’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1997, 502-516; G. Janssens en K. Steyaert (red.), *Het onderwijs van het Nederlands in de Waalse provincies en Luxemburg onder Koning Willem I (1814-1830)*. Niets meer dan een boon in een brouwketel?, Brussel, 2008; *Themanummer Verenigd Koninkrijk, De negentiende eeuw*, nr. 36/4, 2012; J. Weijermars, *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*, Hilversum, 2012; I. de Haan, P. den Hoed en H. te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam, 2014; R. Vosters en G. Janssens, *Sur la langue nationale. Taal en taalpolitiek in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en het jonge België*, Den Haag, 2014; R. Aerts en G. Denecere (red.), *Het (on)verenigde Koninkrijk. Een politiek experiment in de Lage Landen, 1815-1830*, Rekkem (B), 2015; W. Uiterhoeve, ‘Een innige vereeniging’. Naar één koninkrijk van Nederland en België in 1815, Nijmegen, 2015.

2 H.T. Colenbrander, *Willem I Koning der Nederlanden*, dl. 2 (1815-1830), Amsterdam, 1935, 31.

3 P. Geyl, ‘De klein-Nederlandse traditie in onze historiografie’, in: Idem, *Noord en Zuid. Eenheid en tweehed in de Lage Landen*, Utrecht, 1960, 60-83 (citaat 61). Vergelijk ook Idem, ‘Hedendaagse beschouwingen over het verenigd Koninkrijk van Willem I’, *Ibidem*, 173-194, in het bijzonder 173-179.

4 Deze visie wordt overigens bevestigd door diverse studies inzake de vorming van natiestaten. Zie onder meer E. We-

De discussie over het falen van het ‘verenigde’ Koninkrijk als experiment tot natievorming heeft ook vandaag weinig aan actualiteit ingeboet. Dat is mede te danken aan het streven naar Europese integratie zoals dat zich sinds de jaren 1950 heeft ontplooid. Ook bij dat streven gaat het uiteindelijk om de vraag of uit de zo verschillende Europese staten een nieuwe politieke entiteit valt op te bouwen, dan wel of dat experiment gedoemd is te mislukken vanwege de te grote verschillen tussen de deelnemende naties. In deze context moet ook het recente verzet van de historicus Remieg Aerts (°1957) tegen het ‘nationalistische finalisme’ van Fruin en de zijnen worden geplaatst.⁵ Hij wijst er op dat Duitsland en Italië, twee natiestaten die zich in de negentiende eeuw hebben gerealiseerd, niet voor het ‘verenigde’ Koninkrijk van Willem I onderdeden in de mate en de aard van de verschillen tussen de samenstellende delen.⁶ Het succes van die twee landen was vooral gelegen in een bewuste politiek van unificatie. Er had dan ook, zo merkt hij op, wel degelijk ‘ook voor het Verenigd Koninkrijk toekomst kunnen zijn’.⁷ Hij verwijt Willem I vooral een gebrek aan etatisme.⁸ Willem I heeft tijdens zijn regeerperiode weliswaar diverse pogingen tot unificatie en integratie ondernomen, in het bijzonder op het terrein van de economie en de (Nederlandse) taal, maar hij had, aldus Aerts, meer kunnen doen.

De kritiek van Aerts betreft mede de cultuurpolitiek. Hij geeft als voorbeeld de ‘officiële poging om het gemeenschappelijke Bourgondische verleden tot cultureel-ideologische basis van het nieuwe Koninkrijk te verheffen’.⁹ Deze was volgens hem ‘niet zonder zin’, maar werd te weinig ‘ondersteund en gepropageerd door een effectief cultuurbeleid’. Ook literatuurwetenschapper Joep Leerssen (°1955) is kritisch over de gebrekkige identiteitsvormende politiek van Willem I.¹⁰ Er was, aldus Leerssen, wel sprake van een herinneringscultuur, zoals blijkt uit de herdenkingsrituelen rond de slag bij Waterloo, de strijd rond het behoud van het Muider slot en de herdenking van Coster als de eerste boekdrukker. Ook signaleert hij de succesvolle poging om op basis van een gedicht van Hendrik Tollens (1780-1856) tot een nieuwe volkslied te komen. De meeste van deze elementen van een herinneringscultuur, staan echter, zo betoogt Leerssen, in het teken van een

ber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*, Stanford, 1976; E. Gellner, *Nations and nationalism*, Londen, 1983; B. Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, Londen, 1983.

5 R. Aerts, *Het onverenigd Koninkrijk der Nederlanden. Een beschouwing en een pleidooi*, Den Haag, 2014, 60; Idem, ‘Over een mislukte staat, zonder nostalgie. Het Verenigd Koninkrijk van Willem I en de scheiding van 1830’, *Ons Erfdeel. Vlaams-Nederlands cultureel tijdschrift*, 2005, 5-20, in het bijzonder 19.

6 De naoorlogse ontwikkelingen in voormalige staten als de Sovjet-Unie, Joegoslavië en Tsjecho-Slowakije laten overigens zien dat het ook niet aan – twintigste-eeuwse – voorbeelden van mislukte natievorming ontbreekt.

7 Aerts, ‘Over een mislukte staat’, 19. Vergelijk ook N.C.F. van Sas, ‘Het grote Nederland van Willem I: een schone slaapster die niet wakker wilde worden’, in: Tamse en Witte, *Staats- en natievorming, 171-185*, in het bijzonder 180-181 en 184-185, en A. Labrie, ‘Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848’, in: L.H.M. Wessels en T. Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden*, Nijmegen, 2012, 158-281, in het bijzonder 259-273.

8 Aerts, ‘Over een mislukte staat’, 14.

9 *Ibidem*, 13-14.

10 J. Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, in: De Haan et al., *Een nieuwe staat*, 319-339 en 400, in het bijzonder 327-328 en 332-333. Vergelijk ook E. Koolhaas-Grosveld, ‘Een reisboek, een schilderij en de oude meesters: propaganda voor het koningschap van Willem I, 1814-1816’, in: De Haan et al., *Een nieuwe staat*, 43-65, in het bijzonder 65, die constateert dat de propaganda van Willem I, onder meer gebruik makend van de slag bij Waterloo, getuigde van een ‘gedecentraliseerde aanpak’ en dan ook niet strookte met de eenwordingspolitiek die de koning in het algemeen nastreefde.

Noord-Nederlandse identiteit. ‘De intellectuelen en bestuurders van de Nederlandse, *citavant* Hollandse natie waren’, concludeert Leerssen, ‘behept met een totaal onvermogen om de culturele diversiteit van het nieuwgevormde land onder ogen te zien’.¹¹

Bij alle aandacht voor de mogelijkheden en pogingen van Willem I om het nieuwe staatsverband om te vormen tot een hechte natie met een eigen, overkoepelende identiteit is de Grondwet van 1815 zelf grotendeels buiten beeld gebleven. Dit is merkwaardig, want als de perikelen rond het verdrag voor een grondwet voor Europa iets duidelijk hebben gemaakt, dan is het wel dat grondwetten van wezenlijk belang kunnen zijn voor de definiëring van de gemeenschappen waarvoor zij gelden. Toen duidelijk werd dat het om een Europese *grondwet* ging, ontspannen zich vurige debatten over de identiteit van de gemeenschap voor wie die was bedoeld. Diende er in de preambule een verwijzing te worden opgenomen naar de joods-christelijke traditie van Europa? Dienden er symbolen in de grondwet vastgelegd te worden, zoals een vlag en een volkslied? Een grondwet geeft derhalve niet voor alles antwoord op de vraag ‘hoedanig het staatsgebouw zal zijn, door het volk te bewonen’, zoals de jurist Bernard Tellegen (1823-1885) in de negentiende eeuw in zijn *Wedergeboorte van Nederland* opmerkte.¹² Een grondwet heeft mede ten doel om dat volk nader af te bakenen en van een gemeenschappelijke identiteit te voorzien. Grondwetten, dit zijn geschreven constituties, zijn blijkbaar niet slechts organisatorische documenten, noch slechts vehikels voor een alsmaar toenemende vrijheid, hoezeer ook die functies ongetwijfeld hebben bijgedragen aan hun ontstaan. Zij vormen sinds hun opkomst aan het eind van de achttiende eeuw tevens een onderdeel van het instrumentarium dat ingezet kan worden voor de bespoediging van de integratie van een politieke gemeenschap.

Een mooi voorbeeld van zo’n constituerende grondwet is de Staatsregeling van 1798.¹³ De opstellers hiervan zagen zich geplaagd voor de niet geringe opgave om de losse confederatie van soevereine provincies die de Republiek der Verenigde Nederlanden tot dan toe was geweest, om te smeden tot een hecht staatsverband. In deze Staatsregeling zijn dan ook elementen van natievorming niet te missen. Zo werd al meteen in de benaming van de nieuwe gemeenschap en in de preambule het ‘Bataafse Volk’ geïntroduceerd als ideologische fundering voor de nieuwe staat. Er werd zo een verhaal, een ‘narratief’, neergezet, waarbij de Batavieren als beginpunt fungeerden. Dit concept ‘Bataafs volk’ kon, omdat het tot soeverein werd benoemd, uitstekend dienen als basis voor het implementeren van de eenheidsstaat. Verder blijkt uit de preambule ook dat fundamentele mensenrech-

11 Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, 339.

12 B.D.H. Tellegen, *De wedergeboorte van Nederland*, 2^e druk bezorgd door H.T. Colenbrander, Groningen, 1913, 113.

13 Over de integratieve functie van de Staatsregeling van 1798, zie P.A.J. van den Berg, ‘The integrative function of constitutions: a historical perspective’, in: F. Amtenbrink en P.A.J. van den Berg (red.), *The constitutional Integrity of the European Union*, Den Haag, 2010, 13-53, in het bijzonder 22-47. Vergelijk ook P.A.J. van den Berg, ‘Een Europese Grondwet zoekt een “Volk”. Over het concept “Volk van Nederland” tijdens de Bataafse Revolutie (1795-1796) en de lessen voor de discussie over de Europese Grondwet’, in: F. Amtenbrink en S.B. van Baalen (red.), *Europa; eenheid in verscheidenheid? Groningse beschouwingen over de Europese Grondwet*, Den Haag, 2005, 1-31, in het bijzonder 3-15.

ten een belangrijk onderdeel van de identiteit van de nieuwe staat vormden. De ideologische integratie vond haar praktische uitwerking op diverse terreinen, waaronder een streven naar algemene wetboeken.

Een mogelijke verklaring voor de afwezigheid van de Grondwet van 1815 in het debat over de politiek van natievorming zou gezocht kunnen worden in het wat saaie voorkomen van deze tekst. Anders dan in de Staatsregeling van 1798 springen de integratieve elementen niet onmiddellijk in het oog. De grondwet van 1815 begint niet met een mensenrechtenverklaring, zoals de Franse grondwet van 1789. Ook is er geen preambule waarin de redenen voor het constitueren van de gemeenschap worden aangegeven, zoals in de Amerikaanse *constitution*, die begint met het iconische ‘We the people’, en – dichterbij – in het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden.¹⁴ Tevergeefs zal men, ten slotte, ook zoeken naar bepalingen waar de kernwaarden van de gemeenschap staan omschreven, zoals in de grondwet van de Bondsrepubliek Duitsland uit 1949. Daar stelt artikel 20 vast dat Duitsland een ‘democratische en sociale bondsstaat’ is, gebaseerd op volkssoevereiniteit. Zo lijkt het erop dat de grondwet van 1815 ‘maar moeilijk gezien kon worden als uitdrukking van de natie’.¹⁵ De vraag is vervolgens waarom de Grondwet van 1815 zo weinig opvallende integratieve elementen herbergt.

Het is denkbaar dat een sobere grondwet zoals die van 1815 past bij het negentiende-eeuwse Nederland als ‘land van kleine gebaren’.¹⁶ Terwijl er in de beginperiode van de Bataafse tijd bij het ontwikkelde deel der bevolking nog sprake was van een zeker revolutionair elan en de behoefte om mee te praten, was Nederland in de jaren rond 1813 veeleer een land ‘dat in bijna elk opzicht klein dacht’.¹⁷ Er is echter ook een andere verklaring mogelijk voor de soberheid van de Grondwet van 1815, een verklaring waarin de integratieve functie van grondwetten een rol speelt. Omdat grondwetten de politieke gemeenschap definiëren, zullen de opstellers ervan immers op zoek moeten gaan naar elementen die kunnen dienen ter onderbouwing van de gemeenschappelijk identiteit. Deze zoektocht is niet altijd eenvoudig, omdat het enerzijds noodzakelijk is om aansluiting te zoeken bij de al bestaande identiteiten, maar tegelijkertijd gestreefd moet worden naar een nieuwe overkoepelende identiteit. Het gaat in de meeste gevallen om een nieuwe, uit diverse delen samengestelde, staat. In dit opzicht zijn constituerende grondwetten altijd omstreden,¹⁸ vooral omdat de zoektocht naar definiërende elementen noodzakelijk-

14 Overigens wordt de laatste jaren wel geopperd om de Grondwet van 1815 alsnog van een preambule te voorzien, zie A. Rouvoet en J. Pot, ‘De versterking van de symbolische kracht van de Grondwet’, in: *Regelmaat*, 2011, 72-83, in het bijzonder 77-79; R.J.B. Schutgens en J.J.J. Sillem, ‘Een preambule: splijtzwam of gemeenplaats’, *Ars Aequi*, 2012, 215-216; W. Veraart, ‘Leeg en sober: land zonder preambule’, *Ars Aequi*, 2012, 217; J.W. Sap, ‘De grondwet wacht op licht, maar wij gaan in donkerheid’, *Ars Aequi*, 2014, 354-357; M. Adams en G.-J. Leenknecht, “‘Artikel nul’: een algemene bepaling over rechtsstaat, democratie en grondrechten in de grondrechten in de Grondwet?’, *Ars Aequi*, 2015, 207-214.

15 I. de Haan, ‘Een nieuwe staat’, in: De Haan et al., *Een nieuwe staat*, 9-33, in het bijzonder 30.

16 P.A.J. van den Berg, ‘De Nederlandse Grondwet: hoofdrecht of bijgerecht?’, *Ars Aequi*, 2011, 168-170.

17 R.A.M. Aerts, ‘Het ingetogen vaderland: huiselijkheid, maatschappelijke orde en publieke ruimte’, in: De Haan et al., *Een nieuwe staat*, 251-273, in het bijzonder 273.

18 Zie P.A.J. van den Berg et al., ‘Omstreden grondwetten: constitutionalisering in historisch perspectief’, in: R. Aerts en P. de Goede (red.), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal*, Amsterdam, 2013, 49-66, in het bijzonder 51-52.

wijs gepaard gaat met uitsluiting van andere. Indien het christelijke geloof als onderdeel van de constitutionele identiteit wordt aanvaard, dan vallen aanhangers van andere religies, agnosten en atheïsten buiten de boot bijvoorbeeld.¹⁹ Jurist Upendra Baxi (°1938) spreekt in dit verband zelfs over de ‘*foundational violence*’ van grondwetten.²⁰ Welnu, indien de zoektocht naar voor de meerderheid acceptabele symbolen en verhalen als elementen voor een gemeenschappelijke identiteit onder de gegeven omstandigheden te moeilijk blijkt te zijn, kan men ze eenvoudig weglaten of althans beperken.

Het sobere uiterlijk van de Grondwet van 1815 zou derhalve wel eens schijn kunnen zijn, althans indien aangenomen wordt dat ook het weglaten van ‘integratieve elementen’ minstens zo veel kan zeggen over de problematiek van de identiteit van de nieuwe gemeenschap als het expliciteren ervan. Bovendien is het niet erg waarschijnlijk dat er in het geheel geen integratieve elementen in besloten liggen. Uiteindelijk ontkomt een constitutie er niet aan iets over de beoogde identiteit van de gemeenschap prijs te geven. Er moet worden aangegeven voor welke gemeenschap hij is bedoeld en wat de kenmerken van die gemeenschap zijn. Dit geldt ook voor de grondwet van 1815, omdat die bedoeld was voor een nieuwe staat die uit aanzienlijk van elkaar verschillende onderdelen was samengesteld. Er zal alleen wat beter naar die grondwet en de debatten daarover in de constitutiecommissie gekeken moeten worden.²¹ Daarmee is het programma van deze bijdrage gegeven. Het is de bedoeling om te onderzoeken in hoeverre geprobeerd is in de grondwet van 1815 elementen voor een overkoepelende identiteit op te nemen, welke elementen dat waren en in hoeverre die pogingen succesvol zijn geweest.²²

2 De Grondwet van 1815: bouwstenen voor een identiteit

Een grondwet constitueert de gemeenschap waarvoor hij bedoeld is. Een grondwet vertoont wat dat betreft gelijkenis met een verhaal en net als bij een verhaal (‘Er was eens ...’) zal het begin veelzeggend zijn. De zoektocht naar de bouwstenen voor een identiteit in de Grondwet van 1815 moet dan ook beginnen bij de benaming van de nieuwe gemeenschap (2.1), om vervolgens het eerste hoofdstuk onder de loep te nemen, omdat daar, vanwege

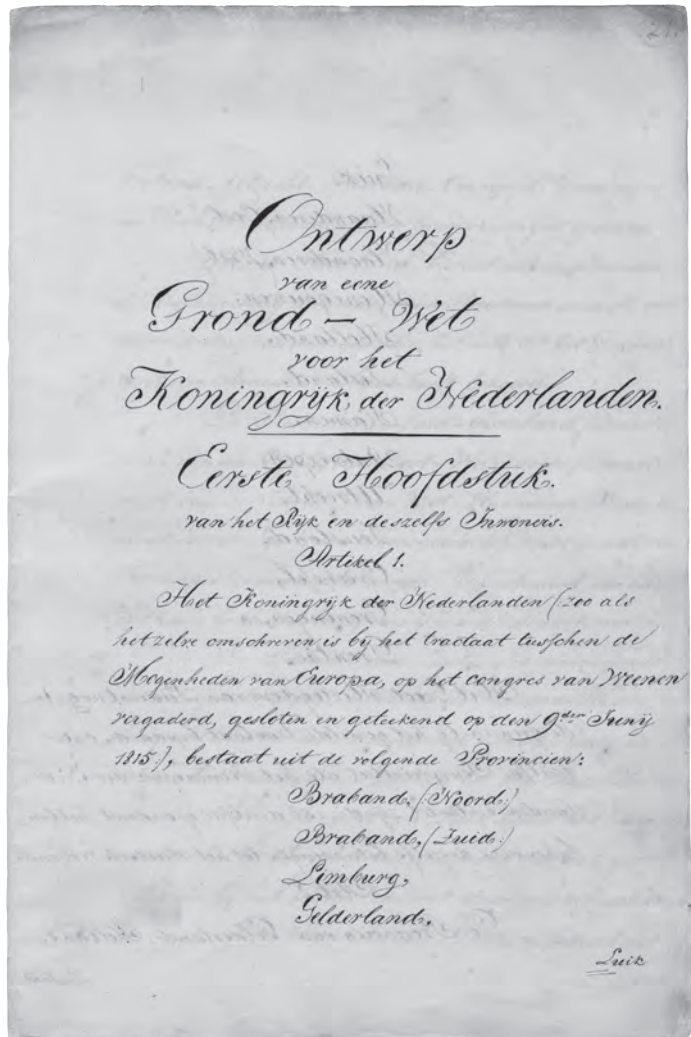
19 Religie speelt vandaag nog steeds een ideologische hoofdrol in de grondwetten van onder meer Israël en Saudi-Arabië. Ook tijdens de conventie belast met de voorbereiding van een Europese grondwet was de vermelding van de ‘christelijk-joodse traditie’ in de preambule onderwerp van debat.

20 U. Baxi, ‘Constitutionalism as a site of state formative practices’, *Cardozo Law Review*, 2000, 1183-1210, in het bijzonder 1191-1192.

21 De constitutiecommissie was ingesteld bij besluit van 22 april 1815 en bestond aanvankelijk uit elf Nederlandse en elf Belgische leden. Zij kwam bijeen tussen 1 mei 1815 en 13 juli 1815. Zie voor de samenstelling van de commissie en biografische gegevens met betrekking tot een aantal leden: H.T. Colenbrander, *Willem I Koning der Nederlanden*, dl. 1 (1772-1815), Amsterdam, 1931, 335-340; Idem, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, Den Haag, 1909; Idem, *Vestiging van het Koninkrijk (1813-1815)*, Amsterdam, 1927, 257-261. Vergelijk over de totstandkoming van de Grondwet 1815 ook J. Koch, *Koning Willem I, 1772-1843*, Amsterdam, 2013, 304-317; G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland*, Zwolle, 1936, 280-283.

22 Uiteraard is de grondwet, zoals hierna ook zal blijken, niet de enige plaats waar elementen van een *narratio* in wetgeving kunnen worden opgenomen.

Eerste pagina van de grondwet van 1815. Den Haag, Nationaal Archief, archief Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 134.

het ontbreken van een preambule, het eigenlijke verhaal begint (2.2). Een grondwet bevat zelden slechts één verhaal, zeker niet indien er sprake is van een omstreden grondwet. Indien een grondwet bedoeld is voor een samengestelde gemeenschap met van oorsprong meerdere identiteiten, zoals de Grondwet van 1815, is het zeer wel mogelijk dat elementen van beide identiteiten in de tekst terecht komen. Daarom zal de zoektocht niet beperkt worden tot het eerste hoofdstuk, maar worden uitgebreid naar eventuele ondergeschikte narratio's (2.3) en naar de plaats in de Grondwet van 1815 voor symbolen, zoals vlag, volkslied, hoofdstad en codificatie (2.4). In de laatste paragraaf (3) staan nog enkele afsluitende opmerkingen.

2.1 Benaming van territorium en bewoners

Een grondwet moet de gemeenschap waarvoor hij bedoeld is een naam geven. Vooral indien het een nieuwe gemeenschap betreft, bestaande uit verschillende onderdelen, zal veelal gezocht worden naar een overkoepelende term. Zo wordt het voor de inwoners van alle deelnemende gebieden mogelijk om zich te identificeren met de nieuwe politieke entiteit. Bij voorkeur gaat het dan om een term die niet eerder voor een deelnemend gebied was gebruikt, om te voorkomen dat de overkoepelende term ook herinnert aan hetgeen men voorheen was. De aanduidingen ‘Duitsland’ en ‘Italië’ waren weliswaar niet geheel nieuw, maar zij waren niet ontleend aan een al bestaande staat. Op dezelfde wijze is ‘Europa’ een heel geschikte overkoepelende aanduiding voor het project van Europese integratie, met als belangrijk voordeel dat geen der deelstaten al een daarvan afgeleide naam draagt. Dat wil overigens niet zeggen dat een nieuwe benaming neutraal is, integendeel. Het is over het algemeen juist een gevoelige kwestie, omdat er een begin wordt gemaakt met de *narratio*. In de nieuwe naam liggen veelal de eerste aanwijzingen voor de *narratio* besloten. Zo verwijst het begrip ‘Duitsland’ naar een taal- en cultuurgemeenschap, terwijl de term ‘Europa’ vooral verwijst naar een verhaal met een wat meer neutrale geografische kern.

Willem I was zich ervan bewust dat een nieuwe overkoepelende naam voor zijn nieuwe rijk kon bijdragen tot de integratie. In de proclamatie van 16 maart 1815, voorgelezen in de Staten-Generaal ter gelegenheid van de aanvaarding van het koningschap, gaf hij de wil te kennen ‘dat de benaming zelve van den nieuwen Staat reeds dadelijk ten onderpand strekke van de naauwe en broederlijke verbindtenis, die tusschen alle Onze onderdanen plaats vinden moet’, en verklaarde daarom ‘dat alle landen, tot denzelve behorende, van nu af vormen het Koninkrijk der Nederlanden’, hetgeen in het Frans ‘Royaume des Pays-Bas’ werd.²³ Deze benaming bevat twee termen, die als aanknopingspunt voor een identiteit kunnen dienen. De aanduiding ‘koninkrijk’, overigens ook al aanwezig in de benaming van de Nederlandse staat onder Lodewijk Napoleon (1806-1810), verwijst naar het monarchale element. Het zou kunnen worden uitgebouwd door in de grondwet de nadruk te leggen op het dynastieke element in de nieuwe staat. Aanleiding tot problemen leek deze aanduiding voornamelijk niet te geven. Op het eerste gezicht lijkt dat ook te gelden voor het tweede begrip, ‘Nederlanden’, aangezien het in eerste instantie vooral een geografische verwijzing lijkt te bevatten naar de ‘laag gelegen landen’ aan de mondingen van enkele belangrijke Europese rivieren.

Toch was vooral dit begrip niet meer neutraal, omdat er in de loop der tijd taalkundige en historische connotaties mee verbonden waren geraakt. De taalkundige connotatie is evident. De term ‘Nederlanden’ verwijst immers direct naar de Nederlandse taal, hetgeen

²³ Proclamatie van 16 maart 1815, *Handelingen der Staten-Generaal, 1814-1815*, 226. De Franse tekst staat bij A. Delebecque, *Pasinomie, ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux en vigueur en Belgique*, reeks 2 (1814-1830), Brussel, 1838, 5-6.

voor de Franstaligen in het rijk verontrustend zou kunnen zijn.²⁴ De term roept namelijk de vraag op of die taal ook een officiële status zal krijgen in het nieuwe rijk. Het is veelzeggend dat de Grondwet van 1815 het antwoord op deze vraag niet bevat, maar dat zij al snel na 1815 bevestigend beantwoord zou worden door Willem I. Taalpolitiek vormde in de periode 1815-1830 immers een belangrijke pijler van het beleid van de vorst om het rijk van een gemeenschappelijke Nederlandse identiteit te voorzien.²⁵

Ook de historische connotaties maakten dat het begrip ‘Nederlanden’ problematischer was dan op het eerste gezicht lijkt. Er was zeker iets te zeggen voor de keuze voor de overkoepelende naam ‘Nederlanden’. Zoals Willem I zelf in zijn toespraak voorafgaand aan de eerder genoemde proclamatie van 16 maart 1815 al aangaf, sloot deze benaming aan bij de wijze waarop de gebieden van de nieuwe staat ten tijde van Karel V werden aangeduid.²⁶ Ook in die periode, zo luidde de boodschap, waren deze gebieden onder één vorst verenigd. Om het nieuwe, overkoepelende karakter van de benaming ‘de Nederlanden’ te accentueren, duidde Willem I in de proclamatie de inwoners in het Zuiden aan als ‘ingezetenen der Belgische provinciën’, vertaald als ‘habitants des Provinces Beligiques’, en de inwoners van het Noorden als ‘Hollanders’, vertaald als ‘hollandais’. De strategie van Willem I om zo het begrip Nederlanden exclusief te reserveren voor zijn nieuwe rijk kwam niet uit de lucht vallen. Zij is al waar te nemen in de Acht Artikelen van Londen, het verdrag van 21 juni 1814 waarin de grote mogendheden de nieuwe staat in het leven riepen. Ook daar werd al gesproken over ‘de Nederlanden’ (‘Pays-Bas’), als de nieuwe benaming van het samengevoegde ‘België’ (‘Belgique’) en ‘Holland’ (‘Hollande’).²⁷ De bewoordingen van dit verdrag kwamen voor een belangrijk deel uit de koker van Willem I.²⁸ In artikel 21 van het Tractaat van 13 februari 1815, later integraal opgenomen in de Weense Congresakte van 9 juni 1815, werd dezelfde strategie gevolgd: ‘*Les provinces unies dont se compose la Hollande formeront conjointement avec les provinces belges [...] un seul royaume sous la dénomination de royaume des Pays-Bas*’.²⁹ Tijdens de besprekingen in de constitutiecommissie, van mei tot en met juli 1815, werden eveneens veelal de benamingen ‘België’ en ‘Holland’ gebruikt voor de twee delen van het nieuwe koninkrijk.³⁰

De strategie van Willem I om het begrip ‘de Nederlanden’ exclusief voor de nieuwe staat te reserveren, stuitte echter op enkele obstakels. Tijdens het ancien régime werd het noordelijke deel van die nieuwe staat immers aangeduid als de ‘Republiek der Zeven

24 Willem I duidde in 1815 de Nederlandse taal nog wel aan als ‘Nederduits’, maar in de jaren daarna werd in de ambtelijke stukken toch vooral gesproken over de ‘Nederlandsche taal’, zie Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 502, en A. de Jonghe, ‘Onuitgegeven bronnen tot de studie der taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)’, *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire*, 1931, 234-317, in het bijzonder 258, 260, 273, 276-279, 283, 291, 295, 298, 301 en 311.

25 A. de Jonghe, ‘Uit de eerste jaren van Koning Willem’s taalpolitiek’, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1933, 45-58 en 247-262; Idem, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*, Brussel, 1943.

26 Aanspraak van 16 maart 1815, *Handelingen der Staten-Generaal*, 1814-1815, 225.

27 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 27-28, en Idem, *Vestiging*, 181-182.

28 Van Sas, ‘Het grote Nederland van Willem I’, 177.

29 Colenbrander, *Vestiging*, 212-213.

30 Enkele voorbeelden uit vele: Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 81-82, 321 en 557.

Verenigde Provinciën', maar ook wel als de 'Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden'. Het ging daarbij om een substantiële periode van om en bij twee eeuwen, waardoor de term 'Nederlanden' in toenemende mate met het Noorden was geassocieerd. Hierbij paste het dat het Zuiden, dat wil zeggen de Spaanse (later Oostenrijkse) Nederlanden, al sinds decennia 'België' werd genoemd.³¹ Na 1795 verdween de aanduiding 'Nederlanden' in het Noorden wel enige tijd geheel uit beeld. Eerst werd de noordelijke staat aangeduid als 'Bataafse Republiek', om vervolgens in 1806 te worden omgedoopt in 'Koninkrijk Holland'. In 1814 keerde het probleem echter weer en wel in verhevigde vorm. Het begrip 'Nederlander' ging een belangrijke rol spelen, zoals moge blijken uit het feit dat de proclamatie van 2 december 1813, waarin Willem I de soevereiniteit over de Noordelijke Nederlanden aanvaardde, begint met de woorden: 'Gij wilt het, Nederlanders'.³² Ook liet men de grondwet van 1814, geproclameerd op 29 maart 1814, gelden voor de 'Vereenigde Nederlanden'. Bij de benaming van het herrezen 'Nederland' grepen Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) en de zijnen derhalve expliciet terug op de benaming uit het ancien régime.³³ Vanuit het oogpunt van de identiteit van het Noorden was dit zeker begrijpelijk, maar in het vooruitzicht van een vergroting van Holland met delen van België, waarvoor ook begin 1814 al driftig door Willem I bij de geallieerden werd gepleit, was dit toch ook enigszins ongelukkig. Met deze officiële benaming werd immers de strategie doorkruist om het Noorden met 'Holland' aan te duiden in het licht van de toekomstige vereniging met België. Dit blijkt onder meer uit de wet van 23 maart 1815, waarin maatregelen werden afgekondigd omtrent de beraadslaging door de Staten-Generaal over de, door de uitbreiding, noodzakelijke aanpassingen aan de grondwet van 1814.³⁴ In deze wet sprak Willem I weliswaar over 'het stellen van de Belgische Provinciën onder ons Souverein gezag', maar werd tegelijkertijd het Noorden aangeduid als de 'Vereenigde Nederlanden'. Dit gebruik was uiteraard in overeenstemming met de Grondwet van 1814, maar de term 'Nederlanden' verloor daarmee aan bruikbaarheid voor de gemeenschap die in 1815 gecreëerd zou worden.

In overeenstemming met de strategie die in de proclamatie van 16 maart 1815 en de daaraan voorafgaande toespraak werd gevolgd, luidde het opschrift van de nieuwe grondwet, die op 24 augustus 1815 werd afgekondigd: 'Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden'. De Grondwet zelf gaf echter onmiskenbaar blijk van het ongemak over de aanduiding 'Nederlanden'. Dit komt goed naar voren als de Nederlandse tekst van de nieuwe grondwet vergeleken wordt met de Franse versie. In principe wordt de term 'Nederlanden' vertaald met 'Pays-Bas', zoals in de titel van de Grondwet, alsmede in de artikelen 1, 12, en 120. Maar de Franse vertaling wijkt ook regelmatig af van de Nederlandse tekst, waarbij het begrip 'Nederlanden' verdwijnt. Zo wordt in artikel 175 Grondwet 1815,

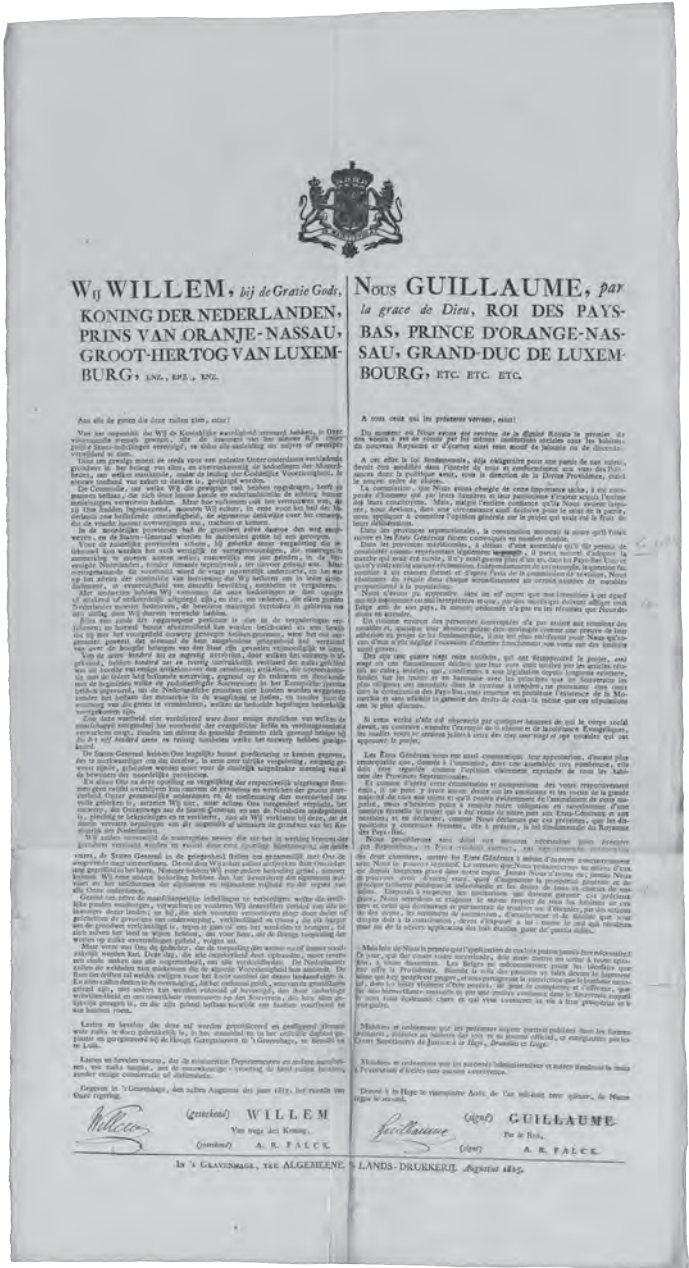
31 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam, 1984, 77.

32 H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 1, Den Haag, 1908, 26. Ook Van Hogendorp sprak bij voorkeur over 'Nederlanders', zie bijvoorbeeld zijn brief aan Wiselius van 30 november 1813, Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 1, 23.

33 Vergelijk ook P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, dl. 4, Leiden, 1926, 195.

34 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 68.

Tweetalige proclamatie van koning Willem I over de totstandkoming van de grondwet, uitgevaardigd op 24 augustus 1815 (de verjaardag van de koning). Den Haag, Nationaal Archief, archief Staatssecretarie, toegang 2.02.01, inv.nr. 134.

net als in artikel 102 Grondwet 1814, een hooggerechtshof ingesteld 'onder den naam Hoogen Raad der Nederlanden'. In de Franse versie wordt dit 'qui porte le nom de Haute Cour'. Hetzelfde gebeurt in artikel 162 Grondwet 1815, waarin, in navolging van artikel 99 Grondwet 1814, wordt gesteld dat er 'in de Nederlanden' recht wordt gesproken in naam

van de Koning. In de Franse tekst wordt de aanduiding ‘in de Nederlanden’ neutraal vertaald als ‘dans toute l’étendue du Royaume’.³⁵ Een vergelijkbare discrepantie bestaat er ten aanzien van de Nederlandse en de Franse aanduiding van de bevolking. In een enkel geval werd, aansluitend bij de benaming van het territorium, het begrip ‘Volk der Nederlanden’ vertaald met ‘Peuple des Pays-Bas’, zoals bijvoorbeeld in de artikelen 53-55 Grondwet 1815. Vaker verdween de verwijzing naar het begrip ‘Nederlander’ in de vertaling, zoals in de artikelen 9 en 66 Grondwet 1815. In artikel 9 werd de term ‘geboren Nederlanders’ vertaald met ‘Naturels du Royaume’ en in artikel 66 werd de aanduiding ‘Nederlander’ vervangen door het neutrale ‘sujet du Roi’.

De totstandkoming van artikel 77 Grondwet 1815, luidende ‘De Staten-Generaal tegenwoordigen het geheele Nederlandsche Volk’, kan enig inzicht bieden in de achtergrond van dit verdwijnen van de van ‘Nederland’ afgeleide aanduidingen. De Nederlandse versie van artikel 77 Grondwet 1815 was letterlijk overgenomen uit (artikel 52 van) de Grondwet van 1814, maar in de Franse versie ontbreekt opnieuw een vertaling van de term ‘Nederlandsche’. Er staat slechts: ‘Les États Généraux représentent la Nation’. Het enige wat daarover in de stukken van de constitutiecommissie is terug te vinden, is de op het eerste gezicht wat cryptische opmerking in de officiële notulen dat het artikel is aangenomen ‘behoudens de verandering door de nieuwe benaming van het Rijk noodzakelijk geworden’. Deze opmerking is alleen te begrijpen tegen de achtergrond van het feit dat de (Nederlandstalige) grondwet van 1814 als uitgangspunt werd genomen, maar dat een Franse vertaling daarvan als basis heeft gediend voor de besprekingen in de constitutiecommissie.³⁶ De meeste Belgische leden van die commissie beheersten het Nederlands onvoldoende. Dit gold ook voor degenen die uit Vlaanderen afkomstig waren, want ook daar was de elite voor een belangrijk deel Franstalig. Om die reden vonden de beraadslagingen in de commissie in het Frans plaats.³⁷ Welnu, in deze Franse vertaling werd de term ‘Nederland’ steevast vertaald met ‘les provinces unies des pays bas’.³⁸ Zo luidde artikel 52 Grondwet 1814 in het Frans: ‘Les états généraux représentent la nation des provinces unies des pays bas’. Met deze vertaling van het ‘Nederlandse volk’ was de aanduiding specifiek geworden voor het Noorden. Dit was weliswaar in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoeling van de bepaling, maar een dergelijke verwijzing naar de ‘provinces unies des pays bas’ kon in de nieuwe grondwet uiteraard niet blijven staan.

Bedacht moet vervolgens worden dat, in overeenstemming met het feit dat de constitutiecommissie in het Frans haar werkzaamheden verrichte, ook de Grondwet van 1815 eerst als Franstalig concept het licht heeft gezien. Pas aan het eind van de beraadslagingen is de Nederlandse versie van de Grondwet van 1815 opgesteld. Dit betekent dat voor

35 Vergelijk ook art. 67 Grondwet 1815, waar ‘Hoogen Raad der Nederlanden’ wordt vertaald als ‘Haute Cour du Royaume’.

36 Zie Delebecque, *Pasinomie*, 308-318, waar de Franse tekst wordt gegeven, ‘comme elle a servi de type à la loi fondamentale du Royaume des Pays-Bas’.

37 Voor zover de opmerkingen van de Belgische leden in de notulen van de constitutiecommissie in het Nederlands zijn weergegeven, betreft het dan ook vertalingen.

38 Zie onder meer de Franse vertalingen van de artikelen 50, 99 en 102 Grondwet 1815.

de Franstalige leden van de commissie de vertaling van ‘Nederlander’ en ‘Nederlands’ geen probleem vormde om de eenvoudige reden dat het zich niet voordeed in de Franstalige concepten waarmee zij werkten. Het gevolg was wel dat er in de Grondwet van 1815 uiteindelijk geen stelselmatig gebruik werd gemaakt van een overkoepelende term ter aanduiding van het territorium en zijn bevolking. De zoektocht naar een voor iedereen acceptabele terminologie, die kon dienen als basis voor de nieuwe gemeenschap was blijkbaar niet succesvol geweest. Rest wel de vraag waarom de voor de hand liggende vertaling van Nederlander/Nederlands, te weten ‘Néerlandais’, niet is voorgesteld van noordelijke zijde. Deze term leek immers nog ‘vrij’ voor overkoepelend gebruik, aangezien zij niet in de Franse vertaling van de Grondwet van 1814 was benut. Het antwoord moet gezocht worden in het streven de nieuwe grondwet ook voor het Zuiden acceptabel te maken. Het gebruik van de term ‘Néerlandais’ paste daar niet bij. Teveel zou ermee benadrukt worden wat duidelijk was voor zowel de leden van de commissie, als voor velen daarbuiten, namelijk dat België onderdeel ging uitmaken van een al bestaande Nederlandse staat. Precies om die reden klonken er in het Zuiden al in 1815 protesten tegen het gebruik van de aanduiding ‘Néerlandais’ als alomvattende term.³⁹

In feite ontbrak in de Grondwet van 1815 een Franse naam om de bevolking van het gehele Koninkrijk aan te duiden. Niet lang nadat de constitutiecommissie op 13 juli 1815 haar eindrapport aan de vorst had aangeboden, voorzag Willem I in deze lacune. De eerste aanwijzing hiervoor is te vinden in de eerder genoemde proclamatie van 18 juli 1815, waarin Willem I aankondigde dat de ontwerp-grondwet voor het nieuwe Koninkrijk in het Zuiden aan een vergadering van notabelen zou worden voorgelegd.⁴⁰ Ter aanduiding van de beide gebiedsdelen lijkt Willem I bij zijn eerdere strategie te blijven, waarbij het Zuiden wordt aangemerkt als ‘België’ respectievelijk ‘Belgique’ en het Noorden met ‘Vereenigde Nederlanden’ respectievelijk ‘Provinces Unies des Pays-Bas’ en ‘Holland’ respectievelijk ‘Hollande’. Opvallend is wel dat aan de nieuw gevormde staat slechts gerefereerd wordt als ‘één Koninkrijk’, oftewel ‘un seul et même État’, en niet als ‘Koninkrijk der Nederlanden’ of ‘Royaume des Pays-Bas’. Waarom dat zo is, hangt samen met de verandering die ten aanzien van de benaming van de bevolking optreedt. In de Nederlandse versie werd de bevolking van het gehele Koninkrijk nog steeds aangeduid met ‘Nederlander’ of ‘Nederlanders’. In de Franse versie verdwenen deze begrippen niet langer, maar werden zij ‘vertaald’ met respectievelijk ‘peuples de la Belgique’ en ‘Belges’.⁴¹ Het nieuwe Koninkrijk heette hier in het Frans zelfs ineens ‘la Belgique’.

De proclamatie van 24 augustus 1815, ter afkondiging van de grondwet, ging verder

39 J. Stengers, ‘Le vocabulaire national dans le Royaume des Pays-Bas’, in: *Acta van het colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen*, 9-28, in het bijzonder 14-15.

40 De Nederlandse tekst van de proclamatie van 18 juli 1815 staat bij Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 567-568. De Franse tekst is te vinden bij Delebecque, *Pasinomie*, 275-276.

41 *Contra* Stengers, ‘Le vocabulaire national’, 11, die meent dat de proclamatie slechts tot de zuidelijke Nederlanders is gericht. Hij verzuimt evenwel om de Franse tekst naast de Nederlandse te leggen.

Generale kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, verdeeld in zeventien provincies met het Groot Hertogdom Luxemburg, door E. Maaskamp, 1816. Den Haag, Nationaal Archief, archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, kaarten, 4.BIZA, inv.nr. 32.

op dezelfde weg.⁴² Opnieuw werd in de Franse tekst ter vertaling van de term ‘Nederlander’ gekozen voor het equivalent ‘Belge’. Bovendien werd een poging gedaan om de term ‘Belge’ te ontdoen van de exclusieve connotatie met het Zuiden. De beide gebiedsdelen werden niet meer aangeduid als ‘Holland’ en ‘België’, maar als ‘noordelijke provinciën’ en ‘zuidelijke provinciën’, vertaald als respectievelijk ‘*provinces septentrionales*’ en ‘*provinces méridionales*’. De inwoners van het Noorden heetten in het verlengde hiervan niet langer ‘Hollanders’ of ‘Nederlanders’, maar slechts ‘bewoners der noordelijke provinciën’. Ook in de toespraak van Willem I ter gelegenheid van de eerste zitting van de Staten-Generaal van het nieuwe ‘verenigde’ koninkrijk, gehouden in het Nederlands op 21 september 1815 te Brussel, werd dezelfde strategie voortgezet.⁴³ Weliswaar werd een enkele keer teruggegrepen op de term ‘Pays-Bas’ – zo heetten ‘de Nederlandsche provincien’ in het Frans ‘*les provinces des Pays-Bas*’ en werden ‘de Nederlanden’ nog steeds aangeduid als ‘*les Pays-Bas*’ –, maar in de meeste gevallen werd in deze toespraak voor de vertaling gebruik gemaakt van een van de aanduiding ‘België’ afgeleid begrip.⁴⁴ Zo heetten ‘het Nederlandsche Volk’, ‘de Nederlandsche monarchie’ en ‘de monarchie der Nederlanders’ in het Frans respectievelijk ‘*Peuple Belge*’, ‘*monarchie Belgique*’ en ‘*monarchie des Belges*’. In de wetgeving, ten slotte, die vanaf augustus 1815 werd opgesteld voor het nieuwe koninkrijk, werden de begrippen ‘Nederlander’ en ‘Belge’ regelmatig als equivalenten van elkaar gebruikt. Zo werd er in 1822 een ontwerp van Burgerlijk wetboek ingediend, waarbij in het kader van de nationaliteit in de Nederlandse versie de term ‘Nederlander’ werd gebruikt en in de Franse versie de term ‘Belge’.⁴⁵

Historisch gezien is een teruggrijpen op de term ‘Belge’ verdedigbaar, omdat in de zestiende eeuw, ten tijde van Karel V, de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tezamen inderdaad wel als ‘Belgica’ of ‘Belgium’ werden aangeduid.⁴⁶ Willem I was hier in zoverre consequent dat hij, zoals eerder opgemerkt, zijn nieuwe staat in de Bourgondische traditie probeerde te plaatsen. Bovendien was het waarschijnlijk een geschikt middel om de Belgen voor zich te winnen. Vanuit Belgische optiek leek het immers alsof de identiteit van hun land zich nu tevens uitstreckte over het noordelijke landsdeel.⁴⁷ Er zaten ech-

42 De Nederlandse tekst van de proclamatie van 24 augustus 1815 staat bij Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 618-620. De Franse tekst is te vinden bij Delebecque, *Pasinomie*, 345-347. Aangezien dit een officiële Franse versie betreft, is de tekst ook gepubliceerd in het *Journal Officiel du Gouvernement de la Belgique* 1815, dl. 5, nr. 29, 411-416.

43 De Nederlandse en de Franse tekst van de toespraak staan in: *Handelingen der Staten-Generaal, 1815-1816*, 3-4.

44 J.A. Bornewasser, ‘Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11, Weesp, 1983, 223-278, in het bijzonder 226 en 232.

45 Het koninklijk besluit van 29 september 1815, waarmee de ‘Orde van de Nederlandsche Leeuw’ werd ingesteld, hinkte nog op twee gedachten. In het Frans heette de orde al wel ‘*Ordre du Lion Belgique*’, maar bij de vertaling van artikel 1 verdween nog steeds het begrip Nederlander: ‘Nederlanders die bewijzen geven van’ werd ‘*tous ceux de nos sujets qui auront donné des preuves*’. De Franse tekst staat bij Delebecque, *Pasinomie*, 369-370. Vergelijk ook Stengers, ‘*Le vocabulaire national*’, 17.

46 Kossmann, *De Lage Landen*, 77. De Noordelijke Nederlanden heetten dan wel ‘*Belgica Foederata*’, terwijl de Zuidelijke Nederlanden aangeduid werden als ‘*Belgica Regia*’ of – in de Oostenrijkse tijd – als ‘*Belgium Austriacum*’. Het begrip ‘Belgica’ dateert uit de Romeinse tijd en was afgeleid van een groep Keltische stammen die als ‘Belgen’ werden aangeduid.

47 Stengers, ‘*Le vocabulaire national*’, 12-13, betoogt dat de idee voor het gebruik van het begrip ‘Belge’ als equivalent van Nederlander ook in België is ontstaan.

Portret van koning Willem I, geschetst door Willem Bartel van der Kooi (1768-1836). Amsterdam, Rijksprentenkabinet, objectnummer RP-T-1964-21.

ter wel wat haken en ogen aan de nieuwe strategie. De aanduiding ‘Belge’ werd namelijk al decennia gebezigd voor specifiek de Zuid-Nederlander. Belangrijker was de vraag of de Noord-Nederlanders er even blij mee zouden zijn als de Belgen. Zij zagen immers het Noorden als de belangrijkste leverancier van de identiteit van de nieuwe staat. Willem I heeft dit vermoedelijk beseft, want een nadere beschouwing leert dat hij het begrip ‘Belges’ uiteindelijk niet heeft ingezet om het nieuwe Koninkrijk van een gemeenschappelijke identiteit te voorzien. Hij verving namelijk de Nederlandse aanduiding ‘Nederlander’ niet door het Nederlandse equivalent van ‘Belge’, te weten ‘Belg’, noch de aanduiding ‘Nederland’ door ‘België’. Dat betekende dat er in feite geen gemeenschappelijke term werd gebruikt die beide landsdelen overkoepelde. Integendeel, er bestonden twee termen naast elkaar die juist het onderscheid tussen de beide gebiedsdelen bestendigden.

2.2 ‘Eerste Hoofdstuk’: het dominante verhaal

De benaming van een gemeenschap zal in de meeste gevallen aanwijzingen bevatten in welke richting de identiteit van de gemeenschap gezocht moet worden, maar zij bepaalt haar nog niet in detail. Een voor de hand liggende plaats om daar nadere invulling aan te

geven is een preambule, omdat dan aan het begin van de grondwet duidelijk wordt gemaakt wat de dominante *narratio* is. Het is dan ook veelzeggend dat de Grondwet 1815, overigens net als de Grondwet 1814, het zonder preambule moest stellen. Zoals hierna zal blijken, is vooral van Belgische zijde nog wel geprobeerd om een op een preambule gelijkende verklaring op te nemen, maar deze pogingen waren niet succesvol. Het weglaten van een preambule betekent evenwel niet dat de opstellers van de grondwet ontsnapten aan het kiezen van een *narratio*. Indien een preambule ontbreekt, komt de nadruk immers te liggen op de eerste artikelen.

De Grondwet 1814 begon met een uitgebreide beschrijving van de positie van de vorst, in een eerste hoofdstuk 'van den soevereinen vorst', dat maar liefst 51 (!) van de in totaal 146 artikelen van de grondwet besloeg. In het eerste artikel werd meteen de soevereiniteit van de Verenigde Nederlanden opgedragen aan Willem Frederik als Prins van Oranje-Nassau. Met deze nadruk op de Oranjes werd het dynastieke principe als uitgangspunt genomen voor de identiteit van de nieuwe gemeenschap. In feite begon het verhaal over het herrezen Nederland dus met de zinsnede 'Er was eens een vorst ...' Op zichzelf bood de benaming van de nieuwe staat wel een aanknopingspunt voor de voortzetting van de dynastieke *narratio*. Met de introductie van het 'koninkrijk' werd immers verwezen naar het monarchale karakter ervan. Toch blijkt uit de debatten in de constitutiecommissie dat het niet vanzelfsprekend was om het dynastieke verhaal ook tot de dominante *narratio* van de nieuwe grondwet te kiezen.

Het is wel begrijpelijk waarom de dynastieke *narratio* voor de Belgen niet zo aantrekkelijk was. De Oranjedynastie was vooral met het Noorden verbonden.⁴⁸ Bovendien was met het dynastieke verhaal ook een religieus verhaal verbonden. Artikel 133 Grondwet 1814 bepaalde namelijk: 'De christelijke hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst'. Het protestantse geloof was met die bepaling een belangrijk element van de Noord-Nederlandse grondwettelijke identiteit geworden, vermoedelijk zelfs bewust met het oog op de vereniging met België.⁴⁹ Dit protestantse geloof dreigde nu in het kielzog van het dynastieke verhaal ook een dominant onderdeel te worden van de nieuwe grondwettelijke identiteit. Uit de discussies over artikel 139 Grondwet 1815, waarin artikel 133 Grondwet 1814 duidelijk te herkennen is, blijkt dat dit voor de Belgen niet aanvaardbaar was. Philippe Jean Michel d'Arschot Schoonhoven (1771-1846), bij Colenbrander steevast aangeduid als Van Aerschot, merkte op: 'art. 139 kan niet blijven, het zoude bij ons de constitutie doen verwerpen'.⁵⁰ Zij wensten veeleer om voor de Zuidelijke provinciën vastgelegd te zien dat daar het rooms-katholieke geloof overheersend was. Voor de Nederlanders was dat laatste weer niet aanvaardbaar. Cornelis Theodorus Elout (1767-1841) liet noteren: 'de uitdrukking is misschien in België goed, en heeft daar een bekenden zin,

⁴⁸ Zo pleitte Holvoet voor een groter aantal Belgische afgevaardigden in de Staten-Generaal met als argument: 'De Koning is een Hollander, en zal dus meer voor de Hollanders inclineren', *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 238.

⁴⁹ *Ibidem*, dl. 1, 297.

⁵⁰ *Ibidem*, dl. 2, 452.

maar niet hier te lande'.⁵¹ Uiteindelijk werd tot een ruil overgegaan: artikel 133 Grondwet 1814 kwam niet terug in de nieuwe grondwet, terwijl ook werd afgezien van een bepaling omtrent de plaats van het rooms-katholieke geloof.⁵² Artikel 133 Grondwet 1814 werd echter 'ongaarne' gemist in het Noorden, zo bleek uit het rapport dat door een commissie van de leden der Staten-Generaal was opgesteld en werd besproken tijdens de vergadering van 14 augustus 1815.⁵³ 'Men zal het ons niet ten kwade duiden', zo werd opgemerkt, 'dat wij gehechtheid toonen aan eene leer, om welke vrije uitoefening onze vaders eenen moeilijke strijd van 80 jaren hebben volgehouden, die aan onze landen vele nijvere vreemdelingen tot nuttige ingezetenen bezorgde, en die ontegenzeggelijk veel tot den bloei en luister onzes vaderlands heeft bijgedragen'.

Het dynastieke verhaal had dus niet de voorkeur als dominant vertoog, maar wat kon dan als alternatief dienen? De eerste mogelijkheid was een verhaal over de grondrechten. Zo bevatte de Staatsregeling van 1798 met het gebruik van de naam 'Bataafs Volk' een verwijzing naar een oud volk dat altijd aan de vrijheid was gehecht. Dit vormde de opmaat tot een preambule waarin vrijheid van het volk en rechten van de mens en burger tot de fundamenten van de nieuwe staat werden gekozen. Aangezien deze rechten onmiddellijk werden uitgewerkt in een hoofdstuk met algemene beginselen en grondregels, kwam daarop zelfs de nadruk te liggen. De vooruitzichten dat een dergelijke verklaring, eventueel gevolgd door een grondrechtencatalogus, ook voor het nieuwe rijk van Willem I zou kunnen dienen als belangrijk onderdeel van de *narratio* waren op het eerste gezicht niet erg gunstig. In de Grondwet van 1814 namen de grondrechten immers een zeer ondergeschikte positie in.⁵⁴ Het belangrijkste doel van die grondwet was het zeker stellen van de monarchale macht van Willem I.⁵⁵ Door de samenvoeging met België veranderde het klimaat enigszins. Een aantal Belgische leden van de nieuwe constitutiecommissie nam geen genoegen met de vrijwel onbeperkte machtspositie van de vorst en eiste uitbreiding van het aantal grondrechten. Toen van Nederlandse zijde werd opgemerkt dat opname van dergelijke rechten geen garantie zou geven, merkte Benoît Joseph Holvoet (1763-1838) op dat zij toch in de grondwet moesten 'omdat zij zijn de essentia van alle mogelijke grondwetten'.⁵⁶

Al snel na het begin van de beraadslagingen in de constitutiecommissie in mei 1815 bleek dat van Belgische zijde een voorkeur bestond om deze grondrechten in een soort

51 *Ibidem*, dl. 2, 451.

52 Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden', 231.

53 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 608.

54 De Grondwet van 1814 bevatte slechts drie bepalingen met betrekking tot grondrechten: artikel 101, waar het beginsel van *habeas corpus* was vastgelegd, en de artikelen 134 en 135 inzake de vrijheid van godsdienst, zie C.J.H. Jansen, 'Klassieke grondrechten. Achtergrond en ontwikkeling, 1795-1917', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Den Haag, 1998, 97-112, in het bijzonder 110, noot 12.

55 Vergelijk J.A. Bornewasser, 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegroundvest 1813-1814', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11, Weesp, 1983, 208-222, in het bijzonder 220-222.

56 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 477.

verklaring van algemene beginselen aan het begin van de grondwet te doen plaatsen.⁵⁷ In de vergadering van 5 mei 1815 was de vraag aan de orde of meteen begonnen zou worden met een artikelsgewijze behandeling van de grondwet, dan wel met algemene beschouwingen. Jean Joseph Raepsaet (1750-1832), die een voorstander was van het laatste, pleitte ervoor de eigenlijke tekst van de grondwet te laten voorafgaan door enkele '*droits généraux de la nation et de tout citoyen*'.⁵⁸ In de commissie werd echter besloten om geen plaats in te ruimen voor algemene beschouwingen. Raepsaet heeft zijn voorstel dan ook niet nader uitgewerkt, maar het werd later wel opgepakt door enkele andere Belgische leden. Eind juni kwam Olivier Leclercq (1760-1842), procureur-generaal bij het gerechtshof te Luik, met een opzet voor een apart hoofdstuk '*dispositions générales*', dat vooraf zou gaan aan de grondwet.⁵⁹ In deze '*dispositions générales*' waren de volgende grondrechten opgenomen: vrijheid van drukpers, recht van petitie, verbod op privileges inzake belastingen, godsdienstvrijheid en verbod op onteigening zonder goede reden. Interessant is dat het ook Leclercq niet alleen ging om het zeker stellen van deze rechten voor de burger, maar ook om de grondwet te voorzien van een wervend begin. Hij meende dat in een dergelijk hoofdstuk 'veel populariteit gelegen zoude zijn, en dat het algemeenen bijval zoude vinden'.⁶⁰

De pogingen om de grondrechten te gebruiken als belangrijk onderdeel van de identiteit van de nieuwe staat waren niet succesvol. Bovendien verklaarde Van Hogendorp dat hij geen voorstander was van een centrale positie voor grondrechten en er werd zonder discussie besloten 'dat er geen afzonderlijk hoofdstuk van algemene beginselen voor de Grondwet zal worden gevoegd'.⁶¹ Wel werden als gevolg van het aandringen van de Belgen, verspreid over de grondwet, diverse nieuwe vrijheden opgenomen, waaronder het recht van petitie (artikel 161) en de vrijheid van drukpers (artikel 227).⁶²

Raepsaet kwam tijdens diezelfde vergadering van 5 mei 1815 ook nog met een tweede alternatief. Hij stelde namelijk voor om het eerste artikel aan te vullen met een verklaring omtrent de totstandkoming van de nieuwe staat, omdat het hem leek dat '*la déclaration ou l'acte de réunion devait être en tête du pacte de l'union*'.⁶³ De nadruk bij die verklaring moest volgens hem komen te liggen op de instemming van de deelnemende gebieden. Het ging niet aan om het congres van Wenen over ons te laten beslissen '*sans y concourir de notre part*', want er was geen enkel voorbeeld in de geschiedenis van '*un changement de dynastie sans notre consentement*'.⁶⁴ Hij wilde daarom in artikel 1 de volgende passage opgenomen zien: '*les susdites Provinces-Unies des Pays-Bas, les provinces des Pays-Bas Autrichiens et le pays de*

57 Jansen, 'Klassieke grondrechten', 101; Bornewasser, 'Het Koninkrijk der Nederlanden', 230.

58 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 89.

59 *Ibidem*, 469-470.

60 *Ibidem*, 474.

61 *Ibidem*, 475.

62 Jansen, 'Klassieke grondrechten', 100-102. Zie ook het eindrapport van de constitutiecommissie van 13 juli 1815, Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 551-552.

63 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 89.

64 *Ibidem*, 89.

Liège, voulant concourir [...] à un but si désirable et nécessaire, ont déclaré [...] sur la proposition de Sa dite A.R. de se réunir en un seul et même état, sous le titre de royaume des Pays-Bas, et de reconnaître en commun S.A.R. Guillaume-Frédéric prince d'Orange-Nassau'.⁶⁵ Interessant is dat het alternatief althans ten dele gebaseerd was op de idee van een nieuwe start, zoals dat ook het geval is bij de preambule van de Amerikaanse Grondwet. Het belang van het door Raepsaet voorgestelde alternatief is echter vooral gelegen in het feit dat daarmee het in de Grondwet van 1814 zo belangrijke dynastieke principe, dat zoals gezegd voor de Belgen niet zo heel aantrekkelijk was als dominante *narratio*, ondergeschikt zou worden gemaakt aan een verhaal waarin het verbond tussen de beide gebiedsdelen centraal stond.⁶⁶ Omdat besloten werd geen ruimte te bieden voor algemene beschouwingen, bleef ook dit alternatief zonder gevolg.

Hoewel beide genoemde alternatieven de eindstreep niet hebben gehaald, is uiteindelijk het dynastieke principe toch niet het dominante verhaal van de Grondwet van 1815 geworden.⁶⁷ Het werd verbannen naar het tweede hoofdstuk, dat bovendien was teruggebracht tot 18 bepalingen op een totaal van 234.⁶⁸ Het is niet uitgesloten dat het tweede voorstel van Raepsaet daar mede debet aan is geweest.⁶⁹ In de plaats daarvan kwam het verhaal van het territorium, zoals blijkt uit het feit dat de Grondwet van 1815 begint met een hoofdstuk getiteld 'Van het rijk en desselfs inwoners'. Het rijk als territorium werd daarbij als eerste genoemd en in overeenstemming daarmee gaf het eerste artikel van de Grondwet een omschrijving van dat territorium door een opsomming van alle provincies. Een dergelijke opsomming was ook wel te vinden in de Grondwet van 1814, maar moest daar genoeg nemen met een plek in het tweede hoofdstuk, als artikel 53. Via een proces van reductie zijn de opstellers van de Grondwet van 1815 er klaarblijkelijk toe gekomen om bij het bepalen van de identiteit van de nieuwe staat een belangrijke rol toe te kennen aan de geografie. Een dergelijk rol is overigens vanuit het oogpunt van de *narratio* verdedigbaar. Tot de vragen naar de identiteit van een volk behoort nu eenmaal ook de vraag 'waar woont het'.

De Franse historicus en filosoof Ernest Renan (1823-1892) heeft enkele behartigenswaardige regels gewijd aan het belang van geografie bij de beantwoording van de vraag wat een natie is. Enerzijds erkent hij dat geografie een rol kan spelen bij de verdeling van de naties en dan in het bijzonder het verschijnsel van natuurlijke grenzen. Tegelijkertijd merkt hij op dat naties hierdoor niet worden bepaald. '*Une nation est (...) une famille spirituelle*', aldus Renan, '*non un groupe déterminé par la configuration du sol*'.⁷⁰ In het verlengde hier-

65 Ibidem, xviii-xix.

66 Van Lynden deed eind mei een vergelijkbaar voorstel, waarover later meer, Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 206-207.

67 Vergelijk I.J.H. Worst, 'Koning Willem I. Het begin van "ons grondwettig volksbestaan"', in: Tamse en Witte, *Staats- en natievorming*, 56-75, in het bijzonder 61.

68 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 497.

69 Vergelijk Ibidem, xxxix.

70 E. Renan, 'Qu'est-ce qu'une nation?' (1882), in: Idem, *Discours et conférences*, Parijs, s.a. [1919], 277-310, in het bijzonder 305.

van kan worden opgemerkt dat de geografische nabijheid van de samenstellende delen wel van belang is voor de vorming van een natie, maar dat de territoriale grenzen ervan uiteindelijk bepaald worden door ze af te spreken. In het bijzonder bij nieuwe staten is een omschrijving van het territorium daarom een belangrijk onderdeel van het vaststellen van de identiteit. Pas als de grenzen van een politieke gemeenschap vastliggen, kan het proces van hechting vorm krijgen.

In het geval van het nieuwe ‘verenigde’ koninkrijk leek de geografische beschrijving ten aanzien van de grenzen naar buiten een weinig problematisch uitgangspunt te bieden voor het leggen van een ideologisch fundament. De grenzen waren immers duidelijk bepaald door de verdragen, hetgeen zelfs in het eerste artikel expliciet werd opgemerkt. Er hoefden dus geen discussies gevoerd te worden over de precieze afbakening van het nieuwe rijk en welke criteria daarbij gehanteerd zouden moeten worden. Naar buiten toe leverde de opsomming derhalve weinig problemen op. De enige uitzondering hierop was Luxemburg, dat ook nog banden met de Duitse Bond had.⁷¹

De kwestie Luxemburg leidde nog wel tot enige discussie in de constitutiecommissie en liet ook wel sporen na in de Grondwet van 1815. Willem I wilde namelijk het Groothertogdom Luxemburg, dat eigenlijk slechts in een personele unie met het nieuwe koninkrijk was verbonden, toch integreren. Daarom stond Luxemburg toch bij de opsomming der provincies, zoals opgenomen in artikel 1, met de mededeling dat het ‘onder dezelfde Souvereiniteit als het Koninkrijk der Nederlanden geplaatst zijnde’, ook ‘dezelfde grondwet’ zou hebben’. Om dezelfde reden bepaalde artikel 79 Grondwet 1815 ook dat Luxemburg met vier afgevaardigden in de Staten-Generaal vertegenwoordigd zou worden. De hoop bestond blijkbaar dat de beschrijving van het grondgebied constituerend zou werken en de gebieden definitief in de richting van het nieuwe koninkrijk zou doen drijven.⁷² Er bestond echter enig ongemak in de constitutiecommissie over deze strategie, onder meer bij Van Hogendorp.⁷³ Daarom werd toch nog een passage opgenomen in artikel 1, die herinnerde aan de uitzonderingspositie van Luxemburg: ‘behoudens deszelfs betrekkingen tot het Duitsch verbond’. Bij het wijzigen van de Grondwet in 1840 werd erkend dat de strategie ten aanzien van Luxemburg niet had gewerkt. Het Goothertogdom werd uit de omschrijving van het territorium (opnieuw in art. 1) verwijderd.

Artikel 1 Grondwet 1815 bakende evenwel niet slechts de nieuwe staat naar buiten af. De opsomming van de samenstellende provincies zei ook iets over de interne verhoudingen, temeer omdat ervoor was gekozen deze provincies hun oude naam te laten houden

71 Over deze problematiek, zie J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851*, dl. 1 (1815-1848), Groningen, 1955; H. Maks, *Das Grossherzogtum Luxemburg im Kräftespiel der europäischen Politik, 1839-1872*, Amsterdam, 1991. De vraag waarom de overzeese gebiedsdelen niet in de beschrijving van het territorium werden opgenomen, wordt hier buiten beschouwing gelaten. Zie daarover P.A.J. van den Berg, ‘De positie van de Staten-Generaal inzake de overzeese gebiedsdelen van het Koninkrijk der Nederlanden: het perspectief van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)’, in: E. Witjens, V. van Bogaert en C. Bollen (red.), *E hof di ley*, Den Haag, 2014, 83-100, in het bijzonder 89-90 en 94-95.

72 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 79, 153 en 260.

73 *Ibidem*, 238. Vergelijk ook *Ibidem*, 77, 189 en 529.

(Noorden) of terug te geven (Zuiden). In feite richtte de grondwet zich aldus tot de bevolking als inwoners van die afzonderlijke provincies, met alle historische reminiscenties van dien. Al snel werd duidelijk dat daardoor ook een schijnbaar neutrale geografische beschrijving toch aanleiding kon geven tot controverses die in feite waren terug te voeren op botsende historische identiteiten. De discussie werd gestart in een vergadering van de constitutiecommissie op 22 mei 1815, waarin een rapport werd gepresenteerd van de commissie-Gendebien. Deze commissie, genoemd naar voorzitter Jean-François Gendebien (1753-1838) en bestaande uit alle zuidelijke leden, alsmede Johan Hendrik Mollerus (1750-1834) en Willem Queysen (1754-1817), diende zich eigenlijk in hoofdzaak te buigen over de formering van de zuidelijke provincies.⁷⁴ Opmerkelijk is dat deze commissie zich ook boog over de volgorde van de op te sommen provincies. Zij stelde zich op het standpunt dat ‘de zuidelijke provinciën niet behooren bij elkander gelaten te worden’. ‘Vermits de nauwe en volkomen vereeniging tusschen alle de provinciën’, zo meende de voltallige commissie, ‘moesten daarom de zuidelijke en noordelijke provinciën, als te zamen een en denzelfden Staat of Koninkrijk uitmakende, door elkander en zonder eenig onderscheid worden opgenoemd’.⁷⁵

Over het te gebruiken criterium bestond evenwel onenigheid. De meerderheid van de commissie-Gendebien opteerde voor alfabetische volgorde, hetgeen uiteraard goed past bij het doel van een ‘nauwe vereeniging’. Er gingen ook stemmen op om de volgorde aan te houden, die vanouds ook bij de plakكاتen van Karel V werd gehanteerd. Aangezien daar de titel van de landsheer van de respectievelijke provincies bepalend was, zou ook dit criterium leiden tot het door elkaar vermelden van de noordelijke en zuidelijke gebiedsdelen. Tot slot waren er ook leden die een op de geografie gebaseerde indeling wensten, onder wie het noordelijke lid Mollerus.⁷⁶ Interessant is dat een dergelijke geografische volgorde op gespannen voet lijkt te staan met het verklaarde doel van de commissie, te weten een volkomen vereeniging. Immers, hoe neutraal het criterium ‘geografisch’ ook moge klinken, de toepassing ervan zal vermoedelijk toch leiden tot het clusteren van de gebiedsdelen die in elkaars nabijheid liggen. Daarmee lijkt toch de mogelijkheid te worden opgehouden om de beschrijving van de oude entiteiten te behouden.

Binnen de commissie-Gendebien was een meerderheid voor het alfabetische principe en er werd een concept-artikel in die zin aan de constitutiecommissie voorgesteld.⁷⁷ Die nam dit evenwel niet over omdat bij een stemming bleek dat het geografische criterium meer aanhangers had. Uit de stemverhouding komt naar voren dat vooral noordelijke leden ervoor geporteerd waren. Onder de twaalf voorstanders van het geografische criterium bevonden zich slechts drie Belgen. Bij enkele noordelijken was deze keuze ingegeven door hun ook elders gebleken aarzeling om de identiteit van het Noorden op te geven

74 *Ibidem*, 190.

75 *Ibidem*, 193. Vergelijk in dit verband ook R. Reinsma, ‘Aardrijkskunde en geschiedenis als unificatiemiddelen tijdens de vereeniging van België’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1967, 158-176, in het bijzonder 170.

76 *Ibidem*, 194 en 201.

77 *Ibidem*, 190 en 194.

en geheel op te gaan in het nieuwe amalgaam. Tot hen behoorde zeker Jan Elias Nicolaas van Lynden van Hoevelaken (1766-1841). Hij maakte meteen duidelijk dat hij weinig zag in het door elkaar noemen van de provincies door te vragen: ‘waarom de Brabantsche provincien maar niet achter de Hollandsche stellen?’⁷⁸ D’Arschot reageerde onmiddellijk, met de opmerking ‘waarom zouden wij dan de laatsten zijn? – men moet de reunie volkomen maken’.⁷⁹ Het ging Van Lynden evenwel niet zozeer om de Hollandse provincies als eerste genoemd te krijgen, maar om de introductie van het ‘geografische criterium’ aan te grijpen om het noordelijke deel van het nieuwe Rijk in de beschrijving van artikel 1 te handhaven. In een verhelderend opstel dat Van Lynden naar aanleiding van het besluit van de constitutiecommissie schreef over de kwestie van de volgorde der provinciën legde hij uit hoe in zijn ogen het geografische principe noodzaakte tot het behoud van de oude historische entiteiten.⁸⁰

Van Lynden begon met een uitleg van het begrip ‘geografie’ die niet beperkt werd tot fysieke aspecten, maar onder meer ook historische gebeurtenissen omvatte. ‘*La géographie est ou naturelle, ou civile, ou politique, ou historique*’, aldus Van Lynden.⁸¹ Vervolgens paste hij dit toe op de provincies van de Republiek: ‘*Dans la division géographique des provinces on considérera toujours l’ordre historique, et tous les géographes s’accorderont à conserver la division qui rappelle la République des Provinces-Unies*’. Waarom Van Lynden zo veel belang hechtte aan het behoud van de herinnering aan de Republiek, hing samen met de glorieuze rol die de Republiek in de geschiedenis had gespeeld. ‘*Le rôle qu’elle a joué dans le monde durant deux siècles*’, aldus Van Lynden, ‘*a été trop brillant pour l’effacer de la mémoire des hommes*’. Het was in zijn ogen het verstandigst om bij de opsomming van de provincies ‘*la vérité de l’histoire*’ te bewaren en ze dus in hun oude verband weer te geven: ‘*on ménage ainsi bien des amours-propres, qu’on choquerait sans cela sans la moindre raison*’. Het streven naar een volledige unie, waar hij overigens wel een voorstander van was, was in ieder geval onvoldoende reden om de historische verbanden te verdoezelen. Integendeel, het geëigende middel daartoe was volgens hem ‘*l’assentiment volontaire d’une nation indépendante*’. Een dergelijke ‘*acte volontaire rend l’union bien plus intime que la confusion des noms*’, aldus Van Lynden. Hij pleitte er dan ook voor om een verklaring in dit artikel op te nemen waarin beide landen als afzonderlijke entiteiten instemming zouden verlenen aan de toetreding tot de nieuwe unie. Door een dergelijke verklaring, waarvan zoals opgemerkt ook Raepsaet voorstander was, zou volgens Van Lynden een unie worden verkregen, ‘*qui sera solide, puisqu’elle n’est plus forcée, mais émane d’un mutuel consentement*’.

De commissie-Gendebien moest nu het geografische principe tot uitgangspunt nemen bij het bepalen van de volgorde, maar zij volgde niet het voorstel van Van Lynden. Zij opperde om de rangschikking de laten beginnen met Luxemburg en vervolgens eerst

78 *Ibidem*, 202.

79 *Ibidem*, 202.

80 *Ibidem*, 206-207.

81 Alle citaten in deze alinea zijn te vinden bij *Ibidem*, 206-207.

naar het noorden toe de opeenvolgende provincies te noemen en daarna linksom weer naar het zuiden af te dalen.⁸² Ook deze oplossing stuitte op verzet. Van Hogendorp, die eerder nog voor het geografische principe had gestemd, want ‘anders moet men in zijne gedachten reizen van Oost naar West’, maakte nu bezwaar tegen het feit dat volgens het rapport ‘alle Hollandsche provinciën in ’t midden en bijeen blijven’.⁸³ De kwestie werd teruggegeven aan de commissie-Gendebien, maar die kwam er, begrijpelijkerwijs, met het geografische principe niet uit. Zij meldde daarom eind juni dat zij de alfabetische orde voor de beste hield, maar gaf ook twee alternatieven: ‘of wel die van den tijd van Karel V; of wel op de eene plaats de tegenwoordige noordelijke, en daarna de zuidelijke; en op de andere plaats omgekeerd’.⁸⁴ Een stemming moest uitsluitsel brengen. Dit keer was er wel een meerderheid te vinden voor de alfabetische volgorde. Ook Van Hogendorp stemde er nu mee in.

Toch was daarmee de discussie niet ten einde, omdat Willem I de opsomming der provincies ook wilde gebruiken ter ondersteuning van een op het verleden gebaseerde identiteit. Hij gaf daarom de opdracht om, in plaats van de neutrale alfabetische volgorde, de rangschikking zoals die onder de regering van Keizer Karel V gebruikelijk was aan te houden.⁸⁵ De commissie-Gendebien paste uiteraard artikel 1 Grondwet 1815 aan en meldde in haar eindrapport van 13 juli 1815: ‘Nous avons placé les provinces du royaume dans l’ordre qu’avaient adopté, avant leur séparation, les ordonnances de Charles-Quint’.⁸⁶ De Staten-Generaal legde zich neer bij deze ‘bourgondische oplossing’, hoewel uit het rapport dat door een commissie van de leden der Staten-Generaal was opgesteld bleek dat er nog steeds enige pijn in het Noorden zat. In dat rapport, dat werd besproken tijdens de vergadering van de Staten-Generaal van 14 augustus 1815, werd namelijk opgemerkt: ‘met eenig misvallen zagen wij de laatsten de eersten geworden en onze oudste provinciën lager geplaatst dan lange gewoonte ons dezelve op de lijst zou doen plaatsten’.⁸⁷ Men begreep echter dat een nieuwe rangschikking onvermijdelijk was en verklaarde, zij het met tegenzin, dat ‘mogelijk die rangschikking, die in aloude tijden onder Karel V plaats had, nog de verkieslijkste’ was.

2.3 Twee ondergeschikte narratio's

De nadruk bij de zoektocht naar de identiteit kwam in de Grondwet van 1815 derhalve te liggen op het territorium als dominante *narratio*. Enkele andere mogelijke kandidaten voor deze positie verdwenen naar de achtergrond, waar zij een meer ondergeschikte rol

82 *Ibidem*, 232 en 238.

83 *Ibidem*, 201-202 en 238.

84 *Ibidem*, 471-472.

85 *Ibidem*, 522 en 526.

86 *Ibidem*, 546 en 551. De volgorde in artikel 1 Grondwet 1815 werd: Noord-Brabant, Zuid-Brabant, Limburg, Gelderland, Luik, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Antwerpen, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Drenthe.

87 *Ibidem*, 605.

speelden. Een aantal van deze kandidaten is hiervoor al aan de orde gekomen, twee andere zullen hieronder de revue passeren.

De eerste kandidaat betreft ‘het volk’, dat in de Staatsregeling 1798 nog een zo prominente rol had gespeeld. De *narratio* had kunnen beginnen met het antwoord op de vraag ‘Wie is het volk?’ In de titel van het ‘Eerste Hoofdstuk’ van de Grondwet van 1815 werd nog wel gesuggereerd dat ook in deze grondwet de ‘inwoners’ in ieder geval een neven-geschikte positie innamen, naast het territorium. In de Grondwet van 1814 was dat ook daadwerkelijk het geval geweest, zij het dat beide verhalen pas in het tweede hoofdstuk stonden en dus geen dominante positie innamen. Artikel 53 Grondwet 1814 begon namelijk met de zinsnede: ‘Het gehele Nederlandsche Volk bestaat uit de ingezetenen van de volgende negen Provinciën of Landschappen’. In de eerder genoemde wet van 23 Maart 1815 merkte Willem I op dat artikel 53 zodanig moest worden aangevuld ‘als noodig is om het Nederlandsche volk volledig te omschrijven’.⁸⁸ Hoewel de opsomming van de provincies uit artikel 53 Grondwet 1814 terugkeerde in artikel 1 Grondwet 1815 en derhalve een veel prominentere positie kreeg, toch werd de verwijzing naar het ‘Nederlandse volk’ weggelaten. Het territoriale element won dus aan belang ten koste van het element ‘bevolking’.⁸⁹ In artikel 4 wordt wel gesproken over ‘allen die zich op het grondgebied van het rijk bevinden’, maar pas in de artikelen 8 en 9 wordt – in het kader van de benoembaarheid tot openbare ambten – voor het eerst gerept over ‘Nederlandse ingezetenen’ en ‘Nederlanders’.⁹⁰ Het feit dat de ‘bevolking’ in de Grondwet van 1815 wat naar de achtergrond verschoof als *narratio* hing vermoedelijk samen met hetgeen eerder al is gesignaleerd bij de kwestie van de benaming: de bevolking van de nieuw gevormde staat werd niet als een coherente, soevereine eenheid opgevat. Een complicerende factor daarbij was ongetwijfeld het gegeven dat de bevolking van het Zuiden beduidend groter was dan die van het Noorden.⁹¹ Al te veel leunen op de bevolking als basis van de identiteit zou de toch al moeizame discussies over de verdeling van het aantal zetels in de Tweede Kamer over Noord en Zuid nog verder hebben gefrustreerd.⁹²

⁸⁸ Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 68.

⁸⁹ Interessant is dat de Staatswet van België uit 1831 weliswaar begint met de aanhef ‘In naam van het Belgische Volk’, maar dat ook hier het eerste artikel een beschrijving van het territorium bevat. Zie voor het ontstaan van de Belgische Grondwet van 1831 de bijdrage van Els Witte in het kader van het colloquium ‘200 jaar Grondwet van 1815’ (13 november 2015 Brussel): ‘De grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815) en het ontstaan van de Belgische constitutie (1831)’ (binnenkort te verschijnen).

⁹⁰ Vergelijk dat met artikel 1 van de ontwerp-grondwet opgesteld voor Duitsland door het Frankfurter Parlement, verzameld in de Paulskirche in 1848, waar in artikel 1 meteen het begrip ‘Duitser’ wordt geïntroduceerd: ‘Jeder Deutsche hat das allgemeine deutsche Staatsbürgerrecht. Die ihm Kraft dessen zustehenden Rechte kann er in jeden deutschen Lande ausüben’. Er ontspoon zich vervolgens een heftig debat over de vraag wie daartoe gerekend moest worden, zie R. Peters, ‘History decides? Lessons from the constitutional debates in the Frankfurt Parliament of 1848’, in: Amtenbrink en Van den Berg, *The constitutional Integrity*, 55-72, in het bijzonder 59-60.

⁹¹ In 1816 telde België, inclusief Limburg en het Groothertogdom Luxemburg, ongeveer drie en een half miljoen inwoners, terwijl het inwonertal van Nederland bleef steken op ruim twee miljoen. Bron: CBS.

⁹² De gelijke verdeling van de 110 afgevaardigden in de Tweede Kamer over Noord en Zuid, zoals vastgelegd in artikel 79 Grondwet 1815, werd in de constitutiecommissie aangenomen met een krappe meerderheid, waarbij slechts twee zuidelijke afgevaardigden met de noordelijke meestemden.

Als tweede kandidaat kan de geschiedenis worden genoemd. De benaming van het nieuwe rijk was niet louter neutraal-geografisch, maar had ook duidelijk historische connotaties. Met de benaming ‘der Nederlanden’ werd ten eerste aansluiting gezocht bij het gezamenlijke Bourgondische verleden onder Karel V. Willem I bouwde regelmatig voort op deze *narratio*, onder meer in de eerder genoemde aanspraak bij de aanvaarding van het koningschap op 16 maart 1815 en in de toespraak ter gelegenheid van de eerste zitting van de Staten-Generaal op 21 september 1815.⁹³ In de Grondwet keerde dit echter niet terug, behalve impliciet bij het bepalen van de volgorde waarin de provincies in het eerste artikel dienden te worden opgenomen. Ten tweede werd met de term ‘der Nederlanden’ tevens verwezen naar het Noord-Nederlandse verleden. Ook dit verleden werd, begrijpelijkerwijs, in de nieuwe grondwet niet uitgewerkt tot een dominant verhaal. Maar geheel afwezig was het ook niet, getuige de discussies over artikel 121 Grondwet 1814, waarin de kwestie van de milities was geregeld. Duidelijk treedt bij deze discussie aan het licht dat diverse historische *narrationes* op de achtergrond een rol speelden en dat de commissie er niet in slaagde hieruit een keuze te maken.

In artikel 121 Grondwet 1814 werd bepaald dat het een plicht was van alle ingezetenen om ter verdediging van het land wapenen te dragen, ‘overeenkomstig ’s Lands oude gewoonte en het grondbeginsel bij de Unie van Utrecht aangenomen’. Nu was de Unie van Utrecht, ondertekend op 23 januari 1579, in hoofdzaak een verbond tussen de noordelijke provincies en door daarnaar te verwijzen zou de nieuwe staat zich in de traditie van de Noordelijke Nederlanden weten geplaatst. Begrijpelijkerwijs werd in de constitutiecommissie dan ook bezwaar gemaakt tegen de blote overname van artikel 121 Grondwet 1814. ‘Die aanhaling [van de Unie van Utrecht] moet uit het artikel geroyeerd worden, wij hebben met die Unie niets nodig’, zo luidde de opinie van de leden Raepsaet en D’Arshot.⁹⁴ Théodore Dotrengé (1761-1836), overigens ook een zuidelijk lid, merkte ter verdediging nog wel op, enigszins naïef: ‘het is eene zoo schone epoëque, welke zoo veel belangstelling wekt’. Holvoet maakte er echter korte metten mee, met de opmerking: ‘concedo, maar de Unie van Utrecht is ons toch vreemd’. Volgens het verslag van Raepsaet stelde Van Hogendorp vervolgens voor om tevens een verwijzing naar de Pacificatie van Gent op te nemen, ‘comme une époque chère aux deux nations et rappelant leur ancienne union’.⁹⁵

Deze Pacificatie, ondertekend op 8 november 1576, was inderdaad een zeer geschikt referentiepunt voor de nieuwe staat, omdat alle Nederlandse gewesten, Noord en Zuid, zich daarbij aaneen hadden gesloten in een generale unie tegen de Spanjaarden.⁹⁶ Wel is het vreemd dat de verwijzing naar de Unie van Utrecht werd behouden, want die vormde toch een wezenlijk breuk met de vertelling die begonnen was met het vermelden van de Pacificatie van Gent. Volgens het verslag van Cornelis Felix van Maanen (1769-1849) was

93 *Handelingen der Staten-Generaal*, 1814-1815, 225, en 1815-1816, 3.

94 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 296.

95 *Ibidem*, 301.

96 Over de pacificatie van Gent, zie L.J. Rogier, *Eenheid en scheiding. Geschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, Utrecht, 1980, 85-96; J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall, 1477-1806*, Oxford, 1995, 184-196.

het dan ook de bedoeling van Van Hogendorp om de verwijzing naar de Unie van Utrecht te vervangen door een verwijzing naar de Pacificatie.⁹⁷ Het is denkbaar dat hiertegen verzet bestond van noordelijke zijde. Bedacht moet daarbij worden dat ook Willem I de Unie van Utrecht als onderdeel van de *narratio* van het nieuwe Koninkrijk niet los wilde laten. Dit blijkt het feit dat in 1814-1815 zijn hofschilder Joseph-Denis Odevaere (1775-1830), overigens een te Brugge geboren Vlaming, in zijn opdracht een schilderij heeft gemaakt met de aanbidding van de Unie van Utrecht aan prins Willem van Oranje.⁹⁸

Het resultaat van de discussies was de vaststelling van artikel 203 Grondwet 1815, waarin verwezen werd naar ‘s Lands oude gewoonte, den geest van de pacificatie van Gent, en de grondbeginselen bij de Unie van Utrecht aangenomen’. Men was er niet in geslaagd een eenduidige *narratio* neer te zetten, maar bleef leunen op twee verschillende verhalen. Dit komt ook treffend naar voren in de officiële notulen, waarin werd opgemerkt dat artikel 121 Grondwet 1814, i.e. artikel 203 Grondwet 1815, werd goedgekeurd, met de bedenking dat ‘voor de Unie van Utrecht, die alleen de Noordelijke Provinciën raakt, ook de Pacificatie van Gent, die aan allen gemeen is, behoorde te worden toegevoegd’.⁹⁹

2.4 Symbolen: de kunst van het weglaten

Uit het bovenstaande is genoegzaam gebleken dat bij de Grondwet van 1815 geprobeerd is een zo neutraal mogelijke *narratio*, het territorium, als uitgangspunt te nemen, om zo beide landsdelen niet van elkaar te vervreemden. In overeenstemming met dit streven naar neutraliteit werd ook regelmatig de strategie van het weglaten gevolgd, zij het niet altijd met succes. Zo werd ‘religie’ als element van de identiteit succesvol afgedankt, maar werkte de strategie niet bij de discussie over artikel 121 Grondwet 1814 over de militie. Hoe belangrijk de kunst van het weglaten is geweest voor de Grondwet van 1815 wordt nog eens bevestigd door de opvallende schaarste aan symbolen, zoals vlag, volkslied en hoofdstad.¹⁰⁰ Symbolen zijn immers bij uitstek geschikt om een *narratio* aan te vullen of te ondersteunen. Dit klemt temeer omdat er wel degelijk dergelijke symbolen werden gehanteerd in het nieuwe koninkrijk. Zij werden alleen niet in de Grondwet genoemd.

Nu was ook de Grondwet van 1814 niet erg rijk aan symboliek. Ook daar werd geen melding gemaakt van een vlag of een volkslied. De omstandigheden waren toen ook anders in de zin dat er toen geen sprake was van een nieuwe samengestelde staat. De werkelijke reden om ook in de Grondwet van 1815 af te zien van het opnemen van symbolen was dat er in het Noorden een grote tegenzin bestond tegen het introduceren van een nieuwe overkoepelende identiteit. Het was de bedoeling dat de Noord-Nederlandse symbolen simpelweg zouden gaan gelden voor het nieuwe Koninkrijk. De Nederlandse driekleur,

97 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 301.

98 Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, 322.

99 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 292.

100 Vergelijk de artikelen 125 (kleuren) en 126 (hoofdstad) van de Staatswet van België (1831) en artikel 22 leden 1 (hoofdstad) en 2 (vlag) *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* (1949).

rood-wit-blauw, was zowel de vlag van de ‘Verenigde Nederlanden’ van 1813 als van het Koninkrijk der Nederlanden van 1815. De nieuwe Grondwet zei er begrijpelijkerwijs niets over. Ook over het volkslied – op dat moment het Wilhelmus – werd niets gezegd. Dat is opvallend omdat er wel degelijk belang aan gehecht werd, getuige de in 1813 uitgeschreven prijsvraag. Al in 1816 werd een ander, op een door Tollens in het Nederlands geschreven gedicht gebaseerd, officieel volkslied aangenomen.¹⁰¹ Van dit nieuwe volkslied, waarvan de eerste zin ‘Wien Neêrlands bloed in d’aders vloeit’ luidde, verscheen echter pas in 1824 een Franse vertaling.¹⁰² Het zal niet verbazen dat bij die vertaling het woord ‘Neêrlands’ was gesneuveld.

Er zijn nog twee kwesties die in dit verband nadere aandacht verdienen, omdat zij bevestigen dat het weglaten tot doel had om de Noord-Nederlandse symbolen te handhaven, zonder dat daarvoor de instemming van de Belgen verworven diende te worden. De eerste kwestie betrof de hoofdstad van het nieuwe rijk.¹⁰³ In artikel 30 Grondwet 1814 werd, overigens voor het eerst, vastgelegd dat Amsterdam de hoofdstad van de ‘Verenigde Nederlanden’ was en dat daar de inhuldiging van de vorst zou plaatsvinden. Van Belgische zijde rees begrijpelijkerwijs verzet tegen het overnemen van deze keuze voor Amsterdam in de nieuwe grondwet. Interessant daarbij is dat de Belgen er aanvankelijk op aanstuurden om de vermelding van Amsterdam te laten vallen en de keuze van de plaats van inhuldiging over te laten aan de vorst: ‘wij zoeken dit niet voor België te winnen, maar slechts eene bepaling daar te stellen, welke aan niemand mishaaft’.¹⁰⁴ De Belgen waren zelfs bereid om Amsterdam *de facto* als hoofdstad te erkennen.¹⁰⁵ Van Hogendorp voelde dit keer evenwel niets voor deze vaak beproefde strategie van het weglaten. Hij probeerde de Belgen voor zijn standpunt te winnen door het belang van de kwestie te bagatelliseren. ‘Amsterdam moet hoofdstad blijven’, zo betoogde hij, ‘dit benadeelt niemand; geen collegie van regering resideert er, of zal er ooit kunnen resideren’.¹⁰⁶ De Belgen gingen echter niet mee in deze poging van Van Hogendorp om de symbolische waarde van de keuze voor Amsterdam als hoofdstad weg te poetsen. Patrice Charles Ghislain de Coninck (1770-1827) merkte nuchter op: ‘Ja men zal dit in België zoo niet inzien, en daarom de Constitutie verwerpen’.¹⁰⁷

Een speciaal met dit probleem belaste subcommissie kwam met het voorstel om dan maar in de grondwet op te nemen dat de ‘inhuldiging zoude geschieden in Amsterdam

101 Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, 332.

102 De Nederlandse en Franse tekst staat bij Leerssen, ‘De Nederlandse natie’, 332 en 400.

103 Over de plaats van vestiging van de Hoge Raad werd niet gesproken. Wel vroeg Raepsaet nog bij de bespreking van artikel 102 Grondwet 1814, het latere artikel 175 Grondwet 1815, of er met het oog op de reistijd niet ‘twee Hoge Raden’ zouden moeten zijn. Deze kwestie werd afgedaan met de opmerking: ‘het zoude strijden tegen het beginsel; en de diversiteit van gewijsden mogelijk maken’, Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 278.

104 Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 103. Vergelijk ook *Ibidem*, 100, 108-109, 117 en 152.

105 Zie *Ibidem*, 104, 183 en 189. Op 24 juli 1815 meldde Van Hogendorp zelfs aan de Koning dat De Coninck hem had gezegd: ‘wij zullen het te Brussel niet vertellen, maar Amsterdam is de hoofdstad’, *Ibidem*, 570.

106 *Ibidem*, 103-104. Ook Elout benadrukte dat er ‘geene eigenlijke voordeelen’ aan waren verbonden, Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 183.

107 *Ibidem*, 104.

of Brussel, als hoofdsteden'.¹⁰⁸ Dit lijkt een mooi compromis, hoewel er vanuit retorische optiek een belangrijk bezwaar aan kleeft. Het biedt namelijk geen overkoepelend symbool, terwijl dat toch eigenlijk de bedoeling van een hoofdstad is. Daartoe had men moeten besluiten om een geheel nieuwe hoofdstad te ontwikkelen, zoals dat in Spanje (Madrid) en Brazilië (Brasilia) is gebeurd. Indien men *per se* een bestaande stad wilde hebben, was Maastricht of 's-Hertogenbosch wellicht nog een relatief neutrale keuze geweest. De door de commissie voorgestelde oplossing daarentegen gaf in feite beide delen een eigen hoofdstad en zou er zo zelfs toe kunnen bijdragen dat de beide delen meer van elkaar zouden gaan vervreemden. Hans Willem van Aylva (1751-1827) wees op dit gevaar en keerde zich tegen het voorstel omdat hij 'daarin vindt een denkbeeld van scissie, of afscheiding tusschen noordelijke en zuidelijke provinciën'.¹⁰⁹ Zelfs dit compromis was voor de noordelijke leden echter niet aanvaardbaar. De volgende discussie laat zien hoe ver zij waren verwijderd van een streven naar een overkoepelende identiteit die voor beide gebiedsdelen acceptabel zou zijn.

Van Belgische zijde werd naar aanleiding van het voorstel van de subcommissie opnieuw voorgesteld om het woord 'hoofdstad' weg te laten, maar hiertegen kwam Van Maanen in het geweer. 'Dit kan niet', betoogde hij, 'men kan aan Amsterdam zijn regt niet ontnemen; dit regt is in de constitutie en door den Koning erkend; het is reeds veel dat men Brussel mede admitteert'.¹¹⁰ De Belgen wierpen tegen dat een beroep op de oude grondwet niet relevant was. 'Dat regt van Amsterdam', aldus Holvoet, 'raakt ons niet; wij maken een nieuwe Grondwet'.¹¹¹ Uit de reactie van Van Maanen blijkt hoezeer hij vast hield aan de identiteit van het Noorden. De opvatting dat er een nieuwe grondwet moest worden opgesteld 'zoude te ver gaan', zo meende hij, 'want zoo zoude men uit het oog verliezen, dat wij sedert twee eeuwen een gevestigde Staat zijn en de zuidelijke departementen niet'. De visie van Van Maanen is bijzonder van belang, omdat hij grote invloed had op Willem I. Van Maanen was meer dan 25 jaar, van 1815 tot 1842, zijn minister van Justitie.

Het is niet onbegrijpelijk dat Raepsaet ontstemd was over de houding van Van Maanen. Zijn reactie spreekt boekdelen: 'Gent moet de hoofdstad zijn, zij is 't altijd geweest. Ik protesteer tegen alle andere hoofdstad'.¹¹² Uiteindelijk kon Van Hogendorp als voorzitter weinig anders dan met de meerderheid concluderen 'dat er in 't artikel niet van hoofdstad zal gesproken worden'.¹¹³ In artikel 52 Grondwet 1815 werd vastgelegd dat de inhuldiging 'beurtelings te Amsterdam en in eene der steden van de zuidelijke Provinciën' plaats zou

108 *Ibidem*, 182-183. Al eerder had Dotrenge opgemerkt dat de inhuldiging 'zoude moeten alterneren, dan in België, dan in Holland', *Ibidem*, 103.

109 *Ibidem*, 183. Hij kreeg bijval van Mollerus en Queysen, zie *Ibidem*, 183-184.

110 *Ibidem*, 183.

111 *Ibidem*, 183. Vergelijk ook de eerdere opmerking van Dotrenge dat Amsterdam 'thans geen hoofdstad meer' is, althans 'dit moet ten minste nog bepaald worden', *Ibidem*, 103.

112 *Ibidem*, 183. Vergelijk ook Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet*, dl. 2, 184.

113 *Ibidem*, 184.

vinden.¹¹⁴ Opvallend hierbij is dat de vermelding van Brussel blijkbaar was gesneuveld.

De tweede kwestie betrof de codificatie van het recht voor het nieuwe rijk, zoals opgedragen in artikel 163 Grondwet 1815. Deze bepaling was gelijklopend aan artikel 100 Grondwet 1814, dat ook voorschreef dat het recht in ‘algemene wetboeken’ zou worden vastgelegd. De nadruk leek te liggen op rechtseenheid, getuige de Franse versie van artikel 163 Grondwet 1815: ‘Il y aura pour tout le Royaume un même Code civil’.¹¹⁵ De Belgen zullen van die formulering niet zijn geschrokken, want zowel België als Nederland hadden deel uitgemaakt van het Franse rijk en in beide gebiedsdelen was derhalve de Franse *Code civil* van kracht. Dat betekende dat er dus al rechtseenheid was tussen Noord en Zuid. Daardoor leken de artikelen 100 Grondwet 1814 en 163 Grondwet 1815 dus enigszins overbodig. Er had zich echter in de Noordelijke Nederlanden een ontwikkeling voorgedaan, waarin een wetboek niet langer louter gezien werd als de bringer van rechtseenheid, maar ook als een uiting van nationale identiteit.¹¹⁶ Het wetboek was mede een nationaal symbool geworden.

Deze ontwikkeling was al waarneembaar in de Bataafs-Franse tijd, als een reactie op het gestage opdringen der Fransen. Zelfs koning Lodewijk Napoleon, die onder grote druk stond van zijn broer Napoleon om de Franse *Code civil* integraal over te nemen, streefde er toch – met een zeker succes – naar om in het Wetboek Napoleon ingericht voor het Koninkrijk Holland van 1809 enige voor Nederland specifieke bepalingen op te nemen.¹¹⁷ Na de wedergeboorte van Nederland in 1813 was het anti-Franse sentiment alleen maar sterker geworden en in dat licht moet artikel 100 Grondwet 1814 dan ook mede worden geïnterpreteerd. Vooral hoogleraar Johan Melchior Kemper (1776-1824), die ervan overtuigd was dat de Franse invloed moest worden teruggeschroefd, drong er bij de vorst op aan om de Franse *Code civil* te vervangen.¹¹⁸ Eind december 1814 hakte Willem I de knoop door en besloot dat het in te voeren wetboek gebaseerd diende te worden op het ‘eigen nationale recht’, waarmee het recht van de Noordelijke Nederlanden werd bedoeld. Het op te stellen wetboek moest een belangrijk symbool worden voor het herrezen Nederland.

Hoe begrijpelijk deze beslissing ook is tegen de achtergrond van de Napoleontische

114 Pas bij de grondwetwijziging van 1983 werd Amsterdam weer officieel erkend als hoofdstad (art.1 32 Grondwet 1983). Bij de grondwetwijziging van 1953 was de kwestie ook aan de orde gekomen, maar werd zij door de minister gebagatelliseerd, hetgeen nog tot de nodige verontwaardiging leidde, zie P. Geyl, ‘Gerretson over “het Volk” in november 1813’, in: Idem, *Verzamelde Opstellen*, dl. 2, Utrecht, 1978, 195-199.

115 Een vergelijkbare bepaling was ook al te vinden in artikel 28 van de ‘Algemeene Beginselen’ van de Staatsregeling 1798. De bedoeling van dat artikel was zonder twijfel het bewerkstelligen van rechtseenheid, P.A.J. van den Berg, ‘Codificatie en staatsvorming in de tijd van Lodewijk Napoleon’, *De negentiende eeuw*, 2006, 159-176, in het bijzonder 161.

116 P.A.J. van den Berg, ‘Recht en nationale identiteit in de Bataafs-Franse periode’, in: F. Grijzenhout, N.C.F. van Sas en W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen, 2013, 103-123.

117 F. Brandsma, ‘“Een basterd Code Napoleon”? Het Wetboek Napoleon ingericht voor het Koninkrijk Holland’, in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)*, Hilversum, 2006, 221-247.

118 P.A.J. van den Berg, ‘De integratieve functie van het recht in het Verenigd Koninkrijk van Koning Willem I (1815-1830)’, *De negentiende eeuw*, 2012, 244-262, in het bijzonder 246-253.

Opening van de eerste zitting van de Staten-Generaal door koning Willem I op 21 september 1815, door Johann Nepomuk Gibèle naar Joseph Paelinck (1781-1839). Prent, gedrukt door J.L. van Bever, 1815. Den Haag, Koninklijke Verzamelingen, objectnummer PR-1191d.

overheersing, met het oog op de aanstaande vereniging met België, die ook in december 1814 al bepaald niet denkbeeldig was, is zij merkwaardig. Van de Belgen kon immers moeilijk verwacht worden dat zij blij zouden zijn met de vervanging van de *Code civil*. Ten eerste was dit wetboek, na aanvankelijk verzet van rechters en bevolking bij de invoering ervan in 1804, toch gaandeweg geaccepteerd geraakt, mede door er soepel mee om te gaan.¹¹⁹ Daarnaast zou een nieuw Noord-Nederlands wetboek voor een aanzienlijk deel vreemd recht voor hen bevatten. In de Zuidelijke Nederlanden hadden juristen zich al in voorgaande eeuwen gericht op het Noord-Franse gewoonterecht. De inlijving van België bij Frankrijk in 1795 leidde bovendien tot de invoering van diverse Franse wetten.¹²⁰ Toch werd de beslissing doorgezet en de enige verklaring daarvoor is dat de Belgen, die in de

¹¹⁹ D. Heirbaut, 'Napoleons trouwste onderdanen, of waarom de Code civil na tweehonderd jaar nog steeds overeind staat in België', in: Idem en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België. Un héritage napoléonien. Bicentenaire du Code civil en Belgique*, Mechelen, 2005, 77-95, in het bijzonder 83.

¹²⁰ P. Godding, 'De "l'ancien droit belge" au Code civil de 1804: une rupture?', in: A. Wijffels (red.), *Le Code civil entre ius commune et droit civil européen*, Brussel, 2005, 585-610, in het bijzonder 590-603.

ogen van de noordelingen al te lang tot het Franse rijk hadden behoord, dienden te worden ‘ontfranst’. Die uitleg van het codificatieartikel kon echter uiteraard niet in de nieuwe Grondwet worden vastgelegd, want een wetboek dat symbool stond voor de Noord-Nederlandse identiteit zou voor de Belgen onacceptabel zijn geweest. Daarom werd artikel 100 Grondwet 1814, ondanks het feit dat het op een zeer specifieke wijze werd geïnterpreteerd, ongewijzigd in de Grondwet van 1815 overgenomen.

3 Afsluitende opmerkingen

De vorming van het ‘verenigde’ Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I was een gewaagd experiment, maar het was niet gedoemd te mislukken. Diversiteit was een kenmerk van de meeste Europese staten in de negentiende eeuw en een aantal van die staten heeft zich weten te handhaven. In laatkomers als Italië en Duitsland is het gelukt om tot een enigszins overkoepelende identiteit te komen. De vraag waar het in het ‘verenigde’ koninkrijk van Willem I is fout gegaan, is niet eenvoudig te beantwoorden. Bij de beantwoording moet echter zeker gekeken worden naar het beleid van Willem I ten aanzien van de identiteit van de nieuwe staat. Een grondwet is een uitgelezen plaats om zo’n beleid te achterhalen, omdat een grondwet er, als funderend document, niet aan ontkomt om de politieke gemeenschap waarvoor zij bedoeld is te omschrijven. Een grondwet is daarom onvermijdelijk ook een (tussen)verslag van de voortdurende zoektocht naar de overkoepelende identiteit voor die gemeenschap. Voor de Grondwet van 1815 geldt dit *a fortiori*, omdat hij bedoeld was voor een nieuwe gemeenschap, samengesteld uit gebiedsdelen met een verschillend verleden en een verschillende identiteit. De vraag rijst dan welke elementen voor een identiteit de opstellers van deze grondwet voor ogen hebben gestaan bij hun werkzaamheden en wat daarvan terecht is gekomen.

Willem I lijkt zich nog het meeste te hebben ingezet voor een overkoepelende identiteit. Hij heeft in ieder geval bewust een nieuwe benaming voor het koninkrijk en zijn inwoners geïntroduceerd. Vervolgens bleek echter dat van een gestructureerd en consequent beleid geen sprake was. Integendeel, de kwestie van de benaming liet al meteen zien dat er geworsteld werd met het vraagstuk van de overkoepelende identiteit. De in de grondwet gebruikte aanduidingen ‘Nederlander’ en ‘Nederlands’ werden in veel gevallen niet vertaald in de Franse versie van de Grondwet, maar eenvoudig weggelaten. Het was blijkbaar niet gemakkelijk om een aanvaardbaar Frans equivalent voor die termen te vinden. Al snel na de afkondiging van de Grondwet werd duidelijk dat de pogingen daartoe werden opgegeven, want vanaf dat moment werden de termen vertaald met ‘Belge’ en ‘Belgique’, hetgeen in feite geen overkoepelende termen waren, maar aanduidingen die veel meer betrekking hadden op de Zuidelijke Nederlanden. Al in de benaming bleven aldus de beide gebiedsdelen gescheiden.

Het ontbreken van een gestructureerd beleid wordt eveneens bevestigd door de wijze

waarop de uiteindelijke keuze voor het territorium als de dominante *narratio* tot stand kwam. Ook hieraan lag geen vooropgezet plan voor een overkoepelende *narratio* ten grondslag. Het leek veeleer de bedoeling om eenvoudig de identiteit van de Grondwet van 1814 over te nemen. In de eerste concepten voor een nieuwe grondwet was namelijk, net als in de Grondwet van 1814, het eerste artikel gewijd aan de opdracht van de soevereiniteit aan de prins van Oranje, en stond het dynastieke principe derhalve nog centraal. Gaandeweg bleek, tijdens de besprekingen in de constitutiecommissie, dat dit dynastieke principe voor het Zuiden minder aantrekkelijk was. Dit hing samen met het feit dat de Oranje-dynastie met het Noorden werd geassocieerd, maar vooral ook met de protestantse religie. Het dynastieke principe verdween daarom uiteindelijk naar het tweede hoofdstuk, terwijl de bepaling dat de vorst de protestantse religie moest aanhangen (133 Grondwet 1814) zelfs uit de Grondwet werd verwijderd. Ook andere kandidaten voor de positie van dominante *narratio* sneuvelen tijdens de rit, zoals het voorstel van vooral Belgische zijde om de grondwet te laten voorafgaan door een hoofdstuk waarin de grondrechten werden uiteengezet. De gedachte om de Grondwet te voorzien van een soort preambule, waarin beide delen van de nieuwe staat officieel verklaarden samen te willen gaan, werd evenmin omgezet in daden. Het gevolg was dat in een relatief laat stadium besloten werd om dan maar de beschrijving van het territorium vooraan te plaatsen, waarmee, niet toevallig, voor een relatief neutrale *narratio* werd gekozen.

De gedachte om niet aan te sturen op een nieuwe, overkoepelende identiteit, maar simpelweg de Noord-Nederlandse identiteit uit te rollen over de nieuwe staat was in het bijzonder aanwezig bij een belangrijk deel van de noordelijke leden van de constitutiecommissie. Dit komt goed naar voren bij de keuze voor een historische *narratio*. De inzet van Willem I lijkt, opnieuw, nog het meest op overkoepeling te zijn gericht, want hij verwees in zijn toespraken en proclamaties regelmatig naar het gemeenschappelijke verleden onder Keizer Karel V. Ook besliste hij uiteindelijk dat bij de opsomming van de provincies in artikel 1 de volgorde zoals die gebruikelijk was in de ordonnanties van de Keizer diende te worden aangehouden. In de constitutiecommissie zelf was duidelijk sprake van onwil bij de noordelijken om afstand te doen van de eigen regionale identiteit. Kenmerkend is artikel 203 Grondwet 1815 inzake de milities, waaraan weliswaar een verwijzing naar de – inderdaad overkoepelende – Pacificatie van Gent was toegevoegd, maar waarin tevens de verwijzing naar de Unie van Utrecht uit de corresponderende bepaling uit de Grondwet van 1814 was overgenomen.

Het beeld van aanhankelijkheid aan de Noord-Nederlandse identiteit wordt bevestigd door de verwoede pogingen van de noordelijken om de vermelding van Amsterdam als hoofdstad voor de Grondwet van 1815 te behouden. Pas na felle discussies werd akkoord gegaan met het oorspronkelijke voorstel van Belgische zijde om de vermelding achterwege te laten. Hetzelfde geldt voor de moeite die het kostte om bij de opsomming van de provincies in artikel 1 een volgorde te kiezen die de samenstelling van de oude Republiek niet meer liet zien. Ten slotte kan ook nog gewezen worden op het feit dat over aller-

lei voor de identiteit belangrijke symbolen, zoals vlag, volkslied en codificatie, weliswaar niet gesproken werd, maar dat deze niettemin op basis van de Noord-Nederlandse traditie werden ingevuld.

Willem I heeft nog wel enigszins oog gehad voor het belang van een overkoepelende identiteit, maar hij heeft dit niet omgezet in daadkrachtig beleid gericht tegen de gehechtheid van de noordelijke leden aan de eigen regionale identiteit. Daarvoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Vooropgesteld moet worden dat hij zich überhaupt niet erg intensief heeft bemoeid met hetgeen zich in de constitutiecommissie afspeelde, omdat in diezelfde periode ook de slag bij Waterloo plaats vond (16-18 juni 1815). Daarnaast zou een al te voortvarend aansturen op een overkoepelende identiteit ongetwijfeld op verzet in het Noorden hebben geleid. Ten slotte stond Willem I, getuige onder meer de besluitvorming inzake de codificatie en ook inzake de taalpolitiek, ook open voor de gedachte van diverse noordelijke leden van constitutiecommissie, in het bijzonder Van Maanen, om het Zuiden te assimileren op basis van de Noord-Nederlandse identiteit.

Het resultaat was dat de Grondwet van 1815 een sober uiterlijk heeft gekregen. Er was immers geen sprake van een consequent streven naar een nieuwe overkoepelende identiteit, terwijl het plan om het Zuiden te assimileren op basis van de Noord-Nederlandse identiteit voor de Belgen uiteraard onaanvaardbaar was. De kunst van het weglaten was daarom van cruciaal belang voor de opstellers van de grondwet. Desondanks bevat de Grondwet van 1815 voldoende aanknopingspunten voor het antwoord op de vraag welke elementen voor een identiteit een rol hebben gespeeld. Dit kan ook moeilijk anders, want een grondwet moet nu eenmaal de gemeenschap waarvoor hij bedoeld is definiëren. Daarom zou het onjuist zijn de grondwet van 1815 aan te duiden als een ‘grondwet zonder eigenschappen’.

Summary

In the aftermath of the Napoleonic wars, the Congress of Vienna created a new state, the Kingdom of the Netherlands, consisting of Belgium, also known as the Austrian Netherlands, and the provinces of the former Dutch Republic. Although these territories shared a common history, as the Burgundian Netherlands under the reign of Habsburg Emperor Charles V, the creation of the new Kingdom was no doubt still an audacious experiment. After all, the Dutch revolt in the sixteenth century had led to a separation and since then, the Northern and Southern parts had travelled different roads. The separation of centuries resulted in profound differences as to religion, language and political culture.

It was up to William I, the new King, to try to overcome these divisions and develop a common identity for his new Kingdom. The first opportunity to give form and substance to that identity presented itself immediately in 1815, since a new constitution had to be drafted. In fact, constitutions are not just organisational documents, regulating the insti-

tutions of a political entity and their competences, but they also have an integrative function by providing an identity for the polity.

In this article, it is shown that the quest for a new identity proved quite difficult from the start. The debates in the joint committee, charged with drafting the constitution and consisting of an equal number of delegates from North and South, clearly show that it was not easy to reach an agreement on fundamental issues of identity, such as the dominant narrative, the name of entity and its inhabitants and the location of the capital. Especially the Northern members of the committee proved reluctant to abandon their distinct traditions in favour of a new constitutional identity.

As a result, the Dutch Constitution of 1815 became a relatively sober document, failing to provide the newly created state with a coherent encompassing narrative. This failure foreshadowed the revolt in Belgium, which took place only fifteen years later and led to its secession from the Kingdom.

Keywords

Constitutions, National Identity, Dutch Constitution of 1815, Belgium, the Netherlands.

SEERP GRATAMA (1757-1837), STRIJDBAAR, LASTIG EN LOYAAL

1 Harlingen

Op 27 oktober 1757 zag in Harlingen in het gezin Gratama-Donker een jongetje het levenslicht. Vader Tjepke en moeder Rinske noemden hem Seerp. Tjepke, Seerp en Sibrand waren voornamen die al sinds de zestiende eeuw voorkwamen in deze familie van voornamelijk kooplieden.

Harlingen lag aan de grens van de toenmalige Nederlanden en de woelingen die de gewesten enkele jaren tevoren hadden geteisterd waren goeddeels aan het stadje voorbijgegaan. Voornamelijk vanwege de inval van de Fransen in Zeeuws Vlaanderen – gevolg van de anti-Franse kant die de Staten in de Oostenrijkse successieoorlog hadden gekozen –, zagen de bestuurders van de gewesten in 1747 een nieuw rampjaar opdoemen en zoals in 1672 weerklonk de roep om een sterke man, ditmaal een Friese Oranje. Willem Karel Hendrik Friso was een *postumus*, dat wil zeggen geboren na de verdrinkingsdood van zijn vader Johan Willem Friso op 14 juli 1711. Geboren op 1 september was hij zijn vader opgevolgd als (erf)stadhouder van Friesland. Door de paniek van 1747 bekleedden ook de overige gewesten hem met het erfelijk stadhouderschap.

In Groningen, waar Willem al sinds 1718 als stadhouder was aangenomen, had de erfelijke verheffing grote gevolgen. Het giste al enige tijd in de stad en er heerste een uitgesproken Oranjestemming. Er braken rellen uit die met name tegen de regenten, de jonkers, gericht waren. De voorzitter van de Statenvergadering, jonker Evert Joost Lewe van Aduard, tachtig jaar oud, werd met geweld uit zijn borg in Aduard naar de stad gehaald, met stokslagen bewerkt en bespot. De studerende jonker Maurits Clant werd met oranjelinten door de stad gereden in een soort schijnpromotie.

Voor de universiteit waren de gevolgen nog groter. De omwenteling maakte een einde aan de bestuursstructuur die vanaf de oprichting van de Groninger Academie in 1614 had gegolden. Daarin hadden de Stad en de Ommelanden in de Statenvergadering beide de zeggenschap over alles wat met de Academie te maken had, inclusief de benoemingen van de hoogleraren. Stad en Ommelanden waren het bijna nooit met elkaar eens. Aanvankelijk had stadhouder Willem Lodewijk een derde stem, waardoor hij het dus eigenlijk voor het zeggen had. Na zijn dood werd die stem echter onmiddellijk afgeschaft. Het was praktisch de enige keer dat Stad en Ommelanden het eens zijn geweest. In 1714 waren er door de strubbelingen zo weinig hoogleraren dat het honderdjarige bestaan niet werd gevierd. De opstand van 1747 maakte aan de ongelukkige tweedeling een einde. Net

Portret van Seerp Gratama, door G.T. Posthumus, 1827. © Universiteitsmuseum, Groningen

als in de jaren 1960, ten tijde van de Wet-Veringa, gaven de regenten in alles toe. Resultaat was het zogenaamde *Reglement Reformatoir* dat ook in universitaire zaken alle macht in handen van de stadhouder legde. Willem IV kreeg de titel van *curator primus* en van *rector magnificentissimus*.¹ Voortaan ging hij, en na zijn vroege dood in 1751 zijn vrouw Anna van Hannover, over de benoemingen.

In deze politieke constellatie groeide Seerp op. Na onderwijs in de basisbeginselen ging hij in Deventer naar de Latijnse school bij Jacobus Terpstra (1742-1803) en genoot daar zijn eerste academisch onderwijs aan het Athenaeum Illustre, bij onder anderen Ladislaus Chernac (1776-1811), Joannes Paulus Ruardi (1771-1815), die in 1776 naar Groningen trok, en Bernhard Nieuhoff (1775-1831), die een jaar later naar Harderwijk zou gaan.² Waarom hij in Deventer terecht kwam is mij niet duidelijk. Wellicht had hij daar familie of was het feit dat Terpstra ook uit Franeker kwam een reden. Hij kreeg gedurende drie jaar een opleiding in de letteren en wijsbegeerte. Die fungeerde voor veel studen-

¹ K. van Berkel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*, dl. 1, Hilversum, 2014.

² H.W. Blom, H.A.Krop en M.R. Wielema (red.), *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*, Hilversum, 1993.

Getekend portret van Aafke Talma, circa 1800. Assen, Drents Archief, familiearchief Gratama.

ten als een soort propedeutisch onderwijs. Na drie jaar ging hij terug naar Friesland en schreef zich in Franeker in als student in de rechtsgeleerdheid. Leermeesters waren onder anderen Herman Cannegieter (1723-1804) en Elias Wigeri (1730-1791).³

Het jaar 1783 was in verschillende opzichten een gelukkig jaar. Op 22 juni trouwde Gratama met Aafke Talma, die hem tien kinderen zou schenken. Een maand eerder, op 12 mei, was hij gepromoveerd tot doctor in de beide rechten op stellingen. Kennelijk was hij zo in het oog gesprongen dat hij al voor zijn promotie op de lijst van kandidaten voor het hoogleraarschap in Harderwijk werd geplaatst. Gratama ging echter terug naar zijn geboortestad en wijdde zich aan de advocatuur en de handel, ‘in obscuro vivens in urbe patria’, zoals hij later in zijn Harderwijkse oratie zei.

Vanuit de zijlijn in Harlingen maakte hij de strijd mee tussen patriotten en prinsgezinden. Geïnspireerd door onder meer de revolutie in Amerika, ontstond in Holland en Utrecht een patriottenbeweging die zich keerde tegen erfstadhouder Willem V. In veertig jaar tijd was het tij gekeerd. De patriotten haalden hun ideeën uit de Franse salons en wa-

3 Zie over hen W.B.S. Boeles, *Frislands Hoogeschoolen het Rijks-Athenaeum te Franeker*, 2 dln., Leeuwarden, 1878-1879.

ren anti-Engels. Toen in 1787 in verschillende steden de vroedschappen niet langer door de stadhouder, maar door eigen exercitiegenootschappen werden aangesteld, week Willem V uit naar Nijmegen. Zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen ging terug naar Den Haag, maar werd bij de Goejanverwellesluis tegengehouden en moest urenlang op een stapel kazen zitten wachten. Verontwaardigd riep zij de hulp in van haar broer Frederik Willem II, de koning van Pruisen. Die viel de provincies binnen. Het was een *walk over* zoals dat tegenwoordig heet. Als overwinningsteken richtte de koning in Berlijn een triomfpoort op, betaald door de Hollanders, de *Brandenburger Tor*. De patriotten vluchtten naar Frankrijk (de martelaren van 1787), maar kwamen zeven jaar later met de Franse legers terug.

Net als in 1747 gingen de heftigste woelingen aan Harlingen voorbij. Gratama werd officier bij de burgerwacht en zag in oranje sjerp toe hoe de vrijheidsboom werd opgericht, met de rood-wit-blauwe linten. Het is een teken dat het zo'n vaart niet liep in Harlingen. Hij getuigde daarvan in 1795: *Betoog van den gelukkigen toestand van Vriesland, afgescheiden van de tegenwoordige verdeeldheden, met bedenkingen over de vaderlandsliefde, over het geluk en het volksgeluk*. Uit de titel blijkt dat de toenmalige 'verdeeldheden' Friesland nauwelijks beroerden. Friesland mocht zichzelf gelukkig prijzen.

Gratama ontpopte zich als een vruchtbaar schrijver die publiceerde over alles wat het stadje en hemzelf bezighield. Over de vrijheid van drukpers, over wol- en katoenspinnerijen en over de bestrijding van bijgeloof.⁴ Voor deze laatste verhandeling kreeg hij in 1795 de ereprijs van het Stolpiaans legaat.⁵ Ook publiceerde hij in 1796 over de geestelijke goederen in Friesland en over de huiselijke slavernij bij de Romeinen en de 'uitwerkselen' daarvan op den staat.⁶

2 Harderwijk

In 1797 kreeg hij een roep naar Harderwijk en werd daar hoogleraar in het Romeinse recht. Aan zijn benoeming ging een typerend incident vooraf. Hij weigerde de anti-stadhouderlijke eed af te leggen en de *Verklaring van den Rechten van den Mensch en van den Burger* te onderschrijven, die door de Representanten van Gelderland verplicht waren gesteld. Gratama was tegen elke godsdienstige of staatkundige geloofsbelijdenis. Die *Verklaring*

4 *De indole, fontibus et remediis superstitionis*, in het Nederlands verschenen als *Zeedekundige Verhandeling ter Oplissing van het Voorstel de Natuur en de Oorzaken des Bygeloofs, te onderzoeken en aan te wyzen, waar by het toekome dat het zelve dikwils meer vermog om der Menschen Harten te bewegen, dan de Godsdienst zelve; voorts welke de beste Middelen zyn om in de Burgerlyke Maatschappij het Bygeloof in deszelfs Geboorte en Opgroei te verhinderen, of het reeds ingewortelde behoudens den Godsdienst uit te roeien*, Leiden, 1796.

5 Jan Stolp (1684-1753): zowel zijn vader, moeder als echtgenote heetten Stolp. Jan kreeg geld van zijn tante zolang hij student was. Na 33 jaar deed hij kandidaatsexamen en bij zijn dood in 1753 stond hij nog steeds te boek als student. Hij liet een legaat van 10.000 gulden na, te besteden aan iemand die uitblonk wegens wetenschappelijke verdiensten, vooral op theologisch gebied. Nog steeds wordt een bedrag wegens het legaat uitgekeerd.

6 Zie B.S. Hempenius-Van Dijk, *Bibliografie van hoogleraren aan de universiteiten van Groningen en Harderwijk tot 1811*, Amsterdam, 2012, 107-116.

was opgesteld door Pieter Paulus, ‘de apostel der mensheid’, en leek uiteraard veel op de Franse *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*. Pieter Paulus had op 1 maart 1796 de eerste Nationale Vergadering geopend in de balzaal van de Oranjes op het Binnenhof, waarin de Tweede Kamer sindsdien vergaderde. Enkele weken later stierf hij. Volgens vele historici had hij, net als Mirabeau in Frankrijk die ook te vroeg stierf, de revolutie in rustiger vaarwater kunnen leiden. Nu ontstond een felle strijd tussen ‘unitarissen’ en ‘federalisten’, die gelukkig vooral op papier werd uitgevochten.⁷ Gratama, die zijn mondje flink kon roeren, deed aan de politiek niet mee. Zijn strijdtoneel was de academie.

Nadat de overheid aan zijn koppige weigering had toegegeven, beklom hij het spreekgestoelte om zijn wetenschappelijke entree te maken. Zijn oratie gaf de toehoorders een schok, juist het effect dat hij wenste te bereiken.⁸ ‘U kijkt me aan alsof ik in de war ben’, zei hij nadat hij de titel aan zijn toehoorders had bekend gemaakt. Die titel luidde in het Nederlands: *Over de late en niet erg voortgeschreden menselijkheid der Romeinen, wat zichtbaar wordt in sommige monumenten en vooral ook in die der wetten*. De rede is één opsomming van de wreedheid der Romeinen die nog, zij het zelden, mensenoffers brachten, die als meedogenloze veroveraars de wereld in bloed onderdempelden, die alles deden voor geld en handel, en die corrupt en verwekelijkt ten onder waren gegaan. Wat er goed aan was, was van Griekse oorsprong. Wat slecht was, was Romeins.⁹

In Harderwijk leerde hij Joan Melchior Kemper kennen, die in 1798 aan de Gelderse hogeschool werd benoemd toen Gratama het rectoraat bekleedde. Kemper was de favoriete leerling van Henrik Constantijn Cras (1739-1820), die in 1770 vergeefs door Groningen was uitgenodigd als opvolger van Van der Keessel (1738-1816). Beide heren hebben een mislukte poging gedaan ons land een codificatie te geven. Cras en Kemper bleven Gratama’s levenslange geestverwanten.

3 Groningen

Lang is Gratama niet in Harderwijk gebleven. Hij sloeg een roep naar Utrecht als opvolger van Bondam (1727-1800) af, maar voelde zich zeer vereerd toen Groningen hem uitkoos als opvolger van Frederik Adolf van der Marck (1719-1800), de onvermoeibare voorvechter (‘martelaar’) van het *ius naturale*.¹⁰ Hij kreeg dezelfde leeropdracht: Natuurrecht,

7 In zijn blad *De Advocaat van Nationale Vrijheid* schreef de in Franeker geboren Johan Valckenaer dat de Nationale Vergadering vol zat met ‘vuige Oranje-slaven, Aristocratische Despoten, politieke Chaméleurs, dweepzieke Yveraars, en kerkelijke bovendrijvers, baatzuchtige Egoïsten, verachtelijke Agiotarissen, woekerzuchtige kooplieden, schraale Leeghoofden, en ballastige Luibuiken’.

8 *De sera et nec multum provecata Quiritium humanitate, tum in aliis, tum maxime quoque in legum monumentis perspicua.*

9 ‘Omne bonum, quoquo se vertent Romani, incertum, omne malum summum.’ In de opsomming van de verwoestingen die de Romeinen hadden aangericht, werd een heel actuele vermeld: ‘tuque, o! infelix Palmyra carnifici tandem Romae succubuisti’ (‘En ook Gij, O ongelukkig Palmyra, bent uiteindelijk bezwaken voor de slachter Rome’). Wat de Romeinen begonnen, heeft de Islamitische Staat onlangs voltooid.

10 Frederik Adolf van der Marck werd benoemd tot hoogleraar in het Natuurrecht in Groningen in 1757, maar werd in

Staatsrecht en Volkenrecht. In 1804 kwam daar het Strafrecht bij. Gratama's Groningse oratie is het tegendeel van de Harderwijkse: *Rede waarin wordt uiteengezet dat de mensen, ja de volkeren geboren zijn tot rechtvaardigheid*.¹¹ Al in de eerste zinnen duiken Socrates en Cicero op. Zij zijn de onsterflijke leermeesters die ons de weg hebben gewezen naar de rechtvaardigheid als de natuurlijke staat en geneigdheid van alle mensen en dus alle volkeren. Het Romeinse volk wordt weliswaar nog steeds *populus raptor*, roversvolk, genoemd, maar daardoor schijnt Cicero's ster des te helderder. De *ratio* maakt duidelijk, aldus Gratama, dat het beeld van de volmaakte mens wijst naar de rechtvaardigheid.¹² En wat voor de mens geldt, geldt ook voor het volk.

Gratama's rede is wel een heel zoetelijk verhaal. Zou je Socrates en Numa als misdadigers kunnen bestempelen en Sulla, Catilina en Verres als eerlijke lieden, *honesta nomina*, roept hij uit.¹³ De zin van en eerbied voor het rechtvaardige zijn alle mensen aangeboren, in alle eeuwen, over alle landen. Ze zijn dezelfde in Athene en Rome en Amsterdam en Parijs, alsook in het hoogbeschaafde Groningen ('*excultissima Groningensium civitate*').¹⁴

De beide redevoeringen mogen op het eerste gezicht wat oppervlakkig en flauw aandoen, ze hadden toch betekenis voor de strijd die al enkele decennia woedde tussen het Romeinse recht en het Natuurrecht.¹⁵ Er was over nagedacht. De Romeinse samenleving was door en door corrupt, dus het recht kon ook niet veel zijn (Harderwijk), terwijl de aangeboren natuur van de mens verlangde en streefde naar rechtvaardigheid (Groningen). Het recht moest zich aan dit streven aanpassen, moest voorschrijven wat de natuur leerde. Gaius en Justinianus zeiden het al: '*ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit*'.

Gratama had het geluk dat hij in korte tijd twee collegae kreeg die zijn opvattingen over het Natuurrecht en de plaats ervan in het juridisch onderwijs deelden. Daar ging de strijd in de komende jaren om: de plaats van het Natuurrecht aan het begin van de studie. Een jaar na Gratama's benoeming werd Albertus Jacobus Duymaer van Twist (1775-1820) aangesteld en weer twee jaar later Carl Christian Levin Paehlig (1754-1814). Wellicht omdat zij op dit punt eensgezind waren, sloeg Gratama in 1805 een uitnodiging af om F.W. von Pestel (1724-1805) in Leiden op te volgen.

1773 afgezet wegens een conflict met de theologische faculteit. In 1795 keerde hij met de Fransen naar Groningen terug en bleef daar tot zijn dood, zie C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd*, Leiden, 1987.

11 *Oratio qua docetur cum homines, tum etiam populos ad justitiam natos.*

12 '*Imaginem illam humanae perfectionis et dignitatis quaeque ad eam ducit, iustitiam, nebulis non obcaecata sote videt Ratio*'. ('De rede ziet uit zichzelf, door geen nevelen verblind, dat beeld van menselijke volmaaktheid en waardigheid dat naar de rechtvaardigheid leidt.')

13 '*O tu veneno remuneris matrem quae te lacte nutritiv.*' ('O zoudt Gij de moeder die U met melk heeft gevoed, met vergif belonen?')

14 Na de gedrukte versie van zijn betoog is een uitvoerige, overigens gebruikelijke, lofrededruk afgedrukt, ditmaal van Ruardi. Daarin worden Groningen en Seerpius Gratama opgehemeld als geliefd bij Apollo en lievelingen van Pallas.

15 Over die strijd: Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*.

4 Natuurrecht versus Romeins recht

In het academiejaar 1804-1805 was Gratama rector. Bij de overdracht sprak hij een rede uit waarvan de titel de inhoud duidelijk weergeeft: *Over de oorzaken der rampen, waarmee de natuurrechtsleer en haar onderwijzers te worstelen hadden*.¹⁶ Ze is een verweerschrift tegen alle op onverstand, drift en vooroordeel berustende aanvallen tegen het Natuurrecht, al sinds de dagen van De Groot, Pufendorf en Wolff, als zou het Natuurrecht nieuw, ongodsdienstig en ketters zijn. Heel even steekt Gratama de hand in eigen boezem door te bekennen dat de natuurrechtsgeleerden zich te vroeg en te veel bezig hebben gehouden met het zoeken naar systemata, maar al spoedig trekt hij van leer ‘tegen dezulken die het Natuurrecht de schuld geven van de gruwelen der revolutie en van het stichten eener onzaligen Regeringloosheid, tegen de heersende brooddronkenheid der academische jeugd, tegen de wraakbare slaphed van de hogepriester Eli in tegenstelling tot de onbuigzame strengheid van de Romeinse Brutus’,¹⁷ etc.

Een jaar later was hij promotor bij de promotie *more maiorum* van zijn vriend Theodorus van Swinderen (1784-1851). Ter gelegenheid daarvan hield hij een lange rede over de eerlijke wedijver tussen geleerde mannen, die opgewekt moet worden tot gemeenschappelijk welzijn van de mensheid en de staat.¹⁸ De rede is interessant omdat ze uitvoerig het ritueel van zo’n plechtige promotie *more maiorum* beschrijft. Daarin wordt onder andere het *Corpus Iuris Civilis* aan de promovendus overhandigd en opengeslagen, ‘opdat hij de uit het hoofd geleerde burgerlijke wetten dagelijks leest, herleest en ijverig volgt’.¹⁹ Daarna wordt het gesloten, ‘opdat hij niet vergeet dat de geschreven wetten niet alle kennis van goddelijke en menselijke zaken en de wetenschap van recht en onrecht bevatten, ja zelfs niet bevatten kunnen’.²⁰

5 Regtsgeleerd Magazijn van Prof. Gratama

In 1809 verscheen het *Regtsgeleerd Magazijn*, een zeldzaamheid in juridisch Nederland. Het was geen recensietijdschrift, geen bundel met artikelen, geen mengelwerk van verhalen, maar alles tegelijk. Er bestonden wel tijdschriften als de *Algemeene Konst- en Letterbode* (1788-1861), de *Schouwburg van In en Uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1805-1810) en *De recensent ook der recensenten* (1806-1810), maar dit tijdschrift was uitsluitend aan de rechts-

16 *Oratio de causis malorum, quae jurisprudentia naturalis, ejusque doctores fuerunt perpessi*, 1806.

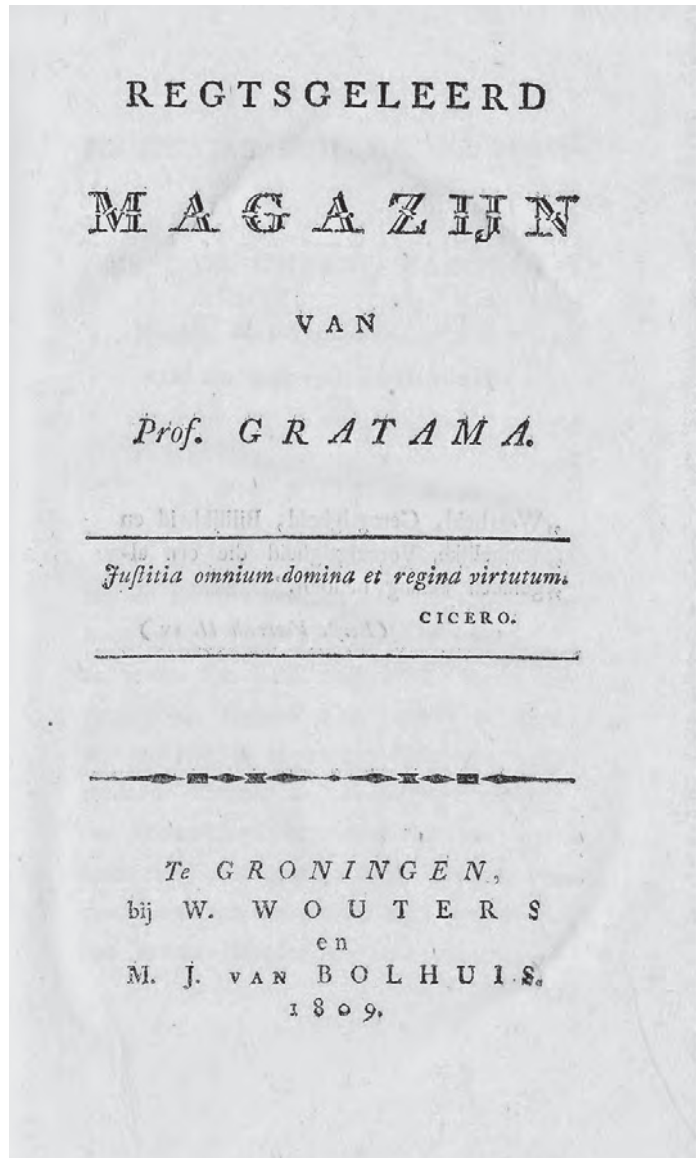
17 Eli trad te slap op tegen de corruptie van zijn zonen, terwijl Brutus zijn zonen wegens ongehoorzaamheid liet terechtstellen.

18 *Oratio de honesta aemulatione inter homines, doctos in primis, et doctorum hominum corpora, excitanda, ad commune humanitatis civitatisque bonum*.

19 ‘ut memoria saepe repetas ipsas leges civiles quotidie legendas, relegendas, sedulo sequendas esse’.

20 ‘ne obliviscaris non omnem divinarum et humanarum notitiam, iusti ac iniusti scientiam scriptis legibus contineri, immo nec contineri posse’.

Titelpagina van het Regtsgeleerd
Magazijn van Prof. Gratama,
1809. Particuliere collectie.

geleerdheid gewijd.²¹ Bijzonder was ook dat de artikelen van het *Magazijn* alle in de landstaal waren gesteld. Ook het jaar van verschijnen was opvallend. 1809 was het jaar waarin ons land voor het eerst een codificatie van het strafrecht, van het burgerlijk recht en van de rechtsvordering kreeg. In het *Magazijn* kon Gratama al zijn strijdlust kwijt. Dat blijkt al

²¹ Er was één voorloper: *De Regtsgeleerde, in spectatoriale vertogen* (1767-1773), zie G.C.J.J. van den Bergh en C.J.H. Jansen in *Nederlands Juristenblad*, 1987, 1181-1185 en Idem, 'De wording van het juridisch tijdschrift. Drie Nederlandse pogingen uit de Franse tijd', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1988, 341-354.

op de eerste bladzijde bij de opdracht van het tijdschrift aan zijn twee collegae Van Twist en Paehlig: ‘Laten wij alleen, en een iegelijk onzer, zorgvuldig trachten op onze hoede te zijn tegen alles en allen – want het zijn onze vijanden, de vijanden van orde, rust, waarheid en gerechtigheid’.

In de ‘Voorrede’ van 20 november 1808 vertelt Gratama dat hij aanvankelijk zijn tijdschrift *Regtsgeleerd Magazijn van Prof. Gratama en zijne Leerlingen* had willen noemen, maar op aanraden van zijn twee ambtgenoten had hij de laatste drie woorden weggelaten. Het was nu *Het Regtsgeleerd Magazijn van Prof. Gratama* en was opgedeeld in vijf afdelingen: 1. Verhandelingen, 2. Aankondiging en beoordeling van verhandelingen aan academische rechtsscholen tot 1808, 3. Boekbesprekingen, 4. Levensberichten en 5. Andere berichten. Twee delen verschenen in één band. Het doel van het *Magazijn* was de ‘bevoordeering van regtskennis, regtvaardigheid en van den regtsgeleerden roem des lands’. Maar, bekende Gratama, het wilde ook een verdediging opwerpen tegen allen die de rechtsgeleerdheid van haar lof wilden beroven, ‘want de factiegeest is tot in ’t bloed doorgedrongen, de rechtenstudie hinkt op één been voort, de rechtsgeleerde fortuinzoekers drijven met de kritiekplak in de hand de kritieken tot krankzinnigheid’. Typerend voor de zelfkennis (of het gebrek daaraan) van Gratama is de zin: ‘Ook mijne natuur helde wel tot rust, maar wanneer de Rede den strijd gebiedt, moet de natuur zwichten.’ En de rede gebod hem te strijden en wel voor de positie van het Natuurrecht. Niet met het Romeinse recht, maar met het Natuurrecht diende de rechtenstudie te beginnen. Dat had al Jean Barbeyrac (1674-1744) bepleit op onweerlegbare gronden. Helaas wilde wat voor Gratama en zijn collegae²² zonneklaar was, maar niet doordringen in het brein van de tegenstanders.

6 Gratama versus Tydeman

Onder die tegenstanders is er vooral één die het moest ontgelden: H.W. Tydeman (1778-1863), hoogleraar in Franeker.²³ Tydeman kwam uit een prinsgezinde familie, was een leerling van Van der Keessel en een bewonderaar van de nieuwe Historische School van Gustav von Hugo (1764-1844) en Carl Friedrich von Savigny (1779-1861). Hij wilde het praktische Romeinse recht als inleiding handhaven en niet vervangen door het idealistische Natuurrecht. Voor die ongefundeerde ‘machtspreuken’, zoals Gratama zei, moest Tydeman ter verantwoording worden geroepen. Wat was er immers gebeurd? In het jaar van de rectorale rede van Gratama was het *Rechtsgeleerd, Practicaal en Koopmans Handboek* van Joannes van der Linden verschenen. In de ‘Inleiding’ ervan had de auteur zich met zo-

²² *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 118, noot 61: ‘De drie Groninger Regtsgeleerde Professoren trekken, te dezen opzigte, ééne lijn, en stellen, dat er met het natuurrecht begonnen moet worden’.

²³ H.W. Tydeman was hoogleraar in Franeker van 1803 tot 1812, daarna in Leiden tot 1848. Ook hij heeft een tijdschrift uitgegeven, *Regtsgeleerd Mengelwerk*, dat in 1811 is verschenen.

veel woorden gedistantieerd van de mening van de grote Barbeyrac en gezegd: ‘De studie der Rechtsgeleerdheid moet begonnen worden met het Romeinsche regt en niet met het regt der natuur en der volken ... Die op het laatste eenmaal verlekkerd is geworden, zal zig tot de veel droogere leezing van de schriften der Romeinsche Regtsgeleerden met weerszin verledigen.’

Hoe kon iemand zoiets zeggen, vond Gratama, zonder enig bewijs en ‘strookende met de vooroordeelen, tegen de grondigste redeneringen steeds aangekweekt’? Tot overmaat van ramp was het boek in de landstaal geschreven en kon het zich dus op een grote verspreiding verheugen. Gratama zon op tegenmaatregelen en nam een beproefd middel te baat. Hij liet niemand anders dan zijn zoon Sibrand op 18 februari 1807, onder vaders presidium, disputeren over een lange stelling die vader had opgesteld.²⁴ Zij kwam erop neer dat wat Jean Barbeyrac, Gerard Noodt (1647-1725), Pieter Roscam (1734-1801)²⁵ en Paehlig zo grondig hadden bewezen, ‘verscheidene, niet zeer bevoegde Regters wel hadden getracht te doen waggelen’, maar dat dit niet was gelukt.²⁶ De gebeurtenis is interessant en laat zien dat een disputatie dikwijls werd gebruikt als een middel om de opvattingen van de hoogleraar kenbaar te maken via de mond van de disputant. Dat een vader zijn zoon inzette, zal echter niet vaak zijn voorgekomen.²⁷ Gratama zag de juistheid van zijn ongebruikelijke stap bevestigd. Was de ‘Inleiding’ van Van der Linden immers al erg genoeg, erger nog was dat in 1808 een recensie over Van der Lindens boek verscheen waarin de anonieme schrijver (Tydeman) stelde: ‘Het natuurregt vóór de Instituten geleerd, neemt niet alleen den jongeling in; maar het doet meer; het verwacht ligt, en maakt verwaand; het maakt hem minder vatbaar voor een solide positive regtsstudie’.

Gratama ontplofte: ‘De tijd der magtspreuken zij voorbij, Mijn Heer! Ik vordere van U, met achterlating van alle schijn- en praalwetenschap, een grondig antwoord, waarom Natuurregt den jongeling noodzakelijk of zelfs maar natuurlijk verwarren moet’.²⁸ Hij bood de recensent een plaats in zijn *Magazijn* aan, maar als deze zou volharden in zijn onbewezen apodictische uitspraken, dan zou hij hem houden ‘voor een man, die geene waarheid, geene gerechtigheid willende, de menigte misleidt door machtspreuken en begoocheling’. Hij zou dan trachten ‘den bijtenden hond en den schoppenden ezel’ af te weren. Tydeman had beweerd dat er hoogleraren waren die een onjuist begrip hadden van het ware Natuurrecht. Gratama:

²⁴ De lange stelling was uiteraard verwoord in het Latijn, maar is ook in vertaling opgenomen in het *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 119-121.

²⁵ J. Barbeyrac (Groningen 1717-1744), G. Noodt (Franeker 1679-1684, Utrecht 1684-1686, Leiden 1686-1725) en P. Roscam (Harderwijk 1784-1787 en 1788-1795, Utrecht 1787-1788).

²⁶ Hier moet gewezen worden op een merkwaardigheid in alle betogen van Gratama. Steeds weer worden Barbeyrac, Noodt, Luzac, Roscam en collegae aangehaald, maar nergens zijn ambtsvoorganger Van der Marck, die toch in dezelfde stijl en soortgelijke bewoordingen ten strijde was getrokken tegen het Romeinse recht en voor het Natuurrecht. Ook Janzen. *Natuurrecht of Romeins recht*, 205 en 293, is dit opgevallen.

²⁷ Van der Linden werd ook aangevallen door een anonieme recensent, waarschijnlijk Cras, in *Schouwburg*, 1808, 417 e.v., zie Jansen, ‘Natuurrecht of Romeins recht’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1989, 136-137.

²⁸ *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 125.

‘Rekent Gij mij onder die, door U bij ’t Publiek aangeklaagde natuurrechts-leeraars die geen waar natuurrecht leeren, of niet? Gij ziet, mijn Heer! mijn eisch is billijk, en wanneer Gij daaraan niet ten spoedigste of ten duidelijkste voldoet, zult Gij zelf en de wereld oordeelen, met welk een oog van de diepste verachting Gij bij ALLEN behoort te worden aangezien, die, aan geene factie-zucht toegedaan, prijs stellen op waarheid en gerechtigheid.’²⁹

Met deze ‘billijke eis’ was de rust allerminst teruggekeerd. Tydeman liet de aantijgingen niet over zijn kant gaan: ‘Rec. kan zich in dezen met Prof. Gratama in geen strijd inlaten, en acht dien geheel overtollig, omdat Prof. Gratama, in dezen ... door verminkingen en verdraaijngen van hetgeen Rec. beknopelijk, grondig geschreven had, deszelfs gezegde tot eene magtspreuk gaat knoeijen’.³⁰ Het gevaar ontstaat, zo vervolgde Tydeman, dat de in het Natuurrecht ingeleide student de positiefrechtelijke bepalingen als overtollig veracht, zich als rechter boven de wet stelt en door *cerebrine aequiteit* het recht verkracht. Het is immers veel aangenamer wijsgeer te worden dan jurist. In het ‘Naschrift’ voorspelde hij dat degenen die het eerste deel van het *Magazijn* hadden besteld zeker geen lust zouden hebben zich deel twee aan te schaffen.³¹

Het dispuut zou zich ongetwijfeld hebben voortgezet als niet de verontwaardiging van Gratama zich op een in zijn ogen nog ernstiger incident had gericht. Wat was er gebeurd? In mei 1806 had zoon Sibrand Gratama in een *disputatio* onder leiding van de *professor honorarius* Jacobus de Rhoer een geschrift verdedigd van deze laatste over de tijdsindeling in de geschiedenis: *Disceptatio historica de temporis divisione*.³² Dit illustreert alweer hoe disputaties verliepen. Het werk was geschreven door De Rhoer en een jonge student moest het verdedigen. Bij het geschrift waren enkele stellingen gevoegd en een ervan ging over de vroege Romeinse geschiedenis. De these luidde: ‘Mucius Scaevola’s poging om Lars Porsenna, koning der Etruriërs te doden, zoals dat door Livius wordt meegedeeld, werd terecht door Cicero en anderen geprezen’. Mucius Scaevola was een dappere Romeinse jongeling die het kamp van Porsenna was binnengedrongen. Porsenna belegerde Rome en poogde de verdreven koning Tarquinius weer op de troon te zetten. Mucius doodde echter een minister die dezelfde kledij droeg. Gevangen genomen zei hij dat 300 Romeinse jongelingen bereid waren hetzelfde te doen en als bewijs van zijn en hun moed hield hij de rechterhand zonder een kik te geven in het vuur. Daarop zou Porsenna vrede met Rome hebben gesloten. Twee jaar na deze verdediging verscheen een recensie waarin een anonieme recensent (Tydeman) deze stelling gevaarlijk achtte en ‘van de verst uitzienende gevolgen’.³³ Het kwam er op neer dat de stelling een aansporing en begunstiging zou kunnen zijn van vorsten- en ministermoord, een aantijging die des te actueler was nu in Holland voor het eerst een koning op de troon zat. De jonge Gratama riep de recensent

29 *Ibidem*, 130.

30 *Recensent*, 1809, 331-334.

31 Over dit alles Jansen, ‘Natuurrecht of Romeins recht’, 141-142.

32 Over De Rhoer, zie A.Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer 1722-1813: een historicus op de drempel van de nieuwe tijd*, Groningen, 1970.

33 *Schouwburg*, 1808, 354-355.

ter verantwoording, daartoe aangespoord door zijn vader, zoals vader zelf schreef.³⁴ Hij had een sterke troef. De vader van H.W. Tydeman, Meinard, hoogleraar in de rechten te Utrecht, had zelf in een van zijn *Aphorismen* gezegd dat de poging van Scaevola om Porsenna te doden niets berispelijks had ('*nihil vitii*'). Was de kous daarmee af? Neen, professor Tydeman wilde niet alleen niet blozen, maar ook nog over de beledigde onschuld zegevieren. Daarom verbrak vader Gratama voor dit geval de anonimiteit en noemde de recensent bij naam. De strijd werd gevoerd met een hevigheid en verbittering die, 'zoo de kampioenen Franschen waren geweest, ongetwijfeld door een tweegevecht zou gevolgd zijn'.³⁵ Hoe was het mogelijk dat een Franeker professor een jongeling, en nog wel de zoon van een ambtsgenoot, twee jaar na de verdediging door het slijk haalde? Tydeman was echter juist verontwaardigd over feit dat Gratama nu alweer zijn zoon inzette. Aan zijn vriend Bilderdijk schreef hij dat Gratama hem op een insolente manier had laten aanranden door zijn zoon.³⁶ Gratama was voor die verontwaardiging blind en zocht in zijn reactie naar elke slak om er zout op te leggen. Zo klopte de recensie inhoudelijk niet: 'Porsenna was geen minister maar een Veld-overste; hij treedt zelfs niet als Koning op, maar als Veld-overste, geheel niet als Minister. Hoe de Hoogleraar de zaak keere of wende, alles is lam, gezocht, wederregtelijk, ondeugend.'

In louter hoofdletters formuleert Gratama aan het eind zijn aanklacht: 'Heeft de Franeker hoogleeraar Tijdeman, als recensent, zich tegen den jongen Gratama, tegen de Groninger Akademie, tegen de wetenschappen, tegen de waarheid, tegen de gerechtigheid strafschuldig vergrepen? Of heeft hem de jonge Gratama zonder genoegzame reden ter verantwoording geroepen, of hem zonder reden in den strijd gehouden?'³⁷ Het antwoord laat zich raden. In zijn *Herinneringen* schrijft Mr. van A.: 'Het geheel had wel iets van een Spaansch stiereengevecht, waarbij dan Gratama den woedenden stier, Tijdeman den voorzichtigen kampvechter vertoonde'.³⁸

Gratama was inderdaad voor de met het rapier vechtende Tydeman geen partij. In zijn memoires zei Tydeman over de polemieken met Gratama: 'dit geschrijf had mijn geest opgescherpt, zonder mijne gemoedsrust te storen' en in de briefwisseling met Bilderdijk noemde hij Gratama een product van de 'Marckiaansche geest', die zich keerde tegen de school van Van der Keessel, de 'Keesselianen'.³⁹

In het volgende jaar diende zich een nieuwe (oude) kwestie aan. Het betrof de redevoeuring van Gratama's collega C.C.Paehlig, die in 1804 benoemd was als hoogleraar in het Burgerlijk recht en de Geschiedenis van het Romeinse recht en in 1806 een intreedende

34 *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 522. Gratama jr. reageerde in *Recensent*, 1808, 623-625. Tydeman repliceerde in *Ibidem*, 63-70. Gratama jr. dupliceerde in *Ibidem*, 335-339.

35 Mr. H. van A. [pseudoniem van Walraven Engelen], *Herinneringen van vroeger en later leeftijd en aan gedenkwaardige landgenooten*, Tiel, 1884, 37.

36 H.W.T. Tydeman (red.), *Briefwisseling van Mr W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren 1807 en 1831*, dl. 1, Sneek, 1866, 196.

37 *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 528.

38 Mr. H. van A., *Herinneringen*, 37.

39 Tydeman, *Briefwisseling*, 233: 'Wat Prof. Gratama betreft, *longa et tristis est fabula*' ('dat is een lang en treurig verhaal').

had gehouden waarin werd betoogd dat de beoefening en dus de studie van de rechtsgeleerdheid moest aansluiten bij de behoeften van de eigen tijd en het belang van de burgerstaat.⁴⁰ Paehlig pleitte voor het opnemen van moderne vreemde talen in het onderwijs, tot en met Italiaans. Hij prees Beccaria die aan Catharina de Grote van Rusland zijn heilzaam werk had aangeboden voor het maken van een nieuwe codex. Hij pleitte met hem voor meer psychologie in het strafrecht. Beccaria had oog voor de behoeften van zijn tijd. Die gezindheid vond hij ook bij de natuurrechtsgeleerden, met name bij Barbeyrac en in het genootschap *Pro Excolendo*.⁴¹ De rede werd besproken door een anonieme recensent (Tydeman).⁴² In onze ogen zei hij daarbij niet veel kwalijks. Hij noemde Paehlig een solide beoefenaar der echte jurisprudentie en zijn rede een uitmuntend lettergeschenk. Kritiek had hij wel op het bestuderen van moderne vreemde talen: 'laat de buitenlanders Latijn schrijven'. Die vreemde talen dienden alleen maar om met veelweterij te schitteren. Ook dat Beccaria werd aangehaald, was voor de recensent onbegrijpelijk. Dat was, samen met Voltaire en Mirabeau, een romanschrijver maar mocht geen jurist worden genoemd. 'Met hunne grillen hebben zij Vorsten en Wetgevers het hoofd op hol gebracht en het is de plicht van elken menschenvriend, zoowel als van elken Soliden Jurist, om tot de oude ernstige beoefening onzer wetenschap terug te keeren en voor alle verleidende Sirenen-Zangen de ooren te sluiten.' Vergeleken met De Groot, Pufendorf en Noodt, was het alsof je een kermisviool hoorde bij Haydn of Mozart. Zo ging het een tijdje door. Paehlig moest bij zijn leeropdracht blijven en geen malle moderne fratsen uithalen. Daar kwam de kritiek op neer.

Was de kritiek al kinderachtig, nog kinderachtiger was het weerwoord van Paehlig in een geschrift van meer dan honderd bladzijden. Het was geschreven in de landstaal zodat het een brede verspreiding kreeg. Het moet hem heel wat tijd en energie hebben gekost. In 1809 publiceerde hij: 'Het wordt tijd dat ik de pen opvat tegen een recensie mijner inwijdings redevoering die honend en beledigend is en die de strekking en de bedoeling heeft, om den Wijsgeerigen geest uit de Regtsstudie te verbannen, en daarvoor de oude koude Instituten- en Pandectenleer in de plaats te stellen'. De verdediging van Paehlig was een eenvoudige. In zwart-wit zette hij twee partijen van rechtsgeleerden tegenover elkaar, de wijsgerige en de civilistische. De wijsgerige partij stelde dat de jongelingen een doorwrochte kennis van het Natuurrecht moesten krijgen, de civilistische hield staande dat de beoefening van het Romeinse recht alleen toereikend was. Paehlig zocht steun voor zijn wijsgerige standpunt bij alle bekende en dikwijls genoemde natuurrechtelijke

40 *Oratio de studio jurisprudentiae ad civitatis rationem et praesentis temporis usum accomodando*, Groningen, 1806.

41 Het genootschap *Pro Excolendo Jure Patrio* was in 1761 door Van der Marck opgericht en had ten doel de beoefening van het vaderlandse recht. Onder dat vaderlandse recht verstond men het niet-Romeinse recht van eigen bodem, zie A.S. de Blécourt, *Pro Excolendo en de rechtsgeschiedenis*, Groningen, 1937; J.H.A. Lokin, 'Vaderlands, nationaal en Europees', *Groninger Opmerkingen en mededelingen*, 2011, 1-15; Idem, '250 jaar *Pro Excolendo Jure Patrio*: Rituelen en gebruiken', *Pro Memorie*, 2011, 119-136. Gratama was bij mijn weten geen lid van *Pro Excolendo*, maar heeft wel een uitvoerige beschouwing aan het genootschap gewijd in zijn *Rechtsgeleerd Magazijn*, 485-511.

42 *Schouwburg van In- en Uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*, 1807, 12-19.

autoriteiten en ging tekeer tegen de civilist die de ‘voorstanderen van eene wijsgeerige Regtsgeleerdheid bespot, bedilt en benadeelt ... Dan is het tijd, meer dan tijd dat men dien buitensporigen ridder den breidel in den mond wringe, ten einde eene sterke quarantine worde daargesteld tegen den verpestenden adem, welken die man van zich laat uitgaan’.

In zijn *Regtsgeleerd Magazijn* blies Gratama zijn partijtje mee. Hij recenseerde de verdedigingsrede van Paehlig en begon als volgt: ‘De Recensent van Prof. Paehlig’s inaugurele oratie heeft zich schuldig gemaakt aan misdaad tegen den Professor – tegen de Akademie van Groningen – en tegen het Vaderland; terwijl hij aan het gezonde verstand en den goeden smaak als den oorlog verklaarde’.⁴³ Hij ried de *Schouwburg* af nog eens zo’n recensie te plaatsen ‘die nergens toe dienen konde dan om den Regtsgeleerden roem des Lands te bezoedelen’.

De controversale sleepte zich vijf jaar voort. De heren hadden en namen de tijd om hun geschillen in den brede uit te vechten.⁴⁴

7 Gratama en het Natuurrecht

Als men de schotschriften over en weer ontdoet van de korsten van de persoonlijke aantijgingen, verdachtmakingen en regelrecht gescheld, dan blijft er de in die tijd inderdaad belangrijke kwestie over van de plaats van het Romeinse recht in het curriculum. Gratama wist het wel en gelukkig was daar zijn *Magazijn* die hem in staat stelde, ja van hem vorderde dat hij ‘over dit gewichtig stuk zijn gedachten liet gaan en ten spoedigste mededeelde’.⁴⁵ In een zoals steeds wijdlopieg artikel zette hij zijn denkbeelden uiteen: *Wat is Akademische Regtsstudie, en hoe behoort die bij ons, na de afschaffing des Romeinschen Regts als Regt, te worden ingerigt?*

Na een uitvoerige uiteenzetting over het Natuurrecht als het oudste recht⁴⁶ kwam hij tot een concrete indeling van de rechtenstudie in minimaal drie jaren. Daaraan ging een behoorlijke tijd – twee of drie jaar – vooraf als preparatoire opleiding, die in de nieuw te vormen gymnasia of in de filosofische faculteit verzorgd moest worden. De rechtenstudie dan begon volgens het denkbeeld van Gratama in het eerste jaar met Natuurrecht, de eerste beginselen van het natuurlijke staatsrecht en de repetitie van de preparatoire

⁴³ *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 241.

⁴⁴ In de *Vaderlandse Letteroefeningen* van 1810 stond een recensie van de verdedigingsrede die eindigde met: ‘Wij gelooven, dat de Heer PAEHLIG, zonder veel gevaar voor de wetenschap, deze moeite had kunnen uitwinnen, en zich vele verdrietige uren had kunnen besparen. Men doet sommige aanmerkingen te veel eer aan door ze te wederleggen, en de toon der twist-schriften geeft maar al te veel aanleiding om in tegenovergestelde uitersten te vallen’.

⁴⁵ *Regtsgeleerd Magazijn*, 1809, 175.

⁴⁶ Gaius zei het zelf bij de wijzen van eigendomsverkrigging: ‘Het is daarom gemakkelijker bij het oudste te beginnen: en het is duidelijk dat het Natuurrecht het oudste is omdat de Natuur het samen met het menselijk geslacht heeft voortgebracht’ (*Commodius est itaque a vestustiori incipere: palam est autem vetustius esse ius naturale quod cum ipso humano genere Narura prodidit*).

wetenschappen, dat wil zeggen voornamelijk Latijn en Grieks, rechtsgeschiedenis en encyclopedie. Het natuurlijke staatsrecht bepleitte hij als antwoord op de anti-revolutionaire, God-, Nederland- en Oranje-denkebeelden van Willem Bilderdijk, in wie hij een even gevaarlijke vijand zag als in Tydeman. Het tweede jaar bevatte vier vakken en begon met de repetitie van het Natuurrecht. Na explicatie van ‘den Napoleon’ en crimineel recht kwam dan eindelijk als vierde deel het Romeinse recht aan de beurt. Het laatste jaar bestond uit de repetitie van ‘den Napoleon, commercie en zeerecht en procesrecht’. In een later artikel formuleerde hij zes regels waaraan de docent van het kleine partje Romeins recht moest voldoen en waarvan de eerste luidde: men moet het Romeinse recht rein leren, dat wil zeggen ontdaan van alle latere overtolligheden.⁴⁷ Gratama ging in op eventuele te verwachten bezwaren, met name over de plaats van het Romeinse recht, maar wuifde die weg. Die moeilijkheden moest men overwinnen en bovendien kon de uitlegger van ‘den Napoleon’ steeds waar nodig was verwijzen naar plaatsen uit het Romeinse recht. Het was voor Gratama’s doen een rustig stuk, maar voorzien van een naschrift waarin de strijdbare aard toch naar boven kwam. Er was één reactie gekomen, ditmaal van iemand van ‘eerbiedwaardige ouderdom’ en gelukkig niet van een der jongeren, die niets anders te berde konden brengen dan ‘geschreeuw, blote machtspreuk of zotten-geklap’. De schrijver was het niet met Gratama eens en had aan het eind gevraagd ‘zoals een Vriend bij eenen Vriend, een Broeder bij eenen Broeder vragen kan en mag, of ik met mijne eigene gevoelens niet te zeer ben ingenomen?’

De vlam sloeg in de pan. Gratama repliceerde met de wedervraag of lieden die met blote machtspreuken de discussie wilden beslechten zelf niet te zeer met hun gevoelens ingenomen waren. Hun verstandsverwarring moest getuchtigd worden. Weer beriep hij zich op Barbeyrac, Noodt, Luzac en de gehele Groningse faculteit, die door argumentatie en ondervinding aan zijn zijde stonden.

Ik ben ervan overtuigd dat Gratama werkelijk meende wat hij predikte. Omdat elke zelfrelativering hem vreemd was, zag hij overal vijanden en trok hij dadelijk ten strijde. Zijn collega Duymaer van Twist was gelukkig veel reëler en bedaarder van aard. Hem was opgedragen de Hollandse Napoleon uit te leggen en daartoe hield hij op 12 oktober (wijnmaand) 1809 een redevoering in het Latijn. Ze werd door de jonge Sibrand Gratama in het Nederlands vertaald en in het Magazijn opgenomen.⁴⁸ De rede is een evenwichtig betoog dat wijst op de gevaren die verbonden zijn aan de opdracht een onvolledige codificatie aan te vullen uit de wet zelf. Het is het oude en steeds terugkerende probleem van de hulpbronnen in geval de wet niet spreekt. De neiging bestaat om terug te vallen op het oude hulprecht, het Romeinse recht, maar dat Romeinse recht mag alleen maar tot hulp bij de interpretatie van de wet te baat worden genomen en nooit eigen gezag uitoefenen. Dit

⁴⁷ *Rechtsgeleerd Magazijn*, 1809, 461 e.v.

⁴⁸ Gratama was zich, zoals hij zei, dadelijk bewust van het gewicht van de redevoering en vroeg aan Van Twist ‘de eer der overzetting’ voor zijn zoon. Het resultaat mocht er zijn, aldus vader, die zijn zoon daar uitvoerig voor prijst, zie *Ibidem*, 367, noot 167.

De Waalborg bij Roderwolde, zomerverblijf van Seerp Gratama en zijn gezin. Assen, Drents Archief, Collectie Monumentenzorg.

was het immers sinds 1 mei ontnomen door het afschaffingsartikel.

Gratama was opgetogen en meende dat deze rede, gevoegd bij zijn rectorale oratie *De causis malorum*, zijn verweer tegen de machtspreuken (van Tydeman cum suis) en zijn voorstel van de inrichting van de studie ‘wel grootendeels de zegepraal der waarheid beslist en bevestigt op een verouderd algemeen vooroordeel’.⁴⁹ Helaas, de opzet die Gratama voor ogen had is door de wetgever niet overgenomen. Uit het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 blijkt dat het Romeinse recht de toegangspoort van de rechtenopleiding bleef. Sterker nog, voor het kandidaatsexamen werd de student enkel ondervraagd uit de Justiniaanse Instituten, maar dat kon Gratama natuurlijk in 1809 nog niet weten.

Ook in Gratama’s persoonlijk leven is 1809 een belangrijk jaar. Hij kocht toen een grote herenboerderij in Roderwolde, de Waalborg, waar hij van mei tot oktober verbleef.⁵⁰

⁴⁹ *Ibidem*, 367, noot 167.

⁵⁰ Het huis is steeds in de familie gebleven en in 1969 verkocht aan de Gratama-Stichting. Het werd tot voor kort bewoond door een familielid. In 2009 overleed Geri Gratama-Hengeveld op de Waalborg.

8 Université impériale

Een jaar na de uitgave van het *Magazijn* werd de hele staats- en rechtsorde opnieuw op zijn kop gezet. Holland werd deel van het Franse keizerrijk en dat had onmiddellijk invloed op de rechtenopleiding. Keizer Napoleon vond één universiteit voor het land wel genoeg in plaats van de vijf bestaande. Er werd een commissie benoemd van twee personen, Cuvier en Noël, die een rapport moesten uitbrengen. Het is de zwaarste visitatiecommissie die Groningen ooit heeft gekend. Het resultaat was dat er één *université impériale* kwam met twee vestigingen: Leiden en Groningen.

De belangrijkste uiterlijke verandering was de kleur van de toga's. In plaats van het calvinistische zwart trok op 3 november 1812 een bonte stoet door Groningen. Omdat de voorbereidende filosofische faculteit was gesplitst in een natuur- en een letterkundige eenheid, waren er vijf faculteiten en dus vijf kleuren. De theologen bleven in het zwart, juristen droegen bordeauxrood, de medici paars, de natuurkundigen violet en de letterkundigen oranje. Op hun hoofd droegen ze geen baret maar een *pileus*, een soort toque in de vorm van een pudding. De stoet wekte de lachlust van de bevolking op en Huizinga vermeldt dat Gratama zich duidelijk geneerde en een 'scheve lach' naar de studenten zond, 'subridens'. De stoet werd voorafgegaan door twee pedellen, toen 'appariteurs' geheten, met adelaars op hun nieuwe pedellenstaven en een Franse steek op het hoofd.

Het onderwijs op Franse leest is echter nooit van de grond gekomen. De kinderziekten van het nieuwe stelsel waren nog niet voorbij of de kozakken stonden op de Grote Markt. Ze stalden hun paarden in de Academiekerk en waren de schrik van de burgerij.

9 Gratama en het Romeinse recht

Het vernieuwde stelsel van onderwijs in het nieuwe koninkrijk kreeg pas in 1815 zijn beslag. Zoals gezegd werd de opleiding tot aan het kandidaatsexamen beheerst door het Romeinse recht. Gratama, die de wetboeken had moeten doceren, keerde opgelucht terug naar het Natuurrecht dat door de Fransen was afgeschaft. 'Onder het gebulder en geraas, is 't ius naturae weer de baas', dichtten de studenten. Toch was er in Gratama's houding iets veranderd. Na 1815 schreef hij nauwelijks meer over het Natuurrecht, des te meer over het Romeinse recht, want niet alleen het Natuurrecht maar ook het Romeinse recht nam Gratama voor zijn rekening. Sterker nog, hij wilde het tot aan zijn dood niet meer afstaan. Ik denk dat, nu de strijd door de beslissing van het Organiek Besluit gestreden was, hij zich loyaal gevoegd heeft naar de voorschriften ervan. Bovendien wilde hij met name de eerstejaars vormen en kneden in zijn mal. Gratama stond bekend als een uitstekend, zij het wat schools, docent en van hem wordt gezegd dat hij zich met name richtte tot de middelmatige student om die over de streep te trekken. Bij zijn romeinsrechtelijk onderwijs gebruikte hij het compendium – een beknopte systematische samenvatting – van Böckel-

mann.⁵¹ Hij werkte zijn dictaten elk jaar bij en trachtte die te verlevendigen door naar aanleiding van de tekst over allerlei onderwerpen uit te weiden. Hij geraakte daarbij in het vuur door zijn eigen woorden en vergat de tijd, tot hij zichzelf en zijn toehoorders tot de orde riep met de zin *'Redeamus ad calamum'* ('laten we de pen weer ter hand nemen'), soms wel twintig keer in een uur. Zijn stem was tot buiten de collegezaal te horen.⁵²

In 1816-1817 was Gratama opnieuw rector. Nooit zijn zijn strijd lust en zijn loyaliteit zo in het openbaar getreden als bij de overdracht in 1817. Niet het Natuurrecht was dit keer het voorwerp van geschil, maar de eer van de Senaat, en Gratama zou er beslist aan toegevoegd hebben 'de eer van de Academie, van de Wetenschap, ja van het Staatsbestel'.

Wat was er aan de hand? In 1816 was hij de theoloog Muntinghe opgevolgd, die de last van het rectoratsambt gedurende de moeilijke Franse jaren had getorst. Muntinghe was verwikkeld geraakt in een schijnbaar onbetekenende kwestie van protocol, schijnbaar, want het resultaat is merkbaar tot op de dag van vandaag. Artikel 233 van het Organiek Besluit van 1815 bepaalde dat bij academische plechtigheden of vergaderingen curatoren de eerste rang hadden. Dat betekende niet minder dan een omkering in de verhoudingen. Van oudsher had immers de *rector magnificus* de leiding van niet alleen de gewone vergaderingen van de Senaat, maar ook van die van de *senatus amplissimus*, waarin hoogleraren en curatoren zitting hadden. De rector beschouwde zich als de vanzelfsprekende *primus inter pares*. Bovendien was hij in de Franse tijd het enige boegbeeld van de academie geweest, want de curatorenfuncties waren afgeschaft. Geen wonder dat Muntinghe bij de eerste gezamenlijke vergadering verstoord was toen president-curator Wichers de voorzitterszetel wilde bezetten. Op grond van de eeuwenoude traditie meende hij op deze plaats recht te hebben. Artikel 233 zou volgens hem slechts betrekking hebben op stemverhoudingen en organisatorische beslissingen. Curatoren hadden immers nimmer tot de eigenlijke academische gemeenschap van professoren en studenten behoord.⁵³ Wichers drong echter aan en met de aantekening dat hij de kwestie zou voorleggen aan het hoogste gezag gaf Muntinghe, verzoenend van aard, toe. Anders zijn opvolger Gratama. Die maakte van de kwestie een principiële zaak. Op 10 oktober 1817 zou de jaarlijkse rectoraatsoverdracht plaatsvinden en Gratama schreef enkele weken tevoren een vergadering van de *senatus amplissimus* uit voor 9 oktober onder zijn leiding. Hij nodigde curatoren uit daarbij aanwezig te zijn. Al eerder hadden dezen een brief ontvangen waarin de rector op hoge toon zijn visie op het voorzitterschap uiteenzette en waarschuwde dat hij 'stormen voorzag die hij wenschte te voorkomen'. Die brief hadden curatoren onbeantwoord doorgestuurd naar het departement Onderwijs met het dringende verzoek een snelle beslissing in de protocollaire twist te nemen. Die kwam na de convocatie van Gra-

51 *Praelectiones*, Groningen, 1818, 17: 'Ipsum textum Institutionum et hoc Böckelmanni compendium in hisce lectionibus vos velim habeatis comites' ('ik zou willen dat gij in de lessen als begeleiders hebt de tekst zelf van de Instituten en het compendium van Böckelmann'). Voor het Natuurrecht gebruikte hij het commentaar van L.J.F. Höpfner (1743-1797), van wiens Duitse biografie een vertaling werd gemaakt door Th. Van Swinderen, verschenen in het *Rechtsgeleerd Magazijn*, 1809, 253-327.

52 J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit', in: Idem, *Verzamelde werken*, dl. 8, 1953, 170.

53 W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Groninger Hoogeschool*, Groningen, 1864, 219.

tama, maar voor 9 oktober, in de vorm van een koninklijk besluit waarin werd uitgemaakt dat de voorrang van artikel 233 ook het voorzitterschap van de *senatus amplissimus* omvatte. Gehoorzaam, maar ongetwijfeld met ingehouden verontwaardiging boog Gratama het hoofd op 10 oktober. Terwijl hij de rectorale waardigheid overdroeg door de overhandiging van het grootzegel, zei hij pathetisch: ‘Bescherm wat er (van die waardigheid) nog over is!’ (*‘quae supersunt, tuere!’*).⁵⁴ Tot de dag van vandaag gaat het College van Bestuur, opvolger van de curatoren, bij oraties en in academische processies voorop.

De rectorale rede die Gratama op die dag hield, laat zien dat hij ook in de wetenschap zijn eigen weg ging en een afwijkende mening niet schuwde.⁵⁵ Zij ging over de samenstellers van de Twaalfartafelenwet, de oudste geschreven Romeinse wetgeving uit ongeveer 450 voor Christus. Ze was samengesteld door de zogenaamde *decemviri* of tienmannen. Dezen zouden volgens sommige schrijvers (Pomponius, Plinius, Strabo) zijn voorgelicht door Hermodorus, een balling uit Ephese en een vriend van Heraclitus die eveneens uit Ephese verbannen was. De onjuistheid van deze mededeling was met name in de Renaissance afdoende aangetoond, maar Gratama hield in zijn rede koppig vol dat iedereen het bij het verkeerde eind had en Hermodorus inhoud en ordening van de wetgeving had opgesteld en dus ten onrechte was verguisd.⁵⁶

Die koppigheid bleek in die jaren uit nog iets anders. In 1816 werd namelijk in Verona in een zogenaamd palimpsest de originele tekst gevonden van het leerboek van Gaius dat tot dan toe slechts in brokstukken bekend was. De *editio princeps* van deze originele Gaius dateerde van 1820. Twee jaar na de Veronese vondst schreef Gratama een leerboekje voor eerstejaars, waarin nog de overgeleverde opvattingen over Gaius stonden.⁵⁷ Het was opgedragen aan Cras en De Rhoer. In kleine hoofdstukjes werd het recht uitgelegd. Wanneer hij kwam te spreken over de Gaiaanse fragmenten die door met name Anton Schulting (1659-1734) waren bijeengezocht en uitgegeven, lezen we dat over het aantal boeken dat de Instituten van Gaius vroeger hadden gehad, werd getwist. Volgens de opinie van zijn tijd, ‘*hodie*’, waren het er in ieder geval twee.⁵⁸ De Justiniaanse Instituten bestonden uit vier boeken, maar die weerspiegelden volgens Gratama niet de inhoudelijke indeling van de subjectieve rechten. Daarom maakte hij een nieuwe verdeling van de Instituten in drieën: de *prolegomena*, bestaande uit het voorwoord van Tribonianus (een ‘opgeblazen rede’, ‘*ventosa oratio*’) en de eerste twee titels van boek I. Dan volgde wat hij noemde het *corpus libelli*, dat personen-, zaken- en verbintenissenrecht behandelde en liep tot titel 6 van boek IV. Daar begon namelijk het procesrecht. Dat procesrecht was samen met het strafrecht ondergebracht in een appendix. Waarom Tribonianus de onlogische indeling van vier in plaats van drie boeken had gekozen, bleef voor Gratama onduidelijk. Was nu de indeling van Gaius’ Instituten reëler? Volgens Gratama was dat het geval. Naar zijn eigen

54 Huizinga, *Verzamelde werken*, dl. 8, 67-68.

55 *Oratio de Hermodoro Ephesio, vero XII tabularum auctore*, Groningen, 1817.

56 Zijn enige bewijs was de mededeling van Plinius dat Hermodorus een standbeeld had in de comitia.

57 *Praelectiones ad prolegomena et primam partem Institutionum Justinianearum*, Groningen, 1818.

58 *Ibidem*, 16: ‘*De numero librorum, quem Cai institutiones olim habuerint, disputatur. Hodie in duos libros distinctae prostant*’.

indeling moesten er drie boeken zijn geweest: 1. Over het personenrecht, 2. Over zaken en 3. Over de persoonlijke rechten, ofwel verbintenissen ofwel acties.

Vele belangrijke schrijvers (onder anderen Von Savigny) waren het niet met hem eens, schreef Gratama, maar dat hield hem niet van zijn mening af.⁵⁹ De beperking tot drie boeken betekende dat de Appendix niet van Gaius kon zijn. Gaius had niet over de acties kunnen spreken in de zin waarin dat woord gebruikt werd in boek IV, titel 6 van de Justiniaanse Instituten. Daar staat immers dat alle acties in twee soorten verdeeld kunnen worden: zakelijke en persoonlijke. Welnu, Gaius had het over drie soorten rechten en zou daarbij zeker drie soorten acties hebben vermeld, want elk rechtstype heeft zijn eigen actie. De opzet van het leerboek liet helaas niet toe er verder op in te gaan, aldus Gratama. In 1818 kon hij nog geen kennis hebben genomen van de inhoud van het Veronese palimpsest, maar ook toen hij er wel van wist, bleef hij vasthouden aan de tekstconjecturen die hij gemaakt had. Het was namelijk de gewoonte van elke romanist om de ontbrekende stukken van Gaius door middel van conjecturen aan te vullen. Met de ontdekking van de oorspronkelijke tekst werden deze gissingen op hun waarde getoetst. Gratama hield met zijn Friese stijfhoofdigheid zijn conjecturen vol tegen de tekst van het handschrift in. Indien hij een juiste conjectuur had gemaakt zei hij in zijn college: *‘Haec Gaius post me docuit’* (‘dit heeft Gaius na mij ook zo onderwezen’).

Op 27 november 1820 stierf Duymaer van Twist. Zijn dood was beslist een groot verlies voor de faculteit. Hij bezat een evenwichtige aard en had zich nooit zo met lijf en ziel gestort in de strijd om de inrichting van de studie. Na zijn rectoraat (1808–1809) had hij de uitlegging van de Hollandse Napoleon op zich genomen. In 1812 kreeg hij een keizerlijke herbenoeming en doceerde hij Romeins recht, terwijl Gratama de Franse Napoleon voor zijn rekening nam. Na 1816 legde hij zich weer toe op de wetboeken, tot de dood hem uit het werkzame leven wegrukte. Gratama nam zijn lessen over, maar niet dan nadat hij Duymaer in een uitvoerige lijkrede in de landstaal had herdacht.⁶⁰ Omdat Curatoren toestemming hadden gegeven het wetboek Napoleon in de landstaal te doceren, achtte Gratama zich ontslagen van de verplichting om op deze academische plechtigheid zich van het Latijn te bedienen. In de rede roerde hij de twee ‘sekten’ aan waarin het Romeinse recht uit elkaar was gegaan: het ‘reine’ Romeinse recht, in zichzelf besloten, beoefend zonder zich om de uitkomsten te bekommeren als een ‘Wetboek der Oudheid’, en omgekeerd een bruikbaar Romeins recht dat als hulpmiddel kan dienen bij de uitlegging van het eigentijdse privaatrecht. Deze twee richtingen zijn tot vandaag bespeurbaar. Van Twist rekende Gratama tot de tweede categorie, terwijl hijzelf neigde naar de eerste richting. Wel benadrukte Gratama dat ook Duymaer het Natuurrecht aan het begin van de studie wilde zien.

59 Gratama broept zich hier op Aleander. Of dat Hieronymus Aleander (1480-1542) is, heb ik niet kunnen nagaan.

60 Redevoering over het Staats-wezen, den Akademischen Regts-leeraar en de regtsgeleerde verdiensten van den overledenen Hoogleeraar A.J. Duymaer van Twist, Groningen, 1821; in hetzelfde jaar gaf Gratama de dissertaties uit van zijn leerlingen, samen met zijn Harderwijkse en Groningse oraties: *Opuscula academica*.

De rede is vrij van de uitvallen die in de vorige toespraken voorkomen. Zou een zekere berusting zijn opgetreden? Daar blijkt bij de opvolging van Van Twist niets van. De keuze viel op Adrianus Catharinus Holtius (1786-1861), die zich zeer gedegen in de klassieke talen en het Romeinse recht had bekwaamd. Bij die bestudering was hij in aanraking gekomen met de jonge Historische School van Gustav Hugo. Hij was daar zo van onder de indruk dat hij na zijn benoeming in Deventer een jaar vrij nam – Holtius was vermogend – en in Göttingen, gezeten aan de voeten van Hugo, weer les nam. Hij was kortom de ideale man om het pad van het praktische Romeinse recht verder te bewandelen. Op dat pad kwam hij echter Gratama tegen. Deze wilde het Romeinse recht, dat hij naast de Franse wetboeken was blijven doceren, niet afstaan. Vreemd is dit vastklampen aan het recht dat hij zo lang en zo fel had bestreden. Gratama was intussen de Nestor van de faculteit en had het voor het zeggen. Holtius kreeg het burgerlijk recht en het handelsrecht toegewezen waarmee hij toen geen enkele affiniteit had. Hij hield de eer aan zichzelf en ging na anderhalf jaar naar Leuven.⁶¹

Gratama had nu een nieuwe vijand in de Historische School. Von Savigny had Gratama immers op het hart getrapt door te verklaren dat de Hollandse Elegante School van Gerard Noodt, Henrik Brenkman (1681-1736) en Anton Schulting aan de rechtswetenschap (een woord dat hij in zwang bracht) niets had bijgedragen. Gratama liet geen college voorbijgaan om tegen de aanmatigheden van de Historische School ten strijde te trekken.⁶²

In 1827 werd Seerp zeventig jaar en werd hij geacht terug te treden. Zijn vrouw Aafke was een jaar tevoren overleden. Er werd een opvolger gezocht en gevonden in de persoon van Jacob Herman Philipse (1797-1878), een man van de oude stempel en aanhanger van de Historische School. Gratama liet nog eenmaal zijn taaie vasthoudendheid zien. Hij bleef les geven en wilde geen afstand doen van de Inleiding in het Romeinse recht. Philipse moest genoegen nemen met het onderwijs in de Pandecten en de *Historia Juris*, terwijl Gratama de Instituten aan de eerstejaars bleef geven tot hij niet meer kon. Op 1 maart 1836 werd hij onwel en moest hij van de kathedraal door de studenten worden weggedragen. Op 19 september 1837 stierf hij. Hij werd begraven in Roderwolde.

61 Holtius had een uitvoerige briefwisseling met Von Savigny, zie P.C. Kop, 'De brieven van A.C. Holtius aan F.C. von Savigny', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1992, 127-143. Overigens is het opmerkelijk dat Holtius niet voortleeft in zijn romeinsrechtelijke geschriften, maar in zijn verhandelingen over het faillissementsrecht en het handels- en zeerecht. Ook Tydeman correspondeerde met Von Savigny, zie C.J.H. Jansen, 'Der Briefwechsel zwischen H.W. Tydeman (1778-1863) und F.C. von Savigny (1779-1861): Streiflichter auf die niederländische Rechtswissenschaft am Anfang des 19. Jahrhunderts', in: R. Feenstra en C. Coppens (red.), *Die rechtswissenschaftliche Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland in historischer Sicht*, Nijmegen, 1991.

62 Over die kleinering door de Historische School van de verdiensten van de Hollandse Elegante School, zie G.C.J.J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule*, Frankfurt am Main, 2002.

10 Tot slot

Gratama heeft bijna veertig jaar gedoceerd. Hij heeft, gezien de aantallen van die tijd, honderden leerlingen gehad. Velen zijn zelf hoogleraar geworden (Van Swinderen, Enschut, Lulofs, Gabinus de Wal) en zo heeft hij een niet te onderschatten invloed uitgeoefend op het juridisch leven van (Noord-)Nederland.

De persoon van Gratama heeft iets aandoenlijks. Hij trok ten strijde tegen iedereen en alles wat hij meende te moeten bestrijden. Als motto haalde hij meermalen het beeld van de stier aan in de versregels van Horatius: *'Cave cave, namque in malos asperrimus parata tollo cornua'*⁶³ ('Hoed U, hoed U, want ik keer mijn steekbereide hoornen met de grootste strijd lust tegen de booswichten'). Ja, waarheen keerde hij de hoornen niet, vraagt Hui-zinga zich af. De strijd lust was hem aangeboren. Ook Mr. van A. vergelijkt in zijn *Herinneringen* het steekspel van Gratama met een stierengevecht. Tegelijk laten alle schrijvers over hem niet na de positieve kant van zijn onstuimig karakter te belichten. Een enkele keer wordt hij in een rede persoonlijk en zien we de gevoelige kant van de man. Zo zegt hij plotseling midden in de rectorale rede van 1817: 'Ik spreek alzoo, gedachtig aan mijn leeftijd en aan het graf, waarin mijn Hendrina ligt en mijn Margaretha, die tegen de natuurlijke orde der sterfelijkheid in vóór hun vader zijn heengegaan waar ook ik binnenkort zal heengaan. Maar dat zijn mijn persoonlijke zaken. Nu gaat het om de publieke zaak.'⁶⁴

Gratama was ook loyaal. Hoeveel innerlijke moeite het hem ook gekost heeft, hij legde zich neer bij de tweede plaats die Senaat en Rector toebedeeld kregen en hij voerde na 1815 loyaal het onderwijsprogramma uit, waarin niet het Natuurrecht maar het Romeinse recht de voornaamste plaats innam.

In zijn hooglerarenportretten heeft Boeles de karakterschets overgenomen van Herman Bouman die de geschiedenis van de Gelderse hogeschool heeft beschreven. Boeles schrijft: 'Deze nauwkeurige en hoogst voorzichtige schrijver [Bouman dus] zegt: "Gratama was een man van kracht en zelfstandigheid, in wiens denk- en handelwijze het eigenaardige Vriesche volkskarakter zich zeer kenmerkend uitdrukte. Wat hij eenmaal als waar en goed had leeren beschouwen, daarvan liet hij zich door niemand of niets afbrengen ... Maar wie zich ook over de hevigheid zijner strijdschriften moge beklaagd hebben; geen billijk Regter heeft hem geleerdheid, geestkracht en opene rondborstigheid ontzegd"⁶⁵.⁶⁵ Seerp Gratama, strijdbaar, lastig en loyaal!⁶⁶

63 Epoden 6, 11-12.

64 *Oratio de Hermodoro Ephesio*: 'quo iacet mea Hendrina et mea Margaretha, quae mutato mortalitatis ordine ante patrem abierunt ubi et ego abiturus sum non multo post. Sed haec mea sint, nunc publica res agitur'. Hendrina leefde van 1786 tot 1810, Margaretha (Grietje) van 1790 tot 1807. De andere kinderen waren: Sibrand (1784-1858), Jan Hendrik (1792-1859), Hendrik (1794-1820), Elsje (1796-1880) en Menno Schaaff (1801-1858). Drie dochters zijn jong gestorven. Met dank aan Paul Brood.

65 W.B.S. Boeles, 'Levenschetsen der Groninger hoogleraren', in: W.J.A. Jonckbloet (red.), *Gedenkboek der Groninger Hoo-geschool*, Groningen, 1864, 109.

66 Dank ben ik verschuldigd aan Corjo Jansen voor zijn waardevolle aanvullingen.

Summary

Seerp Gratama (1757-1837) was a law professor in Groningen. In 1801 he succeeded F.A. van der Marck as professor in Public Law, especially Natural Law. Teaching in the time of the introduction of the law codes in the Netherlands, he was convinced that in the teaching programme Roman law should be replaced by natural law. In 1809 he founded the review *Regtsgeleerd Magazijn*, which existed only one year and in which he wrote down his ideas with great fervour. He had a boisterous and impetuous character and polemized in heated words with his Franeker colleague H.W. Tydeman. Yet, when in 1815 Roman law remained the main subject to be taught in the new teaching programme, he was loyal and taught Roman law even after his retirement in 1827.

Keywords

Natural Law, Roman Law, Codification, Code Napoleon

CHARLES DE MÉAN, DE LUIKSE PAPINIANUS

BIOGRAFIE VAN EEN LUIKSE JURIST UIT DE ZEVENTIENDE EEUW

I Inleiding

Deze bijdrage¹ bespreekt de Luikse jurist Charles de Méan (1604-1674). Hoewel zijn naam bekend is in de rechtshistorische wereld en *a fortiori* in de Luikse rechtsgeschiedenis, weten we weinig over wie hij was. Nochtans werd hij de ‘Luikse Papinianus’² genoemd. Bovendien is Charles de Méan niet alleen voor Luik belangrijk, maar ook voor de Nederlanden en voor Duitsland. Hij werd commissaris-deciseur te Maastricht en schreef in zijn belangrijkste boek, de *Observationes et res judicatae ad jus civile Leodiensium, Romanorum, aliarumque gentium canonicum et feudale*, ongeveer twintig *observationes* over de specificiteit van het Maastrichtse recht. Het grootste deel van deze commentaren bevindt zich in de *pars tertia* van zijn boek (*observationes* 340 tot 357). Het belang voor Duitsland vloeit voort uit het feit dat het Luikse prinsdom behoorde tot het keizerlijke grondgebied.³ Derhalve kon een beroep worden ingediend tegen sommige vonnissen van de Luikse rechtbanken bij de keizerlijke rechtbanken.⁴ Het doel van dit artikel is die belangrijke Luikse jurist beter te doen kennen.

Deze korte biografie van De Méan bevat vier delen. Ten eerste behandel ik de familie van Charles de Méan en vervolgens zijn levenswandel. Het derde deel belicht de verschillende instellingen waarin hij heeft gezeteld en ten slotte zal worden ingegaan op het belang van De Méan en zijn werk.

1 De auteur bedankt hartelijk doctoranda Amélie Verfaillie, doctor Sebastiaan Vandenbogaerde en professor Dirk Heirbaut voor het doornemen van deze tekst en voor hun advies.

2 Zie onder andere M.J. Britz, *Code de l'ancien droit Belgique, ou Histoire de la jurisprudence et de la législation, suivie de l'exposé du droit civil des provinces Beligiques*, Brussel, 1847, 191; M. Falloise, ‘Méan (Charles de)’, in: *Biographie nationale*, dl. 14, Brussel, 1897, 196; A. Gehlen, ‘Charles de Méan en het costumiere recht te Maastricht’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 2000-2001, 411. Papinianus wordt beschouwd als één van de grootste Romeinse juristen.

3 E. Pouillet, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794*, Brussel, 1875, 23; G. Hansotte, *Les institutions politiques et judiciaires de la Principauté de Liège aux temps modernes*, Brussel, 1987, 33; S. Dubois, ‘Le territoire de la principauté de Liège’, in: S. Dubois, B. Demoulin en J.-L. Kupper (red.), *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*, Brussel, 2012, 32.

4 Pouillet, *Les constitutions nationales*, 25; Hansotte, *Les institutions*, 33. Voor meer inlichtingen, zie F. Jeuris, ‘Conseil ordinaire (1527-1794)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 439.

Gravure van Charles de Méan, door Natalis, die aan het begin van de eerste tomus van zijn *Observationes* kan worden gevonden.

2 De familie van Charles de Méan

Charles de Méan komt uit een belangrijke Luikse familie.⁵ Zijn grootvader, Laurent de Méan (1550-1587), was burgemeester van Luik in 1585,⁶ terwijl zijn vader, Pierre de Méan (1576-1638), schepen van Luik was tussen 1602 en 1638, alsook raadslid van het Leenhof tussen 1606 en 1629, commissaris-deciseur te Maastricht vanaf 1624 en raadslid van de Gewone Raad van de prins-bisschop.⁷ Sommige afstammelingen van Charles de Méan bekleedden eveneens belangrijke posities. Zijn zoon, Pierre de Méan (?-1703), werd lid

5 M. Polain, *Notice sur Charles de Méan, jurisconsulte liégeois*. *Bulletins de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, dl. 18, Brussel, 1851, 208; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

6 C. de Borman, *Les échevins de la souveraine justice de Liège*, dl. 2, Luik, 1899, 242.

7 *Ibidem*, 242-244. Zie ook Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 209; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

en later voorzitter van de Gewone Raad⁸ en commissaris-deciseur te Maastricht.⁹ Kleinzoon Charles (1664-1693) werd schepen van Luik.¹⁰ Opmerkelijk is dat de familie De Méan ruim een eeuw lang de functie van commissaris-deciseur te Maastricht heeft bekleed.¹¹ Ten slotte moet ook François-Marie de Méan (1756-1831) vernoemd worden. Hij was prins-bisschop van Luik en ook primaat van Nederland en België.¹²

Een ander bewijs van het belang van zijn familie was de verkrijging door Charles de Méan van een adelsdiploma van Keizer Ferdinand. Dat kende hem bovendien het recht toe 'd'enchâsser l'Aigle de l'Empire dans ses armes'.¹³ Tot slot kreeg zijn familie op 3 november 1694 van Keizer Léopold I een diploma van 'Libre Baron d'Empire'.¹⁴ Vandaag zijn er geen afstammelingen meer in de mannelijke lijn van Charles de Méan. Het laatste familielid stierf in 1876.¹⁵

3 Het leven van Charles de Méan

Charles de Méan werd in 1604 geboren en overleed in 1674.¹⁶ Hij studeerde rechten aan de universiteit van Leuven,¹⁷ waar hij onder meer les kreeg van Henri Zoes en Gérard de Courselle.¹⁸ Na zijn studies trok hij naar Parijs om enkele jaren later terug naar Luik te keren.¹⁹ Op zijn zesendertigste nam hij als vertegenwoordiger van de stad Luik deel aan de Vergadering van Tongeren, waaruit de Vrede van Tongeren²⁰ van 1640 voortvloeide, ook

8 L. en S.-J. Abry, *Recueil héraldique des membres du conseil ordinaire de la principauté de Liège*, Luik, 1884, 79.

9 De Borman, *Les échevins*, 323.

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*, 243. Zie ook E. Poncelet, 'La seigneurie de Saive', *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1851, 343, die schrijft in voetnoot dat '[l]e jubilé de cent ans du commissariat à Maestricht, dans la famille de Méan, fut brillamment célébré dans cette ville le 13 septembre 1724'.

12 De Borman, *Les échevins*, 323; O. Coomans de Brachène, *Etat présent de la noblesse belge*, *Annuaire de 1991*, 2e partie, Maers-Meer, Brussel, 1993, 356.

13 'De adelaar van het keizerrijk in zijn wapenschild op te nemen', Luik, Rijksarchief, Conseil privé, inv.nr. 1134, dl. 1, 21-24. Zie ook J.G. Loyens, *Recueil héraldique des bourguemestres de la noble cité de Liège*, Luik, 1720, 407. In dat diploma beschrijft Keizer Ferdinand de door de familie De Méan geleverde diensten, Falloise, 'Méan', 184.

14 Loyens, *Recueil héraldique*, 407. Zoals benadrukt door M. Falloise 'Charles de Méan ne porta pas lui-même le titre de baron', Falloise, 'Méan', 188.

15 Coomans de Brachène, *Etat présent de la noblesse belge*, 355.

16 Falloise, 'Méan', 183.

17 A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain*, dl. 5, Brussel, 1962, 77. In die periode gingen sommige Luikenaars naar Pont-à-Mousson om te studeren, zie E. Hélin, 'Etudiants de Liège et des Pays-Bas à la faculté de droit de Pont-à-Mousson', *Bulletin de la Société royale « Le Vieux-Liège »*, 1955, 423-439.

18 Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 208; Falloise, 'Méan', 184. Voor meer inlichtingen over die twee professoren, zie F. Stevens en L. Waelkens, *Geschiedenis van de Leuvense rechtsfaculteit*, Brugge, 2014, 102 en 108.

19 Polain, *Notice sur Charles de Méan*, 209 en Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

20 De Vrede van Tongeren is een akkoord getekend door enerzijds de prins-bisschop en anderzijds de Luikse volksvertegenwoordiging. Ze spreekt over de neutraliteit van het prinsbisdom, de dispensatie van belastingen door de Luikse stad ten voordele van de Duitse kringen en prins en over de manier waarop de Luikse burgemeesters verkozen werden, zie F. Magnette, *Précis d'histoire liégeoise à l'usage de l'enseignement moyen*, Luik, 1929, 219-220.

‘Verraderlijke Vrede’ genoemd.²¹ Het jaar daarop werd hij burgemeester van Luik.²²

Hij werd opnieuw tot burgemeester verkozen in 1646, in bijzondere omstandigheden.²³ De gebeurtenissen betreffende die verkiezing stellen ons in staat om de persoonlijkheid van Charles de Méan beter te begrijpen. In 1646 waren er drie kandidaten om burgemeester te worden: Charles de Méan voor de Chiroux – i.e. de partij van de prins-bisschop en de aristocratie²⁴ –, Renard Jamart voor de Grignoux – i.e. de partij van het volk²⁵ – en François de Liverloz, over wie beide partijen akkoord waren om hem te verkiezen. Toen de tweeëndertig kiezers naar het gemeentehuis trokken, ontmoetten ze gewapende mensen die ze hebben verplicht naar het klooster van de minderbroeders te gaan.²⁶ Op die plaats verkozen ze als burgemeesters François de Liverloz en Renard Jamart.²⁷ De gewapende mannen waren voorstanders van die laatste. Ze zeiden dat, indien de verkiezing zoals gebruikelijk in het gemeentehuis plaats had gehad, deze niet vrij zou geweest zijn, omdat er Spaanse soldaten aanwezig waren.²⁸ De burgemeesters, d’Ans en Blisia, stelden echter dat dit gelogen was. Ze besloten hun macht te gebruiken, naar het klooster der minderbroeders te gaan en terug te keren naar de Violette, i.e. het gemeentehuis, met de tweeëndertig kiezers voor een nieuwe verkiezing.²⁹ Ze waren immers van mening dat enerzijds de eerste verkiezing niet vrij was geweest en anderzijds de verkiezing onwettig was omdat Renard Jamart te jong was om verkozen te kunnen worden.³⁰ Bij de tweede verkiezing werden François de Liverloz en Charles de Méan verkozen.³¹ Na die gebeurtenissen ontstonden gevechten in de hele stad Luik, waarbij ongeveer tweehonderd mensen om het leven kwamen.³² Dientengevolge werden gesprekken gevoerd tussen de Grignoux en de Chiroux en stelde men Charles de Méan voor als burgemeester af te treden ten voordele van Renard Jamart.³³ Zijn antwoord luidde: ‘*Je ne veux sacrifier à mon ambition la vie des bourgeois et l’intérêt de l’état*’.³⁴ In een akkoord werd verklaard dat Renard Jamart voortaan burgemeester van Luik was en er werd amnestie verleend aan alle betrokkenen.³⁵ Nochtans hadden de Grignoux sommige voormalige burgemeesters van de Chiroux-partij verplicht

21 J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l’audience de rentrée le 15 octobre 1845*, Luik, 1845, 7; Falloise, ‘Méan’, 185; A. Meyers, *Cour d’appel de Liège: Charles de Méan juriconsulte Liégeois: sa vie et ses oeuvres: discours de M.A. Meyers, procureur général, prononcé à l’audience solennelle de rentrée du 15 septembre 1926, et dont la cour a ordonné l’impression*, Luik, 1926, 11.

22 Raikem, *Discours* 1845, 8; Falloise, ‘Méan’, 185.

23 Raikem, *Discours* 1845, 8; Falloise, ‘Méan’, 185; Meyers, *Charles de Méan*, 14.

24 E. Pouillet, *Histoire politique nationale*, dl. 2, Leuven, 1882, 515; Falloise, ‘Méan’, 184.

25 Pouillet, *Histoire politique nationale*, 515; Falloise, ‘Méan’, 184.

26 Meyers, *Charles de Méan*, 13.

27 *Ibidem*.

28 *Ibidem*, 14.

29 *Ibidem*.

30 *Ibidem*. De leeftijd om te kunnen verkozen worden als burgemeester lag vast op 35 jaar, zie Falloise, ‘Méan’, 186.

31 Falloise, ‘Méan’, 186.

32 Meyers, *Charles de Méan*, 15.

33 *Ibidem*. Zie ook Gehlen, ‘Charles de Méan’, 410.

34 Meyers, *Charles de Méan*, 9; A.G. Comte de Becdelièvre, *Biographie liégeoise*, dl. 2, Luik, 1836, 204; Falloise, ‘Méan’, 187.

35 Meyers, *Charles de Méan*, 17.

de stad te verlaten. Ook Charles de Méan vertrok en kwam pas in 1649 terug.³⁶ Na zijn terugkeer wou De Méan, aldus de overlevering, geen belangrijke rol in de politiek van de stad meer spelen.³⁷

Zijn leven speelde zich af in de juridische wereld, als lid van de Gewone en Geheime Raden en als rechtsgeleerde.³⁸ Zo publiceerde hij bekende boeken zoals het in 1650 verscheenen *Recueil des points marquez pour costumes du pays de Liège. Par le sieur Pierre de Méan, conseiller de son Altèze Sérénissime, eschevin de sa haute justice, reveuz l'an 1642 par les députez de Son Altèze et de ses estats*.³⁹ Daarna stelde hij zijn *Observationes* op: het eerste deel verscheen in 1652,⁴⁰ het tweede in 1654,⁴¹ het derde in 1658,⁴² het vierde in 1663⁴³ en het vijfde in 1669.⁴⁴ Het zesde deel ten slotte, *opera posthuma* met 106 *definitiones*, kon gedrukt worden dankzij zijn zoon Pierre in 1678.⁴⁵

4 Charles de Méan als functionaris

4.1 De door Charles de Méan uitgeoefende functies

Charles de Méan oefende gedurende zijn leven verschillende functies uit. Hij was commissaris-deciseur te Maastricht, lid van de Gewone en Geheime Raden en burgemeester van Luik.⁴⁶ Volgens Jean-Jacques Raikem,⁴⁷ Maurice Falloise en Anton Gehlen werd hij in 1638 benoemd tot de drie eerste functies.⁴⁸ Er is nochtans twijfel over deze datum. Louis en Simon-Joseph Abry schreven dat zijn benoeming in de Gewone Raad plaatsvond door commissie van de *État noble* op 24 november 1639.⁴⁹ Bovendien schreven dezelfde auteurs dat Charles de Méan '*devint ensuite*⁵⁰ *conseiller au conseil privé du prince-évêque Maximilien-Henri de Bavière*'.⁵¹ Die laatste werd echter pas prins-bisschop in 1649. Hun mening wordt be-

36 *Ibidem*, 18.

37 *Ibidem*, 18 en 22.

38 Falloise, 'Méan', 188.

39 X. de Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, Brugge, 1885, 182-183.

40 Raikem, *Discours* 1845, 19; De Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, 195 en Britz, *Code de l'ancien droit Belgique*, 192.

41 *Ibidem*.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*.

44 Falloise, 'Méan', 191.

45 De Theux de Montjardin, *Bibliographie liégeoise*, 296; Falloise, 'Méan', 198.

46 Zie onder andere Raikem, *Discours* 1845, 7-8; Falloise, 'Méan', 184-185; Gehlen, 'Charles de Méan', 408.

47 Jean-Jacques Raikem is procureur-generaal en minister van Justitie geweest, zie J. Constant, *Le procureur général Jean-Joseph Raikem*, Luik, 1969.

48 Raikem, *Discours* 1845, 7; Falloise, 'Méan', 184; Gehlen, 'Charles de Méan', 408-409. P.J. Ubachs en I.M.H. Evers gaan akkoord wat de Geheime Raad betreft, zie P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, Zutphen, 2005, 346.

49 Abry, *Recueil héraldique*, 73. Volgens deze auteurs liet Charles de Méan zijn betrekking in 1661 over aan zijn zoon Pierre, *ibidem*, 79.

50 Na zijn benoeming in de Gewone Raad.

51 Abry, *Recueil héraldique*, 73.

vestigd door Maurice Yans, die een studie maakte van de samenstelling van de commissie die het ontwerp van gewoonterecht door Pierre de Méan moest analyseren. Hij stelt dat Charles de Méan lid van de Gewone Raad was.⁵² Op grond van wat Yans schreef – en wat men aan het einde van het tweede deel van de *Observationes* vindt in de tekst van de *Recueil des points marquez* –, kan er besloten worden dat Charles de Méan op dat moment geen lid van de Geheime Raad was. Als burgemeester werd De Méan verkozen in 1641 en 1646.⁵³

Verrassend is dat, met uitzondering van Camille de Borman, geen enkele auteur zegt dat Charles de Méan lid van het Leenhof is geweest. De Borman vermeldt dat Pierre de Méan zijn plaats van lid van dit hof aan zijn zoon heeft gegeven⁵⁴. Bovendien schreef Charles de Méan heel duidelijk in het voorwoord van het eerste deel van zijn *Observationes* dat hij lid van dit hof was: ‘*Observata insuper ab ipso⁵⁵ per annos sex et triginta, quae in Curia Feudali Principis, & Episcopi Leodiensis (cuius pars, ipse, & ego fuimus)*’. Wij hebben geen goede uitleg voor het vergeten van de uitoefening van die functie door Charles de Méan. Misschien ligt de verklaring erin dat het Leenhof in vergelijking met de andere instellingen waarin hij zetelde minder prestigieus was.

4.2 De instellingen waarin Charles de Méan heeft gezeteld

Hier worden achtereenvolgens de Geheime Raad, de Gewone Raad, het Leenhof, de functie van burgemeester en de functie van commissaris-deciseur te Maastricht besproken.

Tot de dertiende eeuw won de prins-bisschop advies in bij twee instellingen, namelijk het kathedraalkapitel en de *curia feodalis* (het Leenhof), die samen de synode vormden.⁵⁶ Deze synode, verder aangevuld met burgers, werd de *assemblées d’Etat* gedurende de veertiende eeuw.⁵⁷ De prins-bisschop wilde echter nog adviezen krijgen van mensen die hij goed kende; daarom werd de Geheime, in de zin van persoonlijke, particuliere, intieme,⁵⁸ Raad gecreëerd. De bevoegdheden van de Geheime Raad werden niet gepreciseerd door een vrede,⁵⁹ i.e. een na een conflict gesloten akkoord tussen de prins-bisschop en de bevolking van het Luikse prinsdom.⁶⁰ Het is pas onder Ernst van Beieren (1581-1612) dat we er een reglement over terugvinden.⁶¹ Hoewel de vreden niet over de bevoegdheden van de Geheime Raad spraken, zijn er sommige bepalingen in terug te vinden over de samenstelling en de leden van die instelling. Het was meer bepaald de bedoeling om het aantal

52 M. Yans, ‘La rédaction de la coutume liégeoise’, *Bulletin de l’Institut archéologique liégeois*, 1949-50, 382.

53 Zie onder andere Yans, ‘La rédaction’, 382; Gehlen, ‘Charles de Méan’, 410.

54 De Borman, *Les échevins*, 243.

55 Charles de Méan spreekt hier over zijn vader, Pierre de Méan.

56 Hansotte, *Les institutions*, 81; S. Dubois en E. Toussaint, ‘Conseil privé (XIIIe siècle-1794)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 311.

57 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

58 *Ibidem*.

59 Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

60 P. Bruyère, ‘Aux sources du droit public liégeois (XIIe–XVIIIe siècles)’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 51.

61 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, ‘Conseil privé’, 311.

leden uit andere Luikse instellingen te beperken.⁶² In het algemeen was de Geheime Raad bevoegd voor alle aangelegenheden waarvoor de prins-bisschop bevoegd was,⁶³ al waren er uitzonderingen voor voorrechten van de prins-bisschop die inherent waren aan zijn persoon.⁶⁴ In de praktijk was het belang van de Geheime Raad afhankelijk van het gezag van de prins-bisschop.⁶⁵ Wanneer de prins-bisschop niet in het prinsdom aanwezig was, nam de Geheime Raad zijn bevoegdheden over, al moest soms advies ingewonnen worden bij het kathedraalkapittel.⁶⁶ In dat kader moesten leden ervan bovendien afen toe met de Geheime Raad zetelen.⁶⁷ Bij de uitoefening van zijn bevoegdheden vaardigde de Geheime Raad edicten en algemene wetten uit. Deze moesten ondertekend worden door de voorzitter van de Raad, de kanselier.⁶⁸ Door zijn *vidimus* werd deze laatste verantwoordelijk voor de edicten. Indien een edict bepaalde wetten niet respecteerde, kon een beroep voor het *Tribunal des XXII* ingesteld worden.⁶⁹ De kanselier moest een lid van het kathedraalkapittel zijn.⁷⁰

De Gewone Raad werd opgericht in 1527 om het aantal beroepen van Luikenaars bij de keizerlijke rechtbanken te beperken.⁷¹ Het doel was de inbreuken op de onafhankelijkheid van de Luikse rechtbanken te verminderen. Om dat te doen, vroeg en verkreeg prins-bisschop Erard Van der Marck een privilege van *non appellando*.⁷² Volgens dat privilege moest een beroep tegen de beslissingen van Luikse rechtbanken eerst bij de prins-bisschop en zijn raad ingesteld worden.⁷³ Daartoe richtte hij de Gewone Raad op. Zijn macht werd erkend in 1531, al waren de schepenen van Luik niet blij om hun prerogatieven te zien verminderen.⁷⁴ Zoals bij de meeste andere Luikse instellingen, waren de bevoegdheden van de Gewone Raad niet duidelijk omschreven.⁷⁵ De twee belangrijkste bevoegdheden stonden vast: ten eerste was de Gewone Raad bevoegd voor de beroepen tegen de beslissingen van de Luikse rechtbanken – dat was zijn bestaansreden – en ten tweede was hij

62 Hansotte, *Les institutions*, 81 en Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 311.

63 *Ibidem*, 317.

64 *Ibidem*

65 Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 317.

66 *Ibidem*, 317-318.

67 *Ibidem*.

68 *Ibidem*, 318-319. Voor meer inlichtingen over het *Tribunal des XXII*, zie J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée le 15 octobre 1864*, Luik, 1864; J.-J. Raikem, M.L. Polain, en S. Bormans, *Coutumes du pays de Liège*, dl. 2, Brussel, 1873, 34-52; Hansotte, *Les institutions*, 188-196; F. Jeuris 'Tribunal des XXII (6 juin 1343-juillet 1794)', in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 511-536.

69 Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 319.

70 Poullet, *Les constitutions nationales belges*, 253; Hansotte, *Les institutions*, 82; Dubois en Toussaint, 'Conseil privé', 313; L. Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: R. Timmers et al., *Limburg. Een geschiedenis, 1500-1800*, Maastricht, 2015, 47.

71 Hansotte, *Les institutions*, 178.

72 E. Poncelet, *Le conseil ordinaire, Tribunal d'appel de la Principauté de Liège*, Saint-Gilles, 1929, 42; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 428.

73 Poncelet, *Le conseil ordinaire*, 42.

74 *Ibidem*, 53; Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 429.

75 Hansotte, *Les institutions*, 179.

bevoegd voor alle inbreuken tegen de keizerlijke privileges.⁷⁶ Op grond van zijn eerste bevoegdheid kon de Gewone Raad beslissingen geveld door de Luikse schepenen, door het allodiale hof en door het Leenhof hervormen.⁷⁷ De Gewone Raad was echter territoriaal gezien niet bevoegd voor het graafschap Loon⁷⁸ en de beslissingen van sommige rechtbanken, zoals de officialiteit of het Tribunal des XXII, waren er niet aan onderworpen.⁷⁹ Wat zijn tweede bevoegdheid betrof, was de Gewone Raad wel bevoegd voor het hele Luikse prinsdom.⁸⁰ Iedereen, dus ook leden van de clerus, kon veroordeeld worden.⁸¹ Deze bevoegdheid botste echter met de prerogatieven van het Tribunal des XXII.⁸² Er zetelden negen leden in de Gewone Raad: drie werden benoemd door de prins-bisschop, twee door het kathedraalkapittel, twee door de adel en twee door de steden.⁸³ De leden van de Gewone Raad konden niet in een andere rechtbank zetelen,⁸⁴ een logisch gevolg van de eerste bevoegdheid van die instelling. Er waren ook beperkingen indien sommige leden verwant waren aan leden van andere rechtbanken.⁸⁵

Aanvankelijk behoorden de zaken betreffende de leengoederen tot de bevoegdheid van een bijzondere rechtbank, namelijk de leenmannen die van eenzelfde heer afhingen.⁸⁶ In Luik was de prins-bisschop de voorzitter van deze rechtbank.⁸⁷ De definitieve structuur van het Leenhof, dat tot 1794 bleef bestaan,⁸⁸ werd op 7 juli 1551 vastgelegd.⁸⁹ Het Leenhof had juridische en bestuurlijke bevoegdheden.⁹⁰ 'En première instance, [elle] exerçait la juridiction contentieuse civile en matière réelle et la juridiction gracieuse sur les fiefs mouvant immédiatement du souverain en tant que prince de Liège.'⁹¹ Nochtans was het hof niet bevoegd voor sommige goederen en vooral voor de goederen die van de prins-bisschop in zijn hoedanigheid als graaf van Loon afhingen, waarvoor de Leenzaal van Kuringen bevoegd was.⁹²

76 Ibidem; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 437 en 441.

77 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 437.

78 Hansotte, *Les institutions*, 179.

79 Ibidem.

80 Dus ook voor het graafschap Loon, Ibidem, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441.

81 Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441.

82 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 441. Voor meer inlichtingen over deze heel originele Luikse rechtbank, zie Jeuris, 'Tribunal des XXII', 511-536.

83 Hansotte, *Les institutions*, 179; Jeuris, 'Conseil ordinaire', 430 en 432.

84 Hansotte, *Les institutions*, 180.

85 Poncelet, *Le conseil ordinaire*, 73.

86 J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée le 15 octobre 1852*, Luik, 1852, 38; Idem, *Discours prononcé à l'audience de rentrée, le 15 octobre 1858*, Luik, 1858, 50; L. Druetz, 'Cour féodale (7 juillet 1551-1794)', in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 414. Voor meer informatie over de 'pairs de fiefs', zie J.-Fr. Nieuws, 'Du donjon au tribunal. Les deux âges de la pairie châtelaine en France du Nord, Flandre et Lotharingie (fin XIe-XIIIe s.)', *Le Moyen Age*, 2006, 307-336 en J. Maquet, 'Le « jugement des pairs » dans le diocèse de Liège aux XIe et XIIe siècles. Quelle est la portée exacte de cette locution?', in: J. Archéolo et al., *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Brussel, 2007, 882-886.

87 Raikem, *Discours* 1858, 51-52.

88 Ibidem.

89 Druetz, 'Cour féodale', 414.

90 Hansotte, *Les institutions*, 169; Druetz, 'Cour féodale', 416.

91 Druetz, 'Cour féodale', 416.

92 Ibidem, 417. Voor meer inlichtingen over de Leenzaal van Kuringen, zie R. Nijssen, 'Leenzaal van Kuringen', in:

Het Leenhof was ook bevoegd, zowel in hoofdvaart als in beroep, tegen de beslissingen van de ondergeschikte leenhoven.⁹³ Het bestond uit twaalf leenmannen die werden benoemd door de prins-bisschop.⁹⁴

De eerste melding van een burgemeester⁹⁵ in Luik dateert van 1232. Vanaf 1240 werd die functie vaak vermeld. De procedure om de twee burgemeesters van Luik te verkiezen veranderde regelmatig. Daarom komt ze hier enkel aan bod voor de verkiezing van Charles de Méan. De verkiezing werd toen beheerst door een reglement uit 1603, uitgevaardigd door Ernst van Beieren. De verkiezing verliep als volgt: op 25 juli vergaderden de tweeëndertig ambachten waarvoor elk familiehoofd zich moest inschrijven, in evenveel kamers. In elk ambacht duidde het lot drie personen aan, die op hun beurt opnieuw drie personen aanduidden. Daarvan werd er één geloot om één van de tweeëndertig te zijn, de twee anderen werden ‘gezworenen van de stad’.⁹⁶ De tweeëndertig verkozen bij meerderheid de twee burgemeesters die ingeschreven stonden op een voorlopige lijst van kandidaten, gecontroleerd door de tweeëntwintig commissarissen. De burgemeesters van Luik waren voorzitter van zowel de gemeenteraad als de algemene vergadering van de burgers van Luik. Bovendien vertegenwoordigden ze vanaf het einde van de zeventiende eeuw de derde stand gedurende de *Journées d’Etat*. Ten slotte namen ze deel aan het sluiten van de verdragen en van de vreden en aan diplomatieke missies.

De functie van commissaris-deciseur te Maastricht ten slotte. Maastricht is geen deel van het prinsbisdom Luik.⁹⁷ In feite oefenden het hertog van Brabant en de prins-bisschop van Luik vanaf het begin van de dertiende eeuw een condominium op de stad uit.⁹⁸ In 1284 werden de respectievelijke rechten van de twee heren door de Alde Caerte gepreciseerd.⁹⁹ In 1632 namen de Verenigde Provinciën het deel van de ongedeelde soevereini-

Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 596-612; J. Van Der Eycken, ‘De Leenzaal van Kuringen: een adellijk machtsbastion (1449-1534)?’, *Pro Memorie*, 2015, 79-91.

93 Hansotte, *Les institutions*, 169-170.

94 Druez, ‘*Cour féodale*’, 415.

95 Dit deel steunt vooral op E. Toussaint, ‘*Bourgmeesters de la Cité (XIIIe s.-1794)*’, in: Dubois et al., *Les institutions publiques de la principauté de Liège*, 821-833.

96 Magnette, *Précis d’histoire liégeoise*, 204.

97 Dubois, ‘*Le territoire*’, 37. Zie ook J. Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets der stad Maastricht*, dl. 1, s.l., 1883, 237; J. Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie van Maastricht, 1100-1500*’, in: Timmers et al., *Limburg*, 345.

98 Dubois, ‘*Le territoire*’, 37. Zie ook Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 1883; P. Harsin, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2 *Le règne d’Erard de La Marck 1505-1538*, Luik, 1955, 388-398; Idem, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 3 *Politique extérieure et défense nationale au XVIe s. (1538-1610)*, Luik, 1959, 441-450; P.L. Nève, *Recht en continuïteit: enkele opmerkingen over de overname van het geleende recht door de rechtspraak te Maastricht rond het jaar 1500*, Zwolle, 1977, 11-12; A. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, Assen, 1981; Th. J. Van Rensch, ‘*De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht*’, in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid*, Assen, 1994, 39-62; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*; J. Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie*’, 341-342.

99 L.J. Suringar, *Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794*, Leiden, 1873; Harsin, *Etudes critiques sur l’histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2, 1955, 388; Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, 9; Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, ‘*De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs*’, 40; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 537; Dubois, ‘*Le territoire*’, 37; Van Rensch, ‘*Bestuur en rechterlijke organisatie*’, 346-347.

teit van de hertog van Brabant over.¹⁰⁰ Gezien die situatie van tweehorigheid werden lokale gewoonten in Maastricht toegepast en als er geen was, de gewoonten en de wetten van het Keizerrijk.¹⁰¹ Bovendien had deze co-soevereiniteit gevolgen voor de gerechtelijke organisatie. De rechtbanken waren ontdubbeld:¹⁰² elke entiteit had zijn eigen schepenrechtbank. Vanaf 1545 waren ze ondergeschikt aan een beroepshof, namelijk de commissarissen-deciseurs.¹⁰³ De twee heren benoemden er elk twee.¹⁰⁴ De commissarissen-deciseurs moesten, eerst jaarlijks, daarna tweejaarlijks, in juli door de twee heren gestuurd worden.¹⁰⁵ In de praktijk waren echter vanaf 1589 de twee Luikse commissarissen voor het leven benoemd.¹⁰⁶ Om de bevoegdheden in beroep van de commissarissen-deciseurs beter te begrijpen, is het noodzakelijk de rechtbanken van eerste aanleg van naderbij te bekijken. In feite bestonden er een 'hoog gerecht' en een 'laag gerecht'; het eerste bestond uit veertien schepenen, terwijl de twee burgemeesters en de acht gezworenen zelden in het tweede.¹⁰⁷ Th. J. Van Rensch schrijft: 'grosso modo hoorden tot de bevoegdheid van de schepenbanken de rechtspraak over kwesties van personen- en familierecht, huwelijksgoederenrecht, erfrecht in het algemeen en erfkwesties inzake onroerend goed in het bijzonder, rechtspraak over onroerend goed en daarmee verwante onderwerpen als hypotheek, erfpacht en burennrecht, criminele delicten en tenslotte [...] processen tegen vreemdelingen beginnend met arrest of beslaglegging'.¹⁰⁸ Daarentegen is het laag gerecht bevoegd voor 'de berechting van geschillen over roerend goed, huren en pachten, acties wegens 'onrechtmatige daad', allerlei geldvorderingen, procedures beginnend met beslaglegging bij burgers en de bestraffing van overtredingen'.¹⁰⁹ Deze twee instellingen verschillen ook qua organisatie. Terwijl de leden van het laag gerecht over alle

100 Zie onder andere Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 42; P.J. Ubachs en I. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht een stadsgeschiedenis*, Zutphen, 2006, 122-123; Dubois, 'Le territoire', 37; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94.

101 Pouillet, *Les constitutions nationales belges*, 31; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 60.

102 Zie onder andere J. Daris, 'Les cours de justice de l'ancienne principauté de Liège', *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1881, 43; Harsin, *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, t. 2, 388; Hansotte, *Les institutions*, 38; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 40 en Dubois, 'Le territoire', 37.

103 Zie M.G. de Louvrex en B. Hodin, *Recueil contenant les édits et règlements faits pour le Pays de Liège et Comte de Looz*, 3e partie, Luik, 1751, 414-418; Gehlen, *Het notariaat in het tweehorig Maastricht*, 17; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 48; Dubois, 'Le territoire', 37-38.

104 Zie Pouillet, *Les constitutions nationales belges*, 31; Daris, 'Les cours de justice', 44; Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 243-244; P. Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs van de beide « Heeren en Prinzen » te Maastricht*. Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg à Maastricht, dl. 56, Maastricht, 1920, 1; Hansotte, *Les institutions*, 38; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129; Dubois, 'Le territoire', 37-38.

105 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 49; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94.

106 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 244; Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 2-3; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 51; Ubachs en Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, 129 en 615-620; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94-95.

107 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 239-243 en Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41-42.

108 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41. Zie ook Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 208-209.

109 Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41. Zie ook Suringar, *Bijdrage tot de kennis*, 211-212.

Het frontispice van het boek van De Méan.

geschillen oordeelden,¹¹⁰ waren de Luikse schepenen alleen bevoegd voor Luikse zaken en behandelden de schepenen uit de andere overheid zaken betreffende die andere entiteit.¹¹¹ Zo bestonden in feite twee hoge gerechten.¹¹² Wanneer er een zaak uit het laagge-recht kwam, werd ze behandeld door de vier commissarissen-deciseurs.¹¹³ Wanneer één van de twee schepenbanken over een zaak had geoordeeld, moest men een *distinguo ma-*

110 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 34; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41-42.

111 Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 241; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 41

112 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 30; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 40-41.

113 Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 5; Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 36; Van Rensch, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs', 49 en 52; A. Gehlen, 'Processueel verweer van een Maastrichts buitenburger – De graaf van Horne versus de baron van Petersheim (1649-1652)', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (red.), *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof.P.L. Nève*, Nijmegen, 1998, 183; Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria', 94 en 96.

ken: als de Luikse schepenen in eerste aanleg hadden beslist, waren de Luikse commissarissen-deciseurs bevoegd in beroep, maar als het oordeel door de andere schepenen was gegeven, moesten de andere commissarissen-deciseurs in beroep beslissen.¹¹⁴ In uitzonderlijke gevallen, waarin alle veertien schepenen in eerste aanleg hadden geoordeeld, waren de vier commissarissen-deciseurs bevoegd in beroep.¹¹⁵ In elk geval waren de beslissingen van de commissarissen-deciseurs niet vatbaar voor beroep.¹¹⁶ Naast hun beroepsbevoegdheid hadden de commissarissen-deciseurs ook een bevoegdheid in eerste aanleg.¹¹⁷ Bovendien hadden ze andere taken, zoals de benoeming van de magistraten, de bevestiging van de beslissingen van de stad Maastricht en de afkondiging van politieverordeningen.¹¹⁸

5 Het belang van Charles de Méan en zijn werken

Vanaf het begin van de achttiende eeuw lijkt het een gewoonte in de Luikse magistratuur dat de *Observationes* van Charles de Méan aan elke nieuwe rechter werden aangeboden.¹¹⁹ Dat toont goed aan hoe belangrijk zij wel waren. Het belang en de kwaliteit van de werken van De Méan zijn heel zeker de reden voor de bijnamen die hij kreeg. Zo schrijft Jacques Britz dat De Méan de ‘Fenix’, de ‘Adelaar’ van de juristen en de Papinianus uit Luik werd genoemd.¹²⁰ Jean-Jacques Raikem geeft hem de bijnaam ‘het orakel van Luiks recht’.¹²¹

Volgens Jacques Britz heeft De Méan het burgerlijke en het canonieke recht heel goed verklaard en genoot hij een grote autoriteit.¹²² De Méan kon zelfs met Cujas worden vergeleken.¹²³ Toch bekritiseert Britz De Méan ook en beweert hij dat Pieter Stockmans beter was.¹²⁴

Jean-Jacques Raikem vond de bijnamen ‘Luikse Papinianus’ en ‘orakel van Luiks recht’

114 Zie onder andere Russel, *Geschied- en oudheidkundige schets*, 244; Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 5; Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 33.

115 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 33; Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria’, 96.

116 Van Rensch, ‘De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs’, 49.

117 *Ibidem*, 58-59. Er moet gepreciseerd worden dat de Commissarissen-Deciseurs die niet Luiks waren, andere gerechtelijke bevoegdheden hadden, zie Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs*, 3; Van Rensch, ‘De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs’, 53-57; Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria’, 96.

118 Gehlen, *Het notariaat in het tweehurig Maastricht*, 27.

119 Meyers, *Charles de Méan*, 5; J. Constant, ‘Dominique-François de Sohet, Jurisconsulte liégeois (1728-1811)’, *Journal des Tribunaux*, 1971, 673.

120 Britz, *Code de l’ancien droit Belgique*, 191. Papinianus wordt beschouwd als één van de grootste Romeinse juristen. Raikem meldt daarover de mening van Cujas, volgens wie niemand kan gelijk zijn aan Papinianus, tenzij uit spot, J.-J. Raikem, *Discours prononcé à l’audience de rentrée le 15 octobre 1860*, Luik, 1860. Voor een bevestiging van de woorden van Britz, zie Falloise, ‘Méan’, 196.

121 Raikem, *Discours 1845*, 28.

122 Britz, *Code de l’ancien droit Belgique*, 193-194.

123 *Ibidem*, 194.

124 *Ibidem*. Voor meer inlichtingen over Stockmans, Brabants jurist en lid van de Raad van Brabant, zie onder andere *Ibidem*, 194-214.

passend. Nochtans merkte hij op dat de werken van De Méan vergissingen bevatten.¹²⁵

In zijn mercuriale van 1926 was de Luikse procureur-generaal Meyers ook lovend. Hij zei dat De Méan de Luikse gewoonten goed had vastgesteld en dat dankzij zijn werk boeken zoals deze van Domat en Pothier mogelijk waren gemaakt.¹²⁶

Falloise volgt dezelfde visie.¹²⁷

Ten slotte moet ook onderstreept worden dat De Méan al tijdens zijn leven erkend werd. Zo schreef de Franse advocaat Henri Daudiguier dat dankzij de duidelijkheid van het werk van De Méan het Luikse recht het nieuwe Romeinse recht zou kunnen worden.¹²⁸

6 Besluit

Uit de geciteerde meningen leiden we af dat Charles de Méan als een groot jurist werd geapprecieerd en een belangrijke plaats in zijn tijd en tot de Luikse revolutie heeft gehad. Een studie over zijn *Observationes* is daarom meer dan nuttig en gerechtvaardigd. Voor een goed begrip van een werk is kennis van de auteur vaak noodzakelijk. Dat geldt zeker voor De Méan. Dit artikel probeert hiertoe bij te dragen met, onder andere, de beschrijving van zijn leven en enkele verklaringen over de instellingen waarin hij heeft gezeteld. Analyse van de boeken van Charles de Méan is meer dan nuttig zowel voor de Luikse en de Belgische als voor de Maastrichtse, de Nederlandse en de Duitse rechtsgeschiedenis.

Summary

Charles de Méan is a seventeenth century lawyer from Liège. Despite his fame, most legal historians do not know precisely who he was. This article tries to fill this gap. It speaks about De Méan's life, the charges he occupied and the things written about him.

Keywords

Biography, Lawyer, Belgium, Liège, Charles De Méan

125 Raikem, *Discours* 1845, 27-29.

126 Meyers, *Charles de Méan*, 46-47. Voor een analyse van de mercuriales, zie A. Hendrick, 'Les discours de rentrée: objet d'étude et sources pour l'histoire de la magistrature belge (1832-1914)', in: M. De Koster, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Sources et perspectives pour l'histoire socio-politique de la justice en Belgique (1795-2005)*, Brussel, 2010, 55-70 en Idem, *Des mots de circonstances. Les discours de la haute magistrature belge au XIXe siècle*, onuitgegeven doctoraatsthesis Université Saint-Louis, Brussel, 2012.

127 Falloise, 'Méan', 196.

128 De tekst van Daudiguier bevindt zich aan het begin van het vierde deel van de *Observationes*.

Staten-Generaal

Theo Thomassen, *Onderzoeksgids Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796*, Den Haag, Huygens ING, 2015, 857 p. in twee banden, ISBN 978-90-5216-182-2 (€ 49,00)

In de vorm is het hier besproken boek een onderzoeksgids in de reeks die het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis uitbrengt, maar feitelijk is het de dissertatie waarop Theo Thomassen in 2009 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. Aan zijn promotie ging een lange weg vooraf, zoals hij zelf schrijft: 'Mijn onderzoek naar de archieven van de Staten-Generaal begon in 1981, nu achttentwintig jaar geleden. En ook al heb ik er in die jaren meer niet dan wel aan gewerkt, het onderzoek heeft alle ontwikkelingen in mijn denken over archieven en veel wat ik erover geschreven heb geïnspireerd en het is er vervolgens ook door beïnvloed'.

Maar ook na de promotie was er nog een weg te gaan. Uiteindelijk heeft het bijna 35-jarige werk van Thomassen geresulteerd in een indrukwekkende, tweedelige onderzoeksgids van 857 bladzijden. Daarmee biedt Huygens ING de onderzoeker een geweldig hulpmiddel bij onderzoek in de archieven van de Staten-Generaal. De gids sluit onder meer aan bij de bronuitgaven (eerst in boekvorm, later ook digitaal) van de resoluties van de Staten-Generaal over de jaren 1576-1630. Huygens ING smeedt samen met het Nationaal Archief plannen voor om de digitale techniek nog uitgebreider in te zetten en daarmee de resoluties van na 1630 toegankelijk te maken.

Opzet en indeling

Het is een lange traditie dat archiefinventarissen voorzien worden van een inleiding. Hierin wordt de institutionele geschiedenis van de archiefvormer geschetst, maar ook die van het betreffende archief. De dissertatie van Theo Thomassen zou je kunnen zien als de inleiding op de archiefinventaris van de Staten-Generaal, maar dan wel een heel omvangrijke inleiding. Wij archivariissen adviseren onderzoekers altijd eerst de inleiding te lezen alvorens met het archiefonderzoek te beginnen, want om een archief goed te kunnen gebruiken is het een vereiste doel en taken van de archiefvormer te kennen. Ook voor onderzoek in de archieven van de Staten-Generaal zou kennis van het werk van Thomassen aan te bevelen zijn, hoewel de omvang ervan daartoe niet direct uit-

nodigt. De opzet en indeling van de gids is echter overzichtelijk en gebruiksvriendelijk genoeg om dat toch niet na te laten.

Beschouwen we het werk van Thomassen als de inleiding op de archiefinventaris van de Staten-Generaal, dan moet wel direct gezegd worden dat het niet om één inventaris gaat. De kern is uiteraard het archief van de Staten-Generaal (1576-1796), beschreven in de inventarissen van N.M. Japikse en A. van der Poest Clement uit 1962-1964. Daarnaast is er de voortreffelijke inventaris van R. Bijlsma met de titel *De Regeeringsarchieven der Geünieerde en der Nader Geünieerde Nederlandsche Provinciën 1567 September-1588 Mei* uit 1926. De archieven van de Nederlandse gezanten en consuls in het buitenland tot 1814 zijn eveneens in afzonderlijke inventarissen terecht gekomen. Aangezien alle toegangen op archieven in het Nationaal Archief digitaal doorzoekbaar zijn, is dat geen probleem meer.

De Staten-Generaal belichamen sinds de Pacificatie van Gent (1576) het bovengewestelijk landsheerlijk gezag in de (Noordelijke) Nederlanden. Zij worden gevormd door afgevaardigden (gedeputeerden) van de provinciale statencolleges. De belangrijkste bezigheden zijn de buitenlandse betrekkingen in de meest algemene zin, de verdediging te land en ter zee, het bestuur van de Generaliteitslanden, het oppertoezicht op de geötrooieerde handelscompagnieën (Verenigde Oost-Indische Compagnie, West-Indische Compagnie) en het bestier der gezamenlijke financiën. De werkzaamheden, en daarmee de archiefvorming, eindigen in 1796.

Thomassen ziet zijn werk als 'een biografie van de archieven van de Staten-Generaal en van de Staten-Generaal zelf, als hulpmiddel om de archieven te begrijpen en te interpreteren en als een staalkaart van vraagstukken die bij het ontsluiten van archieven moeten worden opgelost'. Daarop is ook de indeling gebaseerd. Na een uitermate nuttige proloog over 'de topografie van de macht', waarin de auteur beschrijft welke instellingen in welke gebouwen aan het Binnenhof werkzaam zijn geweest, gaat het eerste hoofdstuk over zijn aanvankelijke object van onderzoek. Een van zijn drijfveren was namelijk nieuwsgierigheid naar de mogelijkheden om de gegevens over de relaties tussen het archief en zijn archiefvormer zodanig te modelleren, dat ze als grondslag zouden kunnen dienen voor een digitaal zoekstelsel. Thomassen heeft daar in de beginjaren veel tijd en energie in gestoken, maar erkent eerlijk dat het zoekstelsel er niet is gekomen.

De drie volgende hoofdstukken vormen nu het hart van de gids: een hoofdstuk over de organisatiestructuur (hoofdstuk 2: de vergaderingen van de Staten-Generaal) en twee hoofdstukken over de administratieve processen en het archiveringssysteem (hoofdstuk 4 over het archiveringssysteem van de Staten-Generaal, hoofdstuk 5 over de series die de kern van het archief vormen). De functiestructuur en processtructuur heeft hij samengevoegd in één hoofdstuk (hoofdstuk 3: taken en werkwijzen van de Staten-Generaal). In een uitgebreide epiloog filosofeert de auteur over de relatie tussen een archief en de omgeving waarin het wordt gevormd en gestructureerd.

Rechtshistorisch belang

Als archivaris ben ik vooral geïnteresseerd in de archiefvorming van de Staten-Generaal. Niet alleen heeft het archief een geweldige omvang (zo'n 1200 strekkende meter planklengte), maar voor de ontwikkeling van de archieftheorie in Nederland is de archiefordening van de Staten-Generaal van grote betekenis. Het is namelijk een prachtig voorbeeld van het resolutiestelsel: de series besluiten vormen de ruggengraat van het archief. Het archief van de Staten-Generaal bestaat uit een aantal grote series:

- de resoluties: de besluiten van de Staten-Generaal, verdeeld in ordinaris en secrete resoluties;
- de bijlagen bij de resoluties: de ingekomen en uitgaande brieven en stukken, die de grondslag vormden van de besprekingen tijdens de vergaderingen der Staten-Generaal en de op grond hiervan genomen besluiten. De verschillende brieven en stukken werden afgeschreven in de registers van ingekomen en uitgaande brieven der Staten-Generaal, terwijl de originele ingekomen brieven en de minuten van uitgaande brieven werden opgenomen in de liassen. Aldus ontstonden verschillende series ingekomen brieven en stukken, alsmede van uitgaande brieven, zoals de 'liassen loopende', de 'liassen Admiraliteyten', de 'liassen Munte', de 'liassen Oostindische Compagnie', etc.;
- de overige ingekomen stukken als staten van oorlog, verbalen en rapporten, alsook de uitgaande brieven;
- de brievenboeken, aktenboeken en andere registers;
- de Loketkas en de Secrete kas (twee afzonderlijke verzamelingen bundels en losse stukken die naar hun oorspronkelijke bergplaats werden genoemd);
- de traktaten en ratificaties na 1700;
- overgedragen archivalia, inventarissen en catalogi.

Voor wie onderzoek wil doen in de archieven van de Staten-Generaal, is lezing van met name de hoofdstukken 4 en 5 met nadruk aan te raden. Thomassen analyseerde de samenstelling en de ontwikkeling van de series archiefstukken en wijst de weg in de enorme series minuutresoluties, geresumeerde minuutresoluties, netresoluties, ordinaris en secrete resoluties etc. Tegelijk zal ook de bewondering toenemen voor het indrukwekkende administratieve apparaat dat eeuwen geleden al functioneerde op het Binnenhof.

Als rechtshistoricus gaat mijn belangstelling echter uit naar de hoofdstukken 2 en 3, waarin Thomassen de bijzondere besluitvorming, de bemoeienissen, taken en taakverdeling beschrijft. Daarmee actualiseert, verdiept en verbreedt hij de bestaande kennis over de Staten-Generaal, zoals vastgelegd in handboeken als van Fockema Andreae (*De Nederlandse staat onder de Republiek*), maar ook de nog altijd leesbare klassieker van Th van Riemsdijk (*De griffie van Hare Hoog Mogenden*) uit 1885. Waar Fockema Andreae de generaliteitsorganen in dertig bladzijden beschreef en Van Riemsdijk de griffie in 230 bladzijden weergaf, neemt Thomassen de ruimte (meer dan driehonderd bladzijden) om het functioneren van de Staten-Generaal uiteen te zetten.

Lezing van deze hoofdstukken is een genoegen. Hoe saai een onderwerp als 'de vergaderingen van de Staten-Generaal' ook mag klinken, het hoofdstuk geeft een helder inzicht in de samenstelling van de vergadering, de macht van de Staten-Generaal, de rol van de gewestelijke gedeputeerden ter generaliteit en de commissies, conferenties en deputaties. Waren de Staten-Generaal in de landsheerlijke tijd een bijeenkomst van staten, samengeroepen door de landsheer ter bespreking van zaken van landsbelang, na 1588 was het de vergadering van de gedeputeerden van de zeven gewesten die de Republiek vormden. De politieke macht was over verschillende bestuurslagen verdeeld, wat de beleids- en besluitvorming behoorlijk complex maakte. Feitelijk was de Republiek – zoals Thomassen verwoordt – een republiek van republieken. Zij kende een getrapte besluitvorming, met de vergadering van de Staten-Generaal als laatste schakel in een keten. Het gezag van de Staten-Generaal moest dus steeds de soevereiniteit van de gewesten respecteren, de hun formele gelijkheid recht doen, maar tegelijkertijd de macht van Holland accepteren. Een voortdurende zoektocht

naar balans dus, waarin de basis van het vaak zo genoemde ‘poldermodel’ al te herkennen is.

Thomassen laat zien dat de beleidsvorming zich grotendeels buiten de vergadering afspeelt. Net als in onze tijd waren de commissies, conferenties en deputaties in binnen- en buitenland van groot gewicht. De spreekwoordelijke wandelgangen bevonden zich in het stadhoudelijk hof, in de vergaderzalen en comptoiren van de Raad van State en andere generaliteitsorganen, in de griffie en in het kantoor van de raadpensionaris. Ook op het niveau van de steden en ridderschappen werden problemen geagendeerd, adviezen ingewonnen en meningen en kansen gepeild.

Hoewel de Republiek in het eind-zestiende-eeuwse Europa een nieuw fenomeen was, bleken de Staten-Generaal al spoedig te functioneren zoals andere soevereinen en heren deden. De soevereine bevoegdheden waren afgesproken bij de Unie van Utrecht en omvatten het uitvaardigen van algemeen bindende maatregelen, het verlenen van individuele beschikkingen, de begeving van hoge ambten, het gezag over de veroverde gebieden en alles wat een soeverein in het algemeen belang zou doen. Tegelijk moesten de Staten-Generaal wel aandacht hebben voor de grote variëteit in rechten en bevoegdheden in de verschillende gebieden. De situatie in bijvoorbeeld Friesland of Stad en Lande van Groningen was een andere dan die in Generaliteitsland Brabant. Thomassen geeft een helder overzicht van deze taken en bevoegdheden, van de instandhouding van het bondgenootschap tot de aanstelling van functionarissen en de rechtspraak inzake hoogverraad en ambtsmisdrijven.

Conclusie

De onderzoeksgids is bedoeld voor iedereen die geïnteresseerd is in de Staten-Generaal en hun archieven, in welke rol en met welk doel dan ook. Thomassen concludeert dat de archieven van de Staten-Generaal complex zijn, maar niet in hun vindbaarheid. Zelfs een beginnend onderzoeker ontdekt snel de stukken die hij zoekt. De complexiteit is gelegen in de omgeving, het bijzondere samenstel van rechten dat de Staten-Generaal uitoefenden, het politieke systeem waarvan ze deel uitmaakten en het ingewikkelde rechtssysteem. Hierin leidt Thomassen de geïnteresseerde helder de weg. De rechtshistoricus bedient hij met een ongeëvenaarde portie institutionele geschiedenis.

Daarmee levert Thomassen een uitzonderlijke prestatie. De onderzoekers die – om welke reden dan ook – aangewezen zijn op de rijke archieven van de Staten-Generaal ten tijde van de Republiek, zullen hem hemelhoog prijzen voor de gids die hij voor hen heeft gemaakt.

Paul Brood, Groningen

Rechters in oorlogstijd

C.J.H. Jansen, *De lotgevallen en dilemma's van het Hof Amsterdam tijdens de bezetting. Doorgaan of stoppen in het kielzog van de Hoge Raad. Prinsengrachtreeks*, 2013/2, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2013, 32 p. ISBN 978-90-6916-624-7.

Inleiding

Waarom zijn soaps op televisie zo populair? Enerzijds bieden ze herkenbare elementen uit het leven van alledag, maar anderzijds worden er kwesties aan de orde gesteld waarvan de televisiekijker denkt: ik ben blij dat ik er niet mee te maken krijg. Een lastige vraag voor politici is hoe Nederland moet omgaan met de Surinaamse president Boutse. Enerzijds veroordeeld, anderzijds met een duidelijke meerderheid gekozen. Hoe moet een Russische rechter opereren in een proces tegen iemand die het in de politiek wil opnemen tegen president Poetin of concurrentie aandoet aan diens gefortuneerde aanhangers? In dat soort processen zijn de uitspraken lang en de uitspraaktermijnen kort, wat aanleiding geeft te veronderstellen dat de uitspraak al bij voorbaat vaststond.¹ En hoe moeten Nederlandse rechters oordelen over de voorgenomen afslanking van zeven rechtbanklocaties?

Duidelijk is dat oordelen op het moment zelf vaak moeilijk is: meestal zijn nog niet alle details bekend en niet altijd kan voldoende afstand worden genomen van de op dat moment heersende opvattingen. De Amerikaanse president Nixon trad in 1974 af wegens het Watergateschandaal en werd toen door velen verguisd. Inmiddels is hij weer in achtung gestegen, want hij normaliseerde de diplomatieke betrekkingen met de communistische Volksrepubliek China, trok de Amerikaanse troepen terug uit Vietnam en richtte zowel de Environmental Protection Agency als de Drug Enforcement Administration

op. Ook 70 à 75 jaar later is oordelen niet altijd eenvoudig. Zo kwam eind september 2015 in het nieuws dat de inzet van tieners tijdens WO II veel belangrijker was dan tot nu toe werd aangenomen.

Een dilemma is ook hoe moet worden gehandeld door het openbaar bestuur in oorlogstijd? Moet de burgemeester aanblijven om te voorkomen dat iemand wordt benoemd die de bezetter welgezind is? Hoe moeten ambtenaren zich opstellen? Gaat het om het handelen van rechters onder oorlogsomstandigheden, dan is er één auteur die bijna een monopolie heeft: de Nijmeegse hoogleraar rechtsgeschiedenis en burgerlijk recht C.J.H. Jansen.²

De lotgevallen en dilemma's van het Hof Amsterdam tijdens de bezetting

In deze publicatie staat het optreden van de Amsterdamse raadsheren tijdens WO II centraal.³ Waar het Amsterdamse hof thans meer dan 100 raadsheren en nog iets meer raadsheren-plaatsvervanger kent,⁴ was de situatie 75 jaar geleden heel anders. Allereerst was het aantal veel geringer: in mei 1940 was sprake van vijf kamers met elk drie leden en in 1944/1945 telden de drie kamers 13 leden.⁵ Daarnaast ging het om een geselecteerde groep en bepaald niet om een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking. Het waren mannen⁶ van een zekere leeftijd uit de maatschappelijke bovenklasse (soms ook van adel) die hun financiën op orde hadden en vaak al een carrière in de rechterlijke macht hadden doorlopen. Zo was in 1940 mr. Jolles president: hij was vanaf 1920 raadsheer, vanaf 1933 vicepresident en president vanaf 1937. Wilde men in het begin van de twintigste eeuw toetreden tot de rechterlijke macht, dan was het gebruikelijk om eerst enige jaren als volontair te werken. Oftewel men moest al over enig vermogen beschikken om eerst griffier en later rechter te kunnen worden. De verhoudingen waren veel hiërarchischer en men stond niet in het leven van alledag. Waar nu in teams wordt gewerkt bestond destijds een grote afstand tussen de rechters en het ondersteunend personeel. Tegenspraak (door verdachten, advocaten of griffiepersoneel) zal al helemaal niet aan de orde zijn geweest, maar anderzijds voer men sterk op de koers van de Hoge Raad.

Dat de rol van de Hoge Raad als college⁷ tijdens WO II weinig verheffend is geweest is inmiddels duidelijk. Oud-president Corstens heeft in 2011 het boetekleed aangetrokken.⁸ Niet eenmaal (in ieder geval niet op een manier die zichtbaar was voor de rest van

het land) heeft de HR in de periode 1940-1945 duidelijk en krachtig geprotesteerd tegen de bezetter: het ontslag van hun eigen joodse president, mr. L.E. Visser, werd aanvaard en de raadsheren tekenden de ariërverklaring. De gelegenheid om daadwerkelijk weerstand te bieden lieten zij op 12 januari 1942 lopen via het Toetsingsarrest en dat was tekenend voor de houding van de HR. Het ging om de vraag of de HR bevoegd was Duitse verordeningen te toetsen aan het Nederlandse en internationale recht.

Zoals wel vaker met standaardarresten was de aanleiding betrekkelijk simpel en alledaags. Een vishandelaar had in strijd met de Distributiewet varkensvlees gekocht zonder de benodigde voedselbonnen. De verdachte werd door de economische politierechter veroordeeld en in cassatie voerde zijn advocaat aan dat het instellen van het economisch strafrecht in strijd was met het Landoorlogreglement, omdat het instellen hiervan niet noodzakelijk was voor de bezetter ter handhaving van de openbare orde. De Hoge Raad oordeelde anders: de Nederlandse rechter mocht een verordening van de bezetter niet toetsen aan het Landoorlogreglement en ook mocht hij de innerlijke waarde of billijkheid niet beoordelen.⁹ De HR kwam tot deze opvatting omdat nergens stond dat de rechter dit wel mocht.¹⁰ Door deze gelijkstelling van de verordeningen van de bezetter aan de Nederlandse wet maakte de HR in feite alle Duitse maatregelen legaal.¹¹ Na WO II is duidelijk(er) geworden dat de beslissing niet overhaast is genomen en ook juridisch verdedigbaar was. Maar toch rijst de vraag of in dit geval –het oordeel kon beide kanten opvallen– niet de andersluidende keuze had moeten worden gemaakt in verband met de gevolgen.

Kortom: de HR was het hoogste rechtscollege en feitenrechters dien(d)en de juridische opvattingen van de HR te volgen. Het bleek dat de (meeste) rechters zozeer opkeken tegen de HR¹² dat ze die ook volgden door de ariërverklaring te ondertekenen en niet te protesteren tegen de schorsing en later het ontslag van hun joodse collega's.

Goed voorbeeld doet volgen, maar dat was er dus niet. Het wekt in dat licht¹³ weinig verwondering dat toen de raadsheren Boas en Canes werden geschorst en ontslagen omdat zij joods waren, er geen protesten klonken (beiden kwamen om in Auschwitz). Misschien had dit er mee te maken dat president Jolles in 1941 met pensioen was gegaan en vicepresident Rutgers van der Loeff al op 1 oktober 1940 wegens het bereiken van de leeftijd van 70 jaar.¹⁴

Valt er dan niets positiefs te zeggen. Gelukkig wel. Er werden nieuwe raadsheren benoemd en soms was hun nationaal-socialistische kleur heel duidelijk. Zij werden ofwel genegeerd ofwel gewantrouwd.¹⁵ Ook sloot men zich aan bij een oproep tot sluiting van kamp Erika in Ommen¹⁶ en ondersteunde men financieel de twee ontslagen Leeuwarder raadsheren die de aandacht op de misstanden hadden gevestigd.

Toch moet de conclusie voor het merendeel¹⁷ van de toenmalige Amsterdamse raadsheren negatief uitvallen. In februari 1945 werd Procureur-Generaal Feitsma, een fanatiek NSB-er, vermoord. Noch de Amsterdamse rechtbank noch het Amsterdam hof herdachten hem (men kan geen rouw huichelen als die niet wordt gevoeld). Maar toen vervolgens bij wijze van represaille enkele dagen later rechter Dons en raadsheer Hülsmann werden gefusilleerd bleef het stil: Hülsmann werd door zijn collega's niet herdacht en er werd geen protest aangetekend.

De situatie in oorlogstijd is niet te vergelijken met de huidige toestand, maar toch wekt het verwondering dat de raadsheren zich zo lijdzaam opstelden. Er is niet gebleken van een stille herdenking, terwijl er beraadslagingen waren waarbij de 'foute' raadsheeren werden buitengesloten. Het ging om een kleine groep collega's die nauw met elkaar samenwerkten. Hoe werden de raadsheren destijds geselecteerd? Op volgzzaamheid, op bestuurslidmaatschap van een studentenvereniging? Juist van een rechter (en zeker een raadsheer) mag worden verwacht dat die zo nu en dan eigenzinnig is. Ook blijkt niet van kleine speldenprikken richting bezetter. Kennelijk vonden de meeste raadsheren dat ze hun werk moesten voortzetten zoals ze dat gewend waren.¹⁸

Afronding

Jansen schetst op fraaie wijze hoe het Amsterdamse hof zich opstelde. Hij tekent de achtergrond: de slappe houding van de Hoge Raad en het Toetsingsarrest dat een *carte blanche* inhield voor de maatregelen van de Duitse bezetter. Het geschetste beeld van de voorgrond is enigszins ontluisterend. Slechts enkelen durfden hun stem te verheffen. Amsterdamers staan er om bekend dat zij zeggen waar het op staat. Dat gold kennelijk niet voor de meeste raadsheeren. Maar – ik herhaal – aangeven hoe het wel had gemoeten is nu heel eenvoudig en we kennen de feitelijke omstandigheden waarin de raadsheren verkeerden niet.¹⁹

Lezing stemt ook tot nadenken. Belangrijk is hoe

de leden van de huidige rechterlijke macht nu zouden optreden. Zouden zij zich net zo lijdzaam opstellen? Zijn er nog raadsheren die zich 'dwars' durven opstellen? Het is moeilijk te beoordelen, maar hoe vaak wordt er afgeweken van landelijke richtlijnen? Die lijken soms als in beton gegoten. En als we reflecteren op een actueel thema: de afslanking van zeven rechtbanklocaties lijkt het erop dat er meer sprake is van woorden dan van daden.²⁰

Vroeger waren er kleurrijke rechters die een zekere bekendheid genoten omdat ze soms heel duidelijk hun (afwijkende) mening gaven. Zijn die rechters er nog? Zijn de meeste rechters niet ambtenaren die aan het begin van het jaar te horen krijgen hoeveel uitspraken zij moeten concipiëren en meelezen? Loopt de rechterlijke macht niet te veel aan de leiband van de Raad voor de rechtspraak? Wie president van een rechtbank wil worden moet worden voorgedragen door de Raad voor de rechtspraak. Weliswaar worden vacatures gepubliceerd en kan worden gesolliciteerd, maar ligt het voor de hand dat iemand die het beleid van de Raad ter discussie stelt wordt voorgedragen?²¹ En waarom klinkt vanuit de rechterlijke macht niet luid en duidelijk dat het belachelijk is dat in de procedure omtrent de liegende rechter (Westenberg/Smit) eerstgenoemde nog steeds procedeert op kosten van de Raad voor de rechtspraak, terwijl laatstgenoemde geen compensatie wordt geboden voor de gemaakte kosten en het inkomensverlies?²² Tot slot vraag ik me af hoeveel rechters de rede die oud-vicepresident van de Raad van State H.D. Tjeenk Willink uitsprak bij het afscheid van oud-president van de Hoge Raad Corstens op zich hebben laten inwerken en hebben besloten het roer om te gooien.²³

Ton Jongbloed, Utrecht

NOTEN

1 Zo werd de Russische oppositieleider Aleksei Navalny in juli 2013 veroordeeld tot een celstraf van vijf jaar. De rechtbank in Kirov acht bewezen dat Navalny een houtverwerkingsbedrijf van de staat heeft bestolen. Illustratie zou ook de Yukos zaak zijn: Yukos was een van 's werelds grootste particuliere olieconcerns. Tijdens het grootschalig privatisering van voormalige staatsbedrijven in de eerste helft van de jaren 90, werd het onder controversiële omstandigheden eigendom van Chodorkovski. Chodorkovski werd in oktober 2003 gearresteerd op verdenking van belastingontduiking. Op 31 mei 2005 werd hij veroordeeld tot 9 jaar gevangenisstraf wegens belastingontduiking en fraude. Op 22 september 2005 werd in een zitting van één dag het vonnis in hoger

beroep bevestigd, waarbij slechts de opgelegde straf tot 8 jaar werd verlaagd.

2 Vergelijk 'De impact van de Eerste Wereldoorlog op het Nederlandse privaatrecht', NJB 2014, 1491-1499; 'Doorgaan in het belang van het Nederlandse volk of stoppen? De houding van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog revisited', in: J.W. Fokkens (ed.), *Ad hunc modum. Liber amicorum Ad Machielse: opstellen over materieel strafrecht*, Deventer, 2013, 135-150; 'De Nederlandse belastingdienst in de Tweede Wereldoorlog', NJB, 2013, 2321-2327; 'Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust', NJB 2013, 1186-1196; 'Hoge Raad en cassatie in de Tweede wereldoorlog', RM Themis, 2012, 155-165; 'Zuivering en berechting van de door de bezetter benoemde raadsheren in de Hoge Raad na de Tweede Wereldoorlog', NJB 2012, 2640-2651; 'De Nederlandse Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog', in: M.W. van Boven en P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Hilversum, 2011, 207-226; 'Der Hohe Rat der Niederlande und der Zweite Weltkrieg (1940-1945)', *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2011, 223-240; (met D. Venema), *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950*, Meppel, 2011; 'De spagaat van de leden van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog', NJB, 2005, 880-886. Ook valt te wijzen op zijn 'De zes Nederlandse juridische faculteiten en haar hoogleraren in de Tweede Wereldoorlog', NJB, 2005, 1937-1943 en (met D. Venema) 'De 26 november-rede van prof. mr. R.P. Cleveringa (1894-1980). Wat eraan vooraf ging en wat volgde', NJB, 2006, 984-992.

Anderen die over dit onderwerp schreven zijn: H.L.C. Hermans, *Om des gewetenswille; de geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden, 2003; P.E. Mazel, *In naam van het recht ... de Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*, Arnhem, 1984; J. Meihuizen, *Smalle marges, de Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2010; P.J.M. von Schmidt auf Altenstadt, 'De rechterlijke macht in oorlogstijd; zwijgen is fout', *Trema*, 2004, 276 e.v.; D. Venema, *Rechters in oorlogstijd, de confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*, proefschrift RU Nijmegen, Den Haag, 2007; D. Venema et al. (red.), *Onder de huidige omstandigheden, de Hoge Raad en het Toetsingsarrest*, Den Haag, 2008.

3 C.J.H. Jansen, *De lotgevallen en dilemma's van het Hof Amsterdam tijdens de bezetting, Doorgaan of stoppen in het kielzog van de Hoge Raad*, Nijmegen, 2013.

4 Voor de goede orde vermeld ik dat ik tot die categorie behoor. Ik denk niet dat mijn beschouwingen hierdoor zijn gekleurd. Allereerst is mijn inzet beperkt: als tuchtrechter in de notaris- en gerechtsdeurwaarderskamer, bovendien ligt het zwaartepunt van mijn rechterlijke werkzaamheden bij het gerechtshof in Leeuwarden.

5 In 1940 behandelde de Eerste, Tweede en Derde kamer de civiele zaken, de strafzaken werden behandeld door de Vierde en Vijfde kamer. In 1944 behandelde de Eerste en Tweede kamer met ieder vier leden, de Derde kamer telde vijf leden en behandelde de straf- en economische zaken.

6 Vrouwen werden ongeschikt geacht voor het rechtersambt. Pas in 1947 werd mr. J.C. Hudig als eerste vrouw benoemd tot kinderrechter in de rechtbank Rotterdam.

7 Individueel was er soms wel actie. Een voorbeeld: J. Donner nam ontslag en werd na de oorlog president.

8 <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Hoge-Raad/OverDeHogeRaad/Pages/Geschiedenis-van-de-Hoge-Raad.aspx> en <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Hoge-Raad/OverDeHogeRaad/publicaties/Pages/DeHogeRaadendeTweedeWereldoorlog.aspx>.

9 Vergelijk artikel 11 Wet algemene bepalingen: 'De regter moet volgens de wet regt spreken: hij mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid der wet beoordeelen.' Volledigheidshalve vermeld ik dat de verplichting om nationale wetgeving aan verdragen te toetsen pas in 1953 is opgenomen in de Grondwet.

10 'dat voorts noch de geschiedenis, noch de woorden van artikel 43 van het meergenoemde Landoorlogreglement eenigen grond opleveren om aan te nemen, dat bij de vaststelling de bedoeling is geweest, om aan de overeenkomstig de strekking van dat artikel in een bezet gebied in functie gebleven rechterlijke macht, de bevoegdheid te verlenen om de maatregelen door den bezetter ter behartiging van de in dat artikel genoemde belangen genomen, te toetsen aan den eisch, dat daarbij, behoudens volstrekte verhindering, de in het land geldende wetten worden geëerbiedigd [...].'

11 Na WO II verdedigden de leden van de Hoge Raad zich met het argument dat als zij waren ingegaan tegen de Duitsers zij – net als in Noorwegen was gebeurd – zouden worden ontslagen en vervangen door productieve rechters. Of andere argumenten een rol speelden (bijvoorbeeld overbrenging naar het gijzelaarskamp in Sint Michielsgestel) blijkt niet. Vergelijk (Hoge Raad-raadsheer) N.C.M.A. van den Dries, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, Leiden, 1945. Zie over de uitspraak: D. Venema et al. (red.), *Onder de huidige omstandigheden, de Hoge Raad en het Toetsingsarrest*, Den Haag, 2008. Het Belgische Hof van Cassatie tekende wel protest aan.

12 Waarmee ik niet zeg dat nu geldt: ach, uitspraken van de HR zijn ook maar een mening.

13 Anderzijds: het ging wel om directe collega's en bedacht moet worden hoe weinig raadsheren het hof telde en dat het aantal juristen veel geringer was dan vandaag de dag.

14 De andere vicepresident, Lewe van Nijenstein, ging in mei 1942 met pensioen toen de pensioengerechtigde leeftijd van rechters was verlaagd tot 65 jaar.

15 Bij de installatie van Kampstra en Ubbens verschenen de overige raadsheren niet.

16 In dit kamp was sprake van grove mishandelingen en sterfte door onderkoeling. Hof Leeuwarden 25 februari 1943, NJ 1951/643, veroordeelde een zwarthandelaar daarom tot een minder hoge straf (vier maanden) dan gelet op de ernst van het strafbaar feit was te verwachten

(negen maanden) om te voorkomen dat de straf daar ten uitvoer gelegd zou worden (nu was de straf gelijk aan het voorarrest en kwam betrokkene direct vrij). Enige tijd later werden twee raadsheren die het arrest mede hadden gewezen ontslagen 'wegen großer Verletzung ihrer Amtspflichten'. Vergelijk H.L.C. Hermans, *Om des gewetenswille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden, 2003. F. Jensma, 'Negen arresten die iedere staatsburger zou moeten kennen', NRC, 11 januari 2014, selecteerde de uitspraak als van groot belang, maar op www.rechtspraak.nl schittert hij door afwezigheid en wat mij betreft had de uitspraak digitaal opgenomen kunnen worden in Kluwer navigator.

17 Generaliseren past hier niet. Raadsheer Verdam nam het verzet tegen de bezetter op zijn schouders (hij werd later president) en wist zich gesteund door zijn collega's Van der Does de Willebois en Van Schaeck Mathon. Zij staakten ook hun werkzaamheden en doken onder.

18 Zie over hedendaagse rechters N.L. Holvast en N. Doornbos, 'Loyaliteit binnen de rechterlijke macht', *Recht der Werkelijkheid*, 2014 (35) 1, 23 e.v.

19 Misschien wilden ze de aandacht niet op zich vestigen omdat ze een onderduiker verborgen, ondergronds werk deden, etc.; redenen die een ander licht op de zaak zouden kunnen werpen.

20 Mr. E.J. van der Molen heeft zijn voorzitterschap van het bestuur van de Noord-Hollandse rechtbank per 1 september 2015 neergelegd en de Overijsselse sectorvoorzitters zouden hun functie ter beschikking hebben gesteld. Maar steunen bijvoorbeeld de Roermondse rechters hun Maastrichtse collega's en hoe gaan de Groningse rechters om met hun Assense ambtgenoten? Intern misschien wel, maar extern blijkt er weinig van.

21 Misschien moeten we ons ermee getroost voelen dat vanuit Leeuwarden wel weerstand wordt geboden. In december 2012 namen raadsheren van het gerechtshof Leeuwarden het initiatief genomen tot het schrijven van een manifest. De kritiek daarin richt zich vooral op de productiedruk binnen de Rechtspraak, en op de rol die de Raad voor de rechtspraak en de gerechtshoven daarin spelen. Binnen enkele dagen hadden vijfhonderd rechters het manifest ondertekend.

22 Vergelijk P.C. Kop, 'De Raad voor de rechtspraak', *NJB*, 2015, 1479 e.v., 1482-1485.

23 Toespraak op het symposium 'Toegang tot de rechter' ter gelegenheid van het afscheid van mr. G.J.M. Corstens als President van de Hoge Raad der Nederlanden op dinsdag 28 oktober 2014. Tjeenk Willink waarschuwt voor de 'verbestuurlijking' van de rechterlijke macht.

OVER DE AUTEURS

Peter A.J. van den Berg is als universitair hoofddocent verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, Vakgroep Algemene Rechtswetenschap en Rechtsgeschiedenis. Hij publiceert onder meer over constitutionele geschiedenis, staatsburgerschap en codificatie-geschiedenis, met een focus op de achttiende en negentiende eeuw. Kernpublicatie: *The politics of European codification. A history of the unification of law in France, Prussia, the Austrian Monarchy and the Netherlands* (Groningen 2007). E-mail: p.a.j.van.den.berg@rug.nl.

Maarten W. van Boven (1944) studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn doctoraal in 1974 en de postdoctorale opleiding hoger archiefambtenaar was hij tot zijn pensionering in 2008 als leidinggevende werkzaam in het archiefwezen, laatstelijk als algemeen rijksarchivaris en directeur van het Nationaal Archief. In 1990 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een rechtshistorisch proefschrift over de rechterlijke organisatie in de Bataafs-Franse tijd. Na zijn pensionering was hij betrokken bij het onderzoek van de Commissie-Deetman naar het seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk. In 2012 deed hij, samen met mr. F.H. Koster, oud-vicepresident van de Hoge Raad, in opdracht van de minister van Veiligheid en Justitie onderzoek naar de handelwijze van het Openbaar Ministerie en de politie in deze materie. De rapporten hierover verschenen in 2013 en 2014. E-mail: m.w.vanboven@gmail.com.

Paul Brood (1952) is archivaris en rechtshistoricus, werkzaam bij het Nationaal Archief in Den Haag en redactiesecretaris van *Pro Memorie*. E-mail: p.brood@planet.nl.

Dave De ruysscher is deeltijds docent rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel, en postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen. E-mail: dderuyss@vub.ac.be.

Benoit Lagasse (1991) behaalde zijn rechtendiploma aan de Universiteit van Luik in juni 2014 en werd er assistent van professor Jean-François Gerkens, alvorens met doctoraats-onderzoek te beginnen onder de leiding van Jean-François Gerkens (ULg) en Dirk Heirbaut (UGent). Hij is sinds oktober 2015 aspirant F.R.S.-F.N.R.S. E-mail: benoit.lagasse@ulg.ac.be.

Jan Lokin (1945) is emeritus-hoogleraar Romeins recht en Europese rechtsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: j.h.a.lokin@rug.nl.

Harrie-Jan Metselaars (1947) studeerde rechten Vrije Studierichting aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Na zijn doctoraal examen in 1971 en de postdoctorale opleiding hoger archiefambtenaar was hij van 1973 tot 2005 werkzaam bij de Rijksarchiefdienst, achtereenvolgens bij de rijksarchieven in Gelderland (Arnhem) en Noord-Holland (Haarlem) en bij de Centrale Directie (Den Haag). Als onderzoeker was hij betrokken bij de totstandkoming van de rapporten van de Commissie Deetman en die over de handelwijze van het Openbaar Ministerie en de politie. E-mail: hmetselaars@gmail.com.

Paul Nève (1933) is emeritus hoogleraar Romeins recht van de Radboud Universiteit Nijmegen en emeritus hoogleraar Rechtsgeschiedenis van Tilburg University. E-mail: pl.neve@planet.nl.

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastricht-university.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesies.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR <http://www.rechtsgeschiedenis.org>.

INHOUD

Pro Memorie 17 (2015), aflevering 2

Redactioneel		129
Paul Nève	In memoriam Chris Coppens (1947-2015)	130
Maarten van Boven en Harrie-Jan Metselaars	De strafrechtelijke vervolging van seksueel misbruik van minderjarigen door rooms-katholieke geestelijken (1945-1980)	132
Paul Brood	De eigendom van het Huis Doorn	167
Dave De ruysscher	Handelsvennootschappen in Antwerpen (1830-1850). Tussen flexibiliteit en continuïteit	176
Peter van den Berg	De Grondwet van 1815: een grondwet zonder eigenschappen?	194
Jan Lokin	Seerp Gratama (1757-1837), strijdbaar, lastig en loyaal	228
Benoit Lagasse	Charles de Méan, de Luikse Papianus. Biografie van een Luikse jurist uit de zeventiende eeuw	251
Recensies		
Theo Thomassen, <i>Onderzoeksgids Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1796</i> (Paul Brood) 264; C.J.H. Jansen, <i>De lotgevallen en dilemma's van het Hof Amsterdam tijdens de bezetting. Doorgaan of stoppen in het kielzog van de Hoge Raad</i> (Ton Jongbloed) 266		
Over de auteurs		271